

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ ХАРКІВСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Г.С.
СКОВОРОДИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЄЛАНЦЕВА ІРИНА ІВАНІВНА

УДК 373(091)

ДИСЕРТАЦІЯ
РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ
СЛУЖБ ТА УСТАНОВ ДЛЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XX СТОЛІТТЯ)

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

011 – Освітні, педагогічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
(доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник:
Боярська-Хоменко Анна
Володимирівна,
кандидат педагогічних
наук, доцент

Харків – 2018

АНОТАЦІЯ

Сланцева І. І. Розвиток соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні (друга половина XX століття) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» (011 – Освітні, педагогічні науки). – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків, 2018.

Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується різноманітними кризовими явищами, зокрема зниженням рівня життя населення, нестабільністю соціально-політичних переконань, девальвацією загальнолюдських цінностей, утратою авторитету сім'ї та школи тощо. Найбільш уразливими в цих кризових умовах є діти.

У таких складних умовах проблема соціально-педагогічної допомоги, захисту молодого покоління, забезпечення його успішної соціалізації, створення системи психолого-педагогічної й медико-соціальної підтримки дітей і їхніх батьків виходить на передній план.

Провідна роль у розв'язанні окреслених проблем належить соціально-педагогічним службам та установам. Підвищенню ефективності їхньої діяльності на сучасному етапі сприятиме вивчення та творче використання педагогічно цінних ідей і прогресивних напрацювань у цій галузі в другій половині XX ст., коли було накопичено оригінальний зміст, форми та методи діяльності зазначених служб і установ для дітей.

Наукова новизна й теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*:

- здійснено цілісний історико-педагогічний аналіз діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні в конкретний історичний період;
- науково обґрунтовано етапи розвитку соціально-педагогічних служб та установ для дітей у другій половині XX ст. (І етап (1949–1969 рр.)

– етап плідної діяльності соціально-педагогічних установ для дітей; II етап (1970–1990 рр.) – етап створення підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних служб та уточнення завдань і змісту роботи соціально-педагогічних установ для дітей в Україні; III етап (1991–1999 рр.) – етап активної діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні);

- визначено перспективи творчого використання педагогічно цінного досвіду діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні досліджуваного періоду в сучасних умовах (тісна співпраця громадських і дитячих організацій із соціально-педагогічними установами; організація соціально-педагогічної роботи з дітьми при житлових управліннях, кімнатах школярів і підліткових клубах; використання методів трудового виховання (робота на присадибних ділянках, самообслуговування; участь у конкурсах на озеленення приміщення, «тимурівська робота» тощо); популяризація громадських дитячих організацій; залучення до соціально-педагогічної діяльності фахівців різних професій відповідно до рекомендацій учених; активізація соціально-педагогічної діяльності шефів-виробничників та ін.).

Поглиблено уявлення про соціально-економічну й організаційно-педагогічну зумовленість функціонування дитячих соціально-педагогічних служб та установ в Україні; про основні напрями діяльності зазначених служб та установ (організація дозвілля та суспільно корисної праці дітей; забезпечення їхньої соціалізації; опіка й усиновлення дітей; діагностика та корекція їхньої поведінки; профілактика правопорушень тощо), форми й методи соціально-педагогічного впливу на дітей (метод «складання соціального паспорта мікрорайону», метод «соціальної історії клієнта», суспільно корисна діяльність, ігротерапія, арттерапія, логотерапія, самообслуговування, участь у конкурсах на озеленення приміщення та деякі інші) у другій половині XX ст.

Подальшого розвитку набули положення щодо витоків ідей

організації соціально-педагогічних служб та установ для дітей у світовій і вітчизняній педагогічній думці.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані в результаті наукового пошуку положення й висновки можуть слугувати підґрунтям для подальших історико-педагогічних досліджень і сприяти підвищенню ефективності діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Отримані в процесі наукового пошуку теоретичні положення, фактичний матеріал *апробовано* автором під час роботи в Службі у справах дітей Дарницької районної в м. Києві державної адміністрації.

Результати роботи *впроваджено* в освітній процес Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (довідка № 01/10-814 від 22.11.2018), Бердянського державного педагогічного університету (довідка № 57-18/1569 від 13.12.2018), у зміст діяльності Служби у справах дітей Дарницької районної в м. Києві державної адміністрації (довідка № 101/46-3214 від 27.11.2018).

Матеріали дослідження *можуть бути використані* в освітньому процесі закладів вищої педагогічної освіти під час викладання курсів «Історія педагогіки», «Загальна педагогіка», «Соціальна педагогіка»; у процесі підготовки курсових і магістерських робіт, розробки курсів за вибором, написання підручників, навчальних посібників, іншої навчально-методичної літератури, проведення соціально-педагогічної практики, підготовки соціальних педагогів і соціальних працівників, а також у діяльності сучасних соціально-педагогічних служб та установ для дітей.

З'ясовано, що витoki ідеї організації соціально-педагогічних служб та установ для дітей у світовій педагогічній думці пов'язані зі: здійсненням соціальної допомоги дітям у Стародавній Греції; відкриттям перших дитячих притулків у Стародавньому Римі; організацією «прийомних сімей» в епоху Середньовіччя; підготовкою Дж. Локком проекту закону

«Робочі школи»; відкриттям Й. Песталоцці школи-інтернату для дітей сиріт; появою соціально-педагогічних служб та установ у провідних країнах світу (Франція, Велика Британія, США, Німеччина). У свою чергу становленню дитячих соціально-педагогічних служб та установ в Україні сприяло таке: відкриття будинку для дітей-сиріт; прийняття спеціальних законів; діяльність братств; відкриття дитячих притулків; створення «приказів громадського піклування»; започаткування державної системи соціальної допомоги; визначення науковцями провідних принципів, форм і методів організації соціально-педагогічної діяльності; активна діяльність земств; приватна благодійність; плідна соціально-педагогічна діяльність А. Макаренка, С. Шацького, В. Сороки-Росинського, В. Бехтерева, І. Соколянського.

На основі визначених у роботі критеріїв виділено три етапи розвитку соціально-педагогічних служб та установ для дітей у другій половині ХХ ст.

Перший із виокремлених етапів – етап плідної діяльності соціально-педагогічних установ для дітей (1949–1969 рр.) – характеризувався: прийняттям нормативних документів, що регламентували роботу соціально-педагогічних установ для дітей; обмеженням колом установ, які здійснювали соціально-педагогічну діяльність (середні загальноосвітні школи, школи-інтернати, піонерські табори, дитячі будинки); окресленням провідних суб'єктів соціально-педагогічного впливу; формулюванням загальної мети та завдань діяльності соціально-педагогічних установ для дітей; визначенням напрямів і принципів діяльності дитячих установ; використанням ефективних форм і методів соціально-педагогічного впливу на особистість.

Другий етап – етап створення підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних служб та уточнення завдань і змісту роботи соціально-педагогічних установ для дітей в Україні (1970–1990 рр.) – позначений: законодавчим оформленням державної політики щодо соціального

виховання дітей; уведенням посади практичного психолога в усі навчально-виховні заклади; розширенням мережі соціально-педагогічних установ для дітей (дитячі будинки сімейного типу, санаторні й спеціальні школи-інтернати, школи-інтернати для дітей «з особливими потребами»); збільшенням кола суб'єктів соціально-педагогічного впливу; уточненням мети, завдань, напрямів, форм і методів діяльності соціально-педагогічних служб та установ; запровадженням постійних курсів підвищення кваліфікації керівних працівників органів освіти.

Третій етап – етап активної діяльності соціально-педагогічних служб і установ для дітей в Україні (1991–1999 рр.). – характеризувався: прийняттям спеціальних законів, що регламентували діяльність соціально-педагогічних служб та установ для дітей; створенням розгалуженої мережі соціально-педагогічних служб для дітей (шкільні психологічні служби та служби у справах дітей); започаткуванням нових видів соціально-педагогічних установ для дітей (притулки для тимчасового розміщення дітей, загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації, центри медико-соціальної та соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх, дитячі будинки змішаного типу); визначенням загальної мети діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей; збагаченням напрямів, принципів, форм і методів діяльності дитячих соціально-педагогічних служб та установ; створенням системи професійної підготовки соціальних педагогів і соціальних працівників.

Ключові слова: соціально-педагогічна служба, соціально-педагогічна установа, діти, становлення, розвиток, етап, теорія, практика.

Список публікацій здобувача.

І. Наукові праці, в яких викладені основні результати роботи:

1. Єланцева І. І. Становлення соціально-педагогічних служб для дітей в Україні. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і*

загальноосвітній школах: зб. наук. пр. Запоріжжя : КПУ, 2016. Вип. 50 (103). С. 88–95.

2. Єланцева І. І. Форми та методи діяльності соціально-педагогічних служб для дітей шкільного віку в Україні в 20-ті – 90-ті рр. ХХ століття *Витоки педагогічної майстерності*: зб. наук. пр. Полтава : ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2016. С. 113–118.

3. Єланцева І. І. До витоків становлення соціально-педагогічних служб для дітей в Україні. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань : УДПУ імені Павла Тичини, 2017. Вип. 2. Ч. 1. С. 149–157.

4. Єланцева І. І. Ступінь дослідженості проблеми становлення та розвитку соціально-педагогічних служб для дітей в Україні. *Теорія та методика навчання та виховання*: зб. наук. пр. Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. Вип. 42. С. 69–79.

5. Єланцева І. І. Особливості діяльності соціально-педагогічних служб для дітей в Україні. *Теорія та методика навчання та виховання*: зб. наук. пр. Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. Вип. 43. С. 102–115.

6. Yelantseva I. Principles and activity tendencies of the children's social and pedagogical services. *Innovative solutions in modern science*. Dubai, 2018. V. 4. № 23. P. 51–62.

II. Опубліковані праці апробаційного характеру:

7. Єланцева І. І. Внесок А. С. Макаренка в розробку соціально-педагогічної теорії. *Вітчизняні педагоги у світлі підготовки сучасного вчителя* : матеріали наук.-практ. конф. аспірантів і студентів. Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. С. 71–77.

8. Єланцева І. І. Функції діяльності дитячих соціально-педагогічних служб з опіки і піклування. *Інновації в підготовці та професійній діяльності фахівців соціальної галузі* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 24 листоп. 2017 р.). Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. С. 22–24.

9. Єланцева І. І. Тенденції та перспективи діяльності соціально-педагогічних служб для дітей в Україні. *Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации* : матеріали XXVII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 30 серп. 2017 р.). Переяслав-Хмельницький : Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди. 2017. Вип. 27. С. 86–89. URL : <http://confscientific.webnode.com.ua>

10. Єланцева І. І. Роль соціально-педагогічних служб у забезпеченні успішної соціалізації дітей (80-90-ті ХХ ст.). *Сучасний рух науки* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Дніпро, 28-29 черв. 2018 р.). Дніпро, 2018. С. 160–163. URL : <http://www.wayscience.com/wp-content/uploads/2018/07/Zbirnik-tez-dopovidey-II-mizhnarodnoyi-naukovo-praktichnoyi-internet-konferentsiyi.pdf>

Yelantseva I. I. **Development of social and pedagogical services and institutions for children in Ukraine (the second half of the twentieth century)** – Manuscript.

The thesis for the Degree of Ph.D. in Pedagogy, specialty 13.00.01 “General Pedagogy and History of Pedagogy” (011 – Educational, pedagogical sciences). – H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, 2018.

The current stage of the Ukrainian society development is characterized by a variety of crisis phenomena, in particular, the decrease in the quality of life of the population, the instability of socio-political beliefs, the universal values devaluation, the loss of the authority of family and schools, etc. Children are the most vulnerable in these crisis situations.

Under such difficult conditions, the problem of the social and pedagogical assistance, the protection of the younger generation, ensuring its successful socialization, the creation of a system of psychological and pedagogical and medical and social support for children and their parents comes to the fore.

The leading role in solving the above problems belongs to social and pedagogical services and institutions. The increase in the efficiency of their activities at the present stage will be facilitated by the study and creative use of pedagogically valuable ideas and progressive developments in this field. In the second half of the XXth century, when the original content, forms and methods of the activity of these services and institutions for children were accumulated.

Scientific novelty and the theoretical value of the results obtained is that *for the first time*:

- a holistic historical and pedagogical analysis of the activities of social and pedagogical services and institutions for children in Ukraine in the specific historical period has been carried out;
- the stages of the development of social and pedagogical services and institutions for children in the second half of the XXth century have been scientifically substantiated (stage I (1949-1969) – the stage of the fruitful

activity of social and pedagogical institutions for children; stage II (1970-1990) – the stage of the creation of the basis for the activities of social and pedagogical services and clarification of the tasks and content of the work of social and pedagogical institutions for children in Ukraine; stage III (1991-1999) – the stage of the active work of social and pedagogical services and institutions for children in Ukraine);

- we have determined the prospects of the creative use of the pedagogically valuable experience of the activities of social and pedagogical services and institutions for children in Ukraine during the studied period in modern conditions (close cooperation of social and children's organizations with social and pedagogical institutions; organization of social and pedagogical work with children at housing departments, pupils' rooms and teen clubs; the use of methods of labor education (work on private garden spaces, self-service; participation in contests for greening indoor space, "Timur's work", etc.); popularization of children's public organizations; involvement of specialists in different professions according to scientists' in social and educational activities, activation of chef production workers' social and pedagogical activity, etc.).

We have clarified the understanding of the socio-economic, organizational and pedagogical precondition of the functioning of children's social and pedagogical services and institutions in Ukraine; ideas of the main directions of the activity of these services and institutions (organization of children's leisure and socially useful work; ensuring their socialization; care and adoption of children; diagnosis and correction of their behavior; prevention of violations, etc.), forms and methods of the social and pedagogical influence on children (the method of "drawing up a social passport of the neighborhood", the method "the client's social history", socially useful activity, game therapy, art therapy, logotherapy, self-service, participation in contests for greening indoor space and some others) in the second half of the XXth century.

The provisions regarding the origins of the ideas of the organization of social pedagogical services and institutions for children in the world and domestic pedagogical thought got *further development*.

The practical significance of the results obtained is that the conclusions formulated as a result of the scientific research can serve as the basis for the further historical and pedagogical research and help to increase the efficiency of the activities of social and pedagogical services and institutions for children at the present stage of the Ukrainian society development.

Obtained in the course of the scientific research theoretical positions, the actual material was tested by the author during the work in the Service for Children of the Darnytskyi District State Administration in Kyiv.

The results of the work have been *implemented* in the educational process of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (reference number 01/10-814 of November 22, 2018), Berdiansk State Pedagogical University (reference number 57-18/1569 of December 13, 2018), in the content of the activity of the Service for Children of the Darnytskyi District Administration in Kyiv (certificate No. 101/46-3214 of November 27, 2018).

The research materials *can be used* in the educational process of institutions of higher pedagogical education during the teaching of the courses "History of Pedagogy", "General Pedagogy", "Social Pedagogy"; in the process of preparation of courseworks and master's works, the development of elective courses, writing textbooks, manuals, other educational and methodological literature, conducting social and pedagogical practices, training social teachers and social workers, as well as in the activities of modern social and pedagogical services and institutions for children.

It has been found out that the origins of the idea of organizing social and pedagogical services and institutions for children in the world pedagogical thought are related to: the ensuring of social assistance to children in Ancient Greece; the establishment of the first children's shelters in Ancient Rome; the organization of "foster families" in the Middle Ages; preparation of the draft law

"Working Schools" by J. Locke; the opening of a boarding school for orphan children by J. Pestalozzi; the emergence of social and pedagogical services and institutions in the leading countries of the world (France, Great Britain, USA, Germany). In turn, the creation of children's social and pedagogical services and institutions in Ukraine was facilitated by: the opening of a house for orphans; adoption of special laws; activity of fraternities; establishment of children's shelters; creation of "orders of public custody"; launch of the state social assistance system; definition of the leading principles, forms and methods of the organization of the social and pedagogical activity by scientists; the activity of zemstvos; private charity; fruitful social and pedagogical activity of A. Makarenko, S. Shatskyi, V. Soroka-Rosynskyi, V. Bekhteriev, I. Sokolianskyi.

On the basis of the criteria defined in the work, three stages of the development of social and pedagogical services and institutions for children in the second half of the XXth century have been identified.

The first stage – the stage of fruitful activity of social and pedagogical institutions for children (1949-1969) – was characterized by: the adoption of normative documents regulating the work of social and pedagogical institutions for children; a limited number of institutions that carried out social and pedagogical activities (secondary schools, boarding schools, pioneer camps, orphanages); the outline of the leading subjects of the social and pedagogical influence; formulation of the general purpose and tasks of the activity of the social pedagogical institutions for children; definition of directions and principles of activity of children's institutions; using effective forms and methods of social and pedagogical influence on the personality.

The second stage – the stage of creating the basis for the activities of social and pedagogical services and clarifying the tasks and content of the work of social and pedagogical institutions for children in Ukraine (1970-1990) – was marked by: the legislative formation of the state policy on social upbringing of children; introduction of the position of a practical psychologist in all educational institutions; expansion of the network of social and pedagogical

institutions for children (family-type houses, sanatoriums and special boarding schools, boarding schools for children “with special needs”); an increase in the range of subjects of social and pedagogical influence; clarification of goals, tasks, directions, forms and methods of the activity of social and pedagogical services and institutions; the introduction of regular advanced training courses for educational authorities.

The third stage is the stage of the activity of social and pedagogical services and institutions for children in Ukraine (1991-1999). It was characterized by: the adoption of special laws regulating the activities of social and pedagogical services and institutions for children; creation of an extensive network of social and pedagogical services for children (school psychological services and children's services); introduction of new types of social and pedagogical institutions for children (shelters for temporary placement of children, general education schools and vocational schools of social rehabilitation, centers for medical and social and social and psychological rehabilitation of minors); definition of the general purpose of the activities of social and pedagogical services and institutions for children; enrichment of directions, principles, forms and methods of the activity of children's social and pedagogical services and institutions; creation of a system of the professional training of social teachers and social workers.

Keywords: social and pedagogical service, social and pedagogical institution, children, formation, development, stage, theory, practice.

The list of publications of the researcher.

I. Scientific papers which include the main results of the thesis:

1. Yelantseva, I. I. (2016). Stanovlennia sotsialno-pedahohichnykh sluzhb dlia ditei v Ukraini [Formation of social and pedagogical services for children in Ukraine]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh*, 50 (103), pp. 88–95. Zaporizhia: KPU (in Ukrainian).

2. Yelantseva, I. I. (2016). Formy ta metody diialnosti sotsialno-pedahohichnykh sluzhb dlia ditei [Forms and methods of social and pedagogical services for children]. *Vytoky pedahohichnoi maisternosti*, pp. 113–118. Poltava: PNPU im. V. G. Korolenko (in Ukrainian).

3. Yelantseva, I. I. (2017). Do vytokiv stanovlennia sotsialno-pedahohichnykh sluzhb dlia ditei v Ukraini [The origins of the formation of social and pedagogical services for children in Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny*, 2, pp. 149–157. Uman: UDPU imeni Pavla Tychyny (in Ukrainian).

4. Yelantseva, I. I. (2017). Stupin doslidzhenosti problemy stanovlennia ta rozvytku sotsialno-pedahohichnykh sluzhb dlia ditei v Ukraini [Degree of the study of the problem of the formation and development of social and pedagogical services for children in Ukraine]. *Teoriia ta metodyka navchannia ta vykhovannia*, 42, pp. 69–79. Kharkiv: KhNPU imeni H. S. Skovorody (in Ukrainian).

5. Yelantseva, I. I. (2017). Teoriia ta metodyka navchannia ta vykhovannia [Features of the activity of social and pedagogical services for children in Ukraine]. *Teoriia ta metodyka navchannia ta vykhovannia*, 43, pp. 102–115. Kharkiv: KhNPU imeni H. S. Skovorody (in Ukrainian).

6. Yelantseva I. Principles and activity tendencies of the children's social and pedagogical services. *Innovative solutions in modern science*. Dubai, 2018. V. 4. № 23. P. 51–62.

II. Published scientific papers of the approbatory character:

7. Yelantseva, I. I. (2017). Vnesok A. S. Makarenka v rozrobku sotsialno-pedahohichnoi teorii [Contribution of A. S. Makarenko to the social and pedagogical theory development]. *Student Training Conference “Native pedagogues in the context of training modern teachers”*, pp. 71–77. Kharkiv: KhNPU imeni H. S. Skovorody (in Ukrainian).

8. Yelantseva, I. I. (2017, November 24). Funktsii diialnosti dytiachykh sotsialno-pedahohichnykh sluzhb z opiky i pikluvannia [Functions of the activity of children’s social and pedagogical services on guardianship]. *All Ukrainian Training Conference “Innovations in the training and professional activity of experts of social services”*, pp. 22–24. Kharkiv: KhNPU imeni H. S. Skovorody (in Ukrainian).

9. Yelantseva, I. I. (2017, August 30). Tendentsii ta perspektyvy diialnosti sotsialno-pedahohichnykh sluzhb dlia ditei v Ukraini [Trends and perspectives of social and pedagogical services for children in Ukraine]. *XXVII International Training Internet Conference “Trends and perspectives of science and education development in the context of globalization”*, 27, pp. 86–89. URL : <http://confscientific.webnode.com.ua>. Pereiaslav-Khmelnitskyi: Pereiaslav-Khmelnitskyi derzh. ped. un-t imeni Hryhoriia Skovorody (in Ukrainian).

10. Yelantseva, I. I. (2018, June 28-29). Rol sotsialno-pedahohichnykh sluzhb u zabezpechenni uspishnoi sotsializatsii ditei (80-90-ti XX st.) [The role of social and pedagogical services in ensuring the successful socialization of children (80-90s of the XXth century)]. *II International Training Internet Conference “Modern motion of science”*, pp. 160–163. URL : <http://www.wayscience.com/wp-content/uploads/2018/07/Zbirnik-tez-dopovidey-II-mizhnarodnoyi-naukovo-praktichnoyi-internet-konferentsiyi.pdf>. Dnipro (in Ukrainian).

ЗМІСТ

Вступ.....	С. 17
Розділ 1. Організація соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні як науково - педагогічна проблема.....	С. 27
1.1. Ступінь дослідженості проблеми.....	С. 27
1.2. Витоки становлення соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні.....	С. 54
1.3. Зміст, форми та методи діяльності сучасних соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні.....	С. 80
Висновки до розділу 1.....	С. 104
Література до розділу 1.....	С. 107
Розділ 2. Етапи розвитку соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні (друга половина XX ст.).....	С. 119
2.1. Плідна діяльність соціально-педагогічних установ для дітей (1949 рік – 1969 рр.).....	С. 120
2.2. Створення підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних служб та уточнення завдань і змісту роботи соціально-педагогічних установ для дітей в Україні (1970 – 1990 рр.).....	С. 151
2.3. Активна діяльність соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні (1991 – 1999 рр.).....	С. 181
2.4. Творче використання досвіду діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей в сучасних умовах.....	С. 207
Висновки до розділу 2.....	С. 223
Література до розділу 2.....	С. 234
Загальні висновки.....	С. 254
Додатки.....	С. 258

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується різноманітними кризовими явищами, зокрема зниженням рівня життя населення, нестабільністю соціально-політичних переконань, девальвацією загальнолюдських цінностей, утратою авторитету сім'ї та школи тощо. Найбільш уразливими в цих кризових умовах є діти. На сьогодні в дитячому середовищі спостерігаються такі асоціальні явища, як: правопорушення; негативний вплив «вулиці»; бездоглядність, безпритульність, бездомність; дитячий алкоголізм і наркоманія.

У таких складних умовах проблема соціально-педагогічної допомоги, захисту молодого покоління, забезпечення його успішної соціалізації, створення системи психолого-педагогічної й медико-соціальної підтримки дітей і їхніх батьків виходить на передній план. Про це свідчать такі державні документи, як: закони України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» (2007 р.), «Про охорону дитинства» (2001 р.), «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2001 р.), «Про соціальні послуги» (2003 р.), Концепція Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 роки (2015 р.), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013 р.).

Провідна роль у розв'язанні окреслених проблем належить соціально-педагогічним службам та установам. Підвищенню ефективності їхньої діяльності на сучасному етапі сприятиме вивчення та творче використання педагогічно цінних ідей і прогресивних напрацювань у цій галузі в другій половині ХХ ст., коли було накопичено оригінальний зміст, форми та методи діяльності зазначених служб і установ для дітей.

Останнім часом з'явилися педагогічні праці, у яких у межах дослідження тих чи інших питань побічно висвітлюються зміст і напрями діяльності сучасних соціальних служб для дітей і молоді (О. Безпалько,

Ю. Бекетова, С. Бикасова, З. Зайцева, І. Зверева, Н. Кабусь, А. Капська, О. Карпенко, Г. Лактіонова, Л. Марченко, Л. Міщик, В. Оржеховська, В. Орлов, А. Рижанова, І. Романова, С. Толстоухова, І. Трубавіна, В. Фазан, Л. Штефан та ін.); пропонується інтегрована модель діяльності центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, визначаються труднощі, які заважають проведенню ефективної виховної роботи (І. Грига, О. Іванова, О. Кузьменко, Т. Семигіна, С. Толстоухова); аналізуються зміст та особливості підготовки соціальних педагогів і соціальних працівників для роботи в соціально-педагогічних службах та установах (С. Архипова, Л. Боднар, Р. Вайнола, М. Васильєва, Т. Лесіна, Г. Локарева, О. Луганцева, Л. Міщик, В. Поліщук, З. Фалинська, О. Філь, С. Харченко, М. Ярошко та ін.).

Окремі аспекти організації соціально-педагогічної роботи з різними категоріями дитячого населення в досліджуваний період вивчалися С. Бикасовою (становлення та розвиток соціально-педагогічної служби в загальноосвітніх школах України в 20-90-ті рр. ХХ ст.), С. Іноземцевою (соціально-педагогічна робота з підлітками з «особливими потребами» в середніх навчальних закладах України другої половини ХХ ст.), О. Колесниковою (мета, напрями, принципи, форми та методи організації соціально-педагогічної роботи в загальноосвітній школі), К. Чертовою (соціальне виховання школярів у вітчизняній педагогічній теорії та практиці другої половини ХХ ст.), Л. Штефан (становлення та розвиток соціально-педагогічної теорії й практики в Україні (20–90-ті рр. ХХ ст.)) та іншими ученими. Водночас аналіз наукових праць засвідчує відсутність цілісного історико-педагогічного дослідження, у якому було б систематизовано теорію й узагальнено досвід діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей у другій половині ХХ ст.

Актуальність обраної проблеми посилюється наявністю суперечностей між: об'єктивною потребою суспільства в підвищенні ефективності діяльності соціально-педагогічних служб й установ для дітей

в Україні та їх реальним станом; накопиченим цінним досвідом організації соціально-педагогічної діяльності з дітьми в службах та установах і відсутністю неупередженого його узагальнення з метою творчого використання сучасними соціально-педагогічними службами та установами; посиленням ролі соціально-педагогічних служб та установ для дітей у державі й браком їх належного педагогічного забезпечення.

Отже, суспільна значущість та актуальність проблеми, її недостатня розробленість, необхідність подолання зазначених суперечностей зумовили вибір теми дослідження **«Розвиток соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні (друга половина XX століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складником комплексної програми науково-дослідної роботи кафедри історії педагогіки і порівняльної педагогіки («Підготовка викладацьких кадрів для середньої та вищої школи в науково-педагогічній спадщині вітчизняних і зарубіжних педагогів, діячів освіти і культури XIX – початку XXI століття» (державний реєстраційний номер 0111U006445)) Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Тему дослідження затверджено вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 10 від 16 грудня 2016 р.).

Мета дослідження полягає в систематизації теоретичних положень та узагальненні досвіду діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей другої половини XX ст. для творчого використання здобутків минулого в сучасних умовах розвитку суспільства.

Відповідно до мети визначено такі **завдання** роботи:

1. Проаналізувати ступінь розробленості досліджуваної проблеми, схарактеризувати витоки ідей організації соціально-педагогічних служб та установ для дітей у світовій і вітчизняній педагогічній думці.
2. Науково обґрунтувати етапи розвитку соціально-педагогічних

служб та установ для дітей в Україні у другій половині XX ст.

3. Узагальнити напрями, форми та методи діяльності дитячих соціально-педагогічних служб та установ у другій половині XX ст.

4. Окреслити перспективи творчого використання педагогічно цінних ідей і досвіду діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей досліджуваного періоду в сучасних умовах.

Об'єкт дослідження – організація соціально-педагогічної діяльності в другій половині XX ст.

Предмет дослідження – теорія й практика діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей у досліджуваний період.

Для вирішення поставлених завдань на різних етапах наукового пошуку використано комплекс **методів дослідження**:

- *історичні*: історико-структурний, історико-генезисний, історико-діахронний і критеріально-комплексний, що забезпечили розробку структури дослідження, дали змогу розкрити витoki ідей організації соціально-педагогічних служб та установ для дітей у світовій і вітчизняній педагогічній думці, забезпечили обґрунтування етапів розвитку зазначених служб та установ для дітей в Україні в другій половині XX ст. відповідно до встановлених критеріїв;

- *загальнонаукові*: аналіз, синтез, систематизація, зіставлення, узагальнення, порівняння з метою з'ясування ступеня дослідженості проблеми, яка вивчається, визначення змісту, напрямів, принципів, форм і методів діяльності дитячих соціально-педагогічних служб та установ на різних етапах відповідного історичного періоду;

- *прогностичний метод* для визначення перспектив творчого використання педагогічно цінних ідей і досвіду діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей у сучасних умовах.

Джерельну базу дослідження становлять:

- *законодавчі та нормативні документи* органів державної влади, які регулювали діяльність соціально-педагогічних служб та установ в Україні

в досліджуваний період: закони СРСР та УРСР з питань освіти, охорони дитинства, соціального захисту дітей-сиріт, змісту діяльності служб у справах дітей і спеціальних установ для дітей, резолюції з'їздів, інструктивні листи, накази, розпорядження Міністерства освіти УРСР, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства освіти і науки України тощо;

- *джерельно-документальні матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА, м. Київ) (ф. 707 «Управління Київського навчального округу», ф. 2162 «Канцелярія піклувальника Харківського навчального округу»); Державного архіву Харківської області (ДАХО) (ф. Р-103 «Харківський відділ народної освіти повітових виконавчих комітетів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів», ф. Р-203 «Харківський губернський виконавчий комітет Ради робочих, селян та червоноармійських депутатів», ф. Р-266 «Канцелярія Директора народних училищ Харківської губернії», ф. Р-661 «Циркуляри попечителя Харківського навчального округу», ф. Р-820 «Відділ народної освіти Харківського губернського виконкому. Інспектура народної освіти Харківського губвиконкому», ф. Р-845 «Харківський окружний виконавчий комітет», ф. Р-4695 «Обласний відділ народної освіти виконавчого комітету Харківської обласної ради депутатів трудящих», ф. Р-3858 «Виконавчий комітет Харківської обласної (промислової) ради депутатів трудящих»); Державного архіву Одеської області (ДАОО) (ф. Р-137 «Одеський дитячий будинок № 21 Одеського губернського відділу народної освіти», ф. Р-150 «Одеський губернський відділ народної освіти (губнаросвіта) виконкому Одеської губернської ради робочих, селянських та червоноармійських депутатів», ф. Р-4721 «Одеська міська комісія зі справ неповнолітніх правопорушників Одеського відділу народної освіти», ф. Р-4903 «Одеський обласний відділ народної освіти Виконкому Одеської обласної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів»); Центрального державного*

архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України) (ф. 166 «Народний комісаріат освіти УСРР. Народний комісаріат освіти УРСР. Міністерство освіти УРСР»); Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ф. 1 «ЦК Компартії України», ф. 7 «Центральний комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України»);

- *історико-педагогічна література* фондів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського (м. Київ), Державної науково-педагогічної бібліотеки України (м. Київ), Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. Сухомлинського, дисертації, автореферати дисертацій та монографії з питань організації соціально-педагогічної діяльності з дітьми в Україні;

- *матеріали періодичних видань* досліджуваного періоду: «Радянська освіта», «Радянська школа», «Соціальне виховання», «Шлях освіти», «Рідна школа», «Педагогіка і психологія», «Початкова школа», «Советская педагогика», «Педагогическая мысль», «Народное образование», «Педагогическое образование», «Педагогический журнал», «Соціальна політика і соціальна робота», «Соціальний захист», «Практична психологія і соціальна робота», «Социальное обеспечение», «Право України» тощо.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини ХХ ст., що ознаменувався посиленням інтересу з боку уряду, науковців, педагогів до розробки й вирішення проблем соціального захисту, опіки, супроводу дітей, які опинились у скрутних життєвих умовах, створенням і нормативним забезпеченням широкої мережі соціально-педагогічних служб та установ для дітей, спеціальною підготовкою соціально-педагогічних кадрів для роботи в зазначених установах. *Нижня межа дослідження* (1949 р.) пов'язана зі створенням Міжнародної соціологічної асоціації, проведенням Першого всесвітнього соціологічного конгресу,

який проголосив дитину найвищою цінністю суспільства, прийняв рішення про надання їй належного правового захисту, охорони й піклування, забезпечення щасливого дитинства, що сприяло становленню соціально-педагогічних служб та установ для дітей у світі взагалі та в Україні зокрема. *Верхня хронологічна межа дослідження* (1999 р.) обґрунтовується активізацією соціально-педагогічної роботи з дітьми, прийняттям низки законів України («Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», «Про охорону дитинства», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про загальну середню освіту»), що сприяло перегляду завдань, змісту й напрямів діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні.

Наукова новизна й теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*:

- здійснено цілісний історико-педагогічний аналіз діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні в конкретний історичний період;
- науково обґрунтовано етапи розвитку соціально-педагогічних служб та установ для дітей у другій половині XX ст. (I етап (1949–1969 рр.) – етап плідної діяльності соціально-педагогічних установ для дітей; II етап (1970–1990 рр.) – етап створення підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних служб та уточнення завдань і змісту роботи соціально-педагогічних установ для дітей в Україні; III етап (1991–1999 рр.) – етап активної діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні);
- визначено перспективи творчого використання педагогічно цінного досвіду діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні досліджуваного періоду в сучасних умовах (тісна співпраця громадських і дитячих організацій із соціально-педагогічними установами; організація соціально-педагогічної роботи з дітьми при житлових управліннях, кімнатах школярів і підліткових клубах; використання

методів трудового виховання (робота на присадибних ділянках, самообслуговування; участь у конкурсах на озеленення приміщення, «тимурівська робота» тощо); популяризація громадських дитячих організацій; залучення до соціально-педагогічної діяльності фахівців різних професій відповідно до рекомендацій учених; активізація соціально-педагогічної діяльності шефів-виробничників та ін.).

Поглиблено уявлення про соціально-економічну й організаційно-педагогічну зумовленість функціонування дитячих соціально-педагогічних служб та установ в Україні; про основні напрями діяльності зазначених служб та установ (організація дозвілля та суспільно корисної праці дітей; забезпечення їхньої соціалізації; опіка й усиновлення дітей; діагностика та корекція їхньої поведінки; профілактика правопорушень тощо), форми й методи соціально-педагогічного впливу на дітей (метод «складання соціального паспорта мікрорайону», метод «соціальної історії клієнта», суспільно корисна діяльність, ігротерапія, арттерапія, логотерапія, самообслуговування, участь у конкурсах на озеленення приміщення та деякі інші) у другій половині XX ст.

Подальшого розвитку набули положення щодо витоків ідей організації соціально-педагогічних служб та установ для дітей у світовій і вітчизняній педагогічній думці.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані в результаті наукового пошуку положення й висновки можуть слугувати підґрунтям для подальших історико-педагогічних досліджень і сприяти підвищенню ефективності діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Отримані в процесі наукового пошуку теоретичні положення, фактичний матеріал *апробовано* автором під час роботи в Службі у справах дітей Дарницької районної в м. Києві державної адміністрації.

Результати роботи *впроваджено* в освітній процес Харківського

національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (довідка № 01/10-814 від 22.11.2018), Бердянського державного педагогічного університету (довідка № 57-18/1569 від 13.12.2018), у зміст діяльності Служби у справах дітей Дарницької районної в м. Києві державної адміністрації (довідка № 101/46-3214 від 27.11.2018).

Матеріали дослідження *можуть бути використані* в освітньому процесі закладів вищої педагогічної освіти під час викладання курсів «Історія педагогіки», «Загальна педагогіка», «Соціальна педагогіка»; у процесі підготовки курсових і магістерських робіт, розробки курсів за вибором, написання підручників, навчальних посібників, іншої навчально-методичної літератури, проведення соціально-педагогічної практики, підготовки соціальних педагогів і соціальних працівників, а також у діяльності сучасних соціально-педагогічних служб та установ для дітей.

Апробація результатів дослідження здійснювалась у процесі їхнього обговорення на науково-практичних конференціях та семінарах різних рівнів: *міжнародних* – «Досвід міжнародної співпраці громадських і державних організацій: насамперед сім'я, права дитини – зараз» (Київ, 2014), «Модернізація освітнього середовища: проблеми та перспективи» (Умань, 2015, 2017), «Актуальні проблеми сучасної психодидактики: філософські, психологічні та педагогічні аспекти» (Умань, 2015), «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» (Переяслав-Хмельницький, 2017), «Сучасний рух науки» (Дніпро, 2018), «Наукова школа академіка Івана Зязюна у працях його соратників та учнів» (Харків, 2018); *всеукраїнських* – «Управління навчальними закладами: теорія, історія, практика» (Умань, 2017), «Вітчизняні педагоги у світлі підготовки сучасного вчителя» (Харків, 2017), «Особливості створення освітнього середовища для формування творчої особистості молодшого школяра» (Умань, 2017), «Інновації в підготовці та професійній діяльності фахівців соціальної галузі» (Харків, 2017), «Психодіагностика освітнього середовища: усунення перешкод особистісного освітнього

розвитку (Умань, 2017).

Основні положення й висновки дисертації обговорювались і дістали позитивну оцінку на засіданні кафедри історії педагогіки і порівняльної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (2013–2018 рр.).

Публікації. Основні результати дослідження відображено в 10 одноосібних публікаціях, серед яких 5 статей надруковано в наукових фахових, 1 – у зарубіжному періодичному виданні та 4 тез доповідей – у матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (311 найменувань, із них 57 – архівні). Дисертацію доповнено 2 додатками, розміщеними на 3 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 260 сторінок, із них основного тексту – 205 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ СЛУЖБ ТА УСТАНОВ В УКРАЇНІ ЯК НАУКОВО - ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Ступінь дослідженості проблеми

У ході наукового-педагогічного пошуку, було з'ясовано, що окремі аспекти соціальної та педагогічної діяльності, зокрема питання її становлення, її подальшого розвитку, проявів соціальної роботи в окремих установах та закладах було науково обґрунтовано та розкрито у низці педагогічних, соціологічних та психологічних наукових праць. Зокрема, встановлено, що ученими (Капська А., Зверєва І., Міщик Л., Чернуха Н., Малько А., Штефан Л.) було досліджено теоретичні аспекти соціально-педагогічної роботи, яка спрямована на роботу з дітьми та підлітками із різних соціальних верств.

Такі вчені як Лактіонова Г., Плотніков П., Савченко С., Лавриченко Н. у своїх наукових працях розкрили питання особливостей соціальних впливів на дітей чи юнацтво. Встановлено, що достатньо висвітленими у науковій літературі (Мельник Л., Харченко С., Мукомел С., Заверико Н.) є питання форм та методів соціально-педагогічної діяльності. Також варто зазначити, що науковці (Іванова І., Молчан О., Ляшенко І.) досить багато уваги приділяли аналізу соціальної та педагогічної діяльності, яка проводиться з дітьми з «особливими потребами».

Особливостям організації соціально-педагогічної діяльності фахівців з сім'ями як провідними інститутами соціалізації дітей присвятили свої наукові пошуки такі вчені, як Трубавіна І., Алексеєнко Т., Кравець В. Варто також зазначити, що у науково-педагогічних джерелах (Кузьменко О., Толстоухова С.) достатньо висвітленими є питання визначення організаційних та методичних засад роботи центрів та

організацій, які займаються соціальною роботою. Провідні аспекти діяльності соціально-педагогічних установ та закладів для підростаючого покоління схарактеризовані у наукових працях Жданович Ю. та Поліщука Ю. Велика кількість наукових праць присвячено питанням підготовки соціальних педагогів та соціальних працівників, зокрема це роботи Безпалько О., Звереві І., Капської А., Сидорова В., Семігіної Т.

Зазначені наукові доробки розкривають особливості змісту, форма та методів діяльності соціальних педагогів в Україні і закордоном в окремі історичні періоди.

Науково-педагогічний пошук переконав, що деякі аспекти діяльності сучасних соціальних та педагогічних закладів і установ було порушено авторами навчальних посібників. Зокрема, у навчальному посібнику «Соціальна робота: технологічний аспект» (автор А. Капська) запропоновано окремі технології організації соціальної діяльності з різними людьми, наприклад, технології соціальної роботи в родинах, з підлітками з «особливим потребами», з дітьми з асоціальних сімей, з дітьми вулиці, з обдарованими дітьми. Також у навчальному посібнику розкрито теоретичні питання захисту дітей з соціальної та правової точки зору [43].

Поруч із теоретичними аспектами організації соціально-педагогічної діяльності, у посібнику розкрито і сутність практичних аспектів роботи соціального педагога та соціального працівника. Авторка чітко визначила професійні компетентності соціального педагога, запропонувала шляхи оптимізації соціально-педагогічної діяльності [43].

У рамках проведеного наукового пошуку педагогічну цінність має проаналізований навчальний посібник «Основи соціально-педагогічної діяльності», автор З. Шевців. У зазначеному посібнику схарактеризовано теоретичне та методологічне підґрунтя організації соціальної та педагогічної роботи. Разом з тим, систематизовано та узагальнено окремі технології, провідні форми і практичні методи соціально-педагогічної

роботи з учнями різних категорій. Зокрема, з дітьми з девіантною формою поведінки, з обдарованими дітьми, з батьками, котрі ведуть аморальний та асоціальний спосіб життя тощо. Авторка також пропонує своє бачення шляхів подолання конфліктних ситуацій у дитячому середовищі, аналізує провідні аспекти професійної діяльності соціального педагога в системі освіти України [106].

Вважаємо за доцільне відзначити той факт, що у зазначеному посібнику розкрито суть поняття соціально-педагогічної діяльності та її структурних компонентів, узагальнено її основні принципи, провідні функції, форми й методи здійснення практичної соціально-педагогічної діяльності, а також засоби її реалізації. Особливу цінність представляє розділ, у якому авторка розглядає соціально-педагогічну роботу як частину усталеної системи освіти. Так, у посібнику розкрито особливості нормативно-правового регулювання соціально-педагогічної діяльності загалом та роботи соціальних педагогів зокрема. На основі нормативно-правових актів у посібнику наведено кваліфікаційні вимоги до працівників соціально-педагогічної галузі, а також здійснено аналіз моделі їхньої професійної компетенції. Варто зауважити, що навчальний посібник дає поняття про основні аспекти організації соціально-педагогічної діяльності, про її зміст, дає уявлення про соціальний патронаж [106].

У межах визначеного предмету дослідження варто розглянути навчальний посібник «Проблеми соціальної роботи та соціальної політики в Україні», автор Кривоконь Н. У зазначеному посібнику розкрито концептуальні основи реалізації соціально-педагогічної діяльності, напрями та тенденції політики держави у соціальній сфері. Разом з тим, у виданні порушуються актуальні питання щодо формування професійних компетенцій у майбутніх працівників соціальної галузі [52].

Окрім сприяння формуванню компетентностей у майбутніх фахівців соціальної галузі навчальний посібник сприяє становленню у студентів творчого підходу до професії, навчає їх слідувати принципам гуманізму у

професійній діяльності, удосконалювати теоретичні знання у соціальній галузі та формує вміння організації практичної діяльності [52].

Зазначимо, що у запропонованому до розгляду навчальному посібнику, порушуються питання теорії та методики організації соціально-педагогічної діяльності. Авторка розглядає питання щодо процесу формування політики держави у соціальній галузі, досить багато уваги приділяє аналізу провідних форм та методів соціально-педагогічного впливу на особистість. Певної уваги потребує той факт, що автор узагальнює та обґрунтовує вимоги до фахівця соціально-педагогічної галузі. Окремий розділ посібника розкриває особливості функціонування соціальної та педагогічної роботи як системи [52].

Установлено, що автором зазначеного навчального посібника порушено проблему соціального захисту дітей та їхнього соціального забезпечення. Зокрема, узагальнено особливості соціального страхування, процесу надання і отримання соціальних послуг та соціальної допомоги неповнолітнім. Позитивним вважаємо те, що у посібнику акцентовано увагу на практичних шляхах вирішення найбільш болючих соціальних проблем сучасного суспільства, зокрема – це бідність населення та високий рівень безробіття [52].

Зауважимо, що у посібнику широко представлена актуальна інформація щодо труднощів, з якими стикаються соціально-педагогічні працівники у процесі своєї професійної діяльності, під час практичної роботи з дітьми з особливими потребами, з дітьми з асоціальною та аморальною поведінкою тощо [52].

Поряд із навчальними посібниками існує ряд *наукових монографій*, котрі розкривають окремі аспекти організації соціально-педагогічної діяльності, її завдання, особливості професійної діяльності соціальних працівників тощо. Зокрема, варто назвати монографію Безпалько О. «Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методичні основи». Наукова праця

присвячена з'ясуванню ролі територіальних громад у процесі соціалізації дітей. Зокрема, визначенню шляхів та факторів соціального впливу, який здійснюють громади. Разом з тим, у монографії уточнено сутність поняття соціально-педагогічної роботи, обґрунтовано основоположні аспекти її організації саме у територіальних громадах, визначено заклади, які здійснюють безпосередній соціально-педагогічний вплив на дітей. Варто зазначити, що дослідниця схарактеризувала зміст послуг, що надаються в територіальних громадах, їхні види та особливості. Результати монографії ґрунтуються на вивченні досвіду організації соціально-педагогічної роботи в кількох територіальних громадах [3].

Зазначимо, що авторка монографії, запропонувала та експериментально підтвердила дієвість розробленої моделі соціально-педагогічної діяльності в громаді, що підтверджено позитивними педагогічними, соціальними та економічними результатами [3].

Дослідниця слушно зауважує, що позитивні педагогічні результати проявились у збільшенні інтересу жителів громади до питань виховання та соціалізації дітей. Як наслідок, громадськість із цікавістю залучалась до вирішення соціальних проблем дітей, до задоволення їхніх потреб, що забезпечило позитивний ефект на процес соціальної адаптації дітей до умов суспільства [3].

Варто відзначити і позитивний соціальний результат упровадження моделі соціально-педагогічної роботи. Так, він полягає у тому, що було налагоджено ефективну співпрацю та партнерство між місцевими органами влади, державними органами виконавчої влади та соціально-педагогічними закладами і установами. Їх взаємодія сприяла вирішенню проблем дітей соціального характеру, які стояли перед громадою. Разом з тим, було отримано ефект включення жителів громади до розв'язання соціально-педагогічних завдань на волонтерських засадах, зросла ініціатива жителів, громадяни брали участь у розробці плану соціальних змін для задоволення потреб дітей і юнацтва. Також варто зазначити що

завдяки цьому було ініційовано створення нових соціальних установ у громаді та розширено спектр соціальних послуг [3].

Не можна оминати увагою економічний ефект щодо впровадження моделі організації соціально-педагогічної роботи. Так, він полягає в тому, що соціальна активність жителів громади сприяла залученню позабюджетного фінансування соціальної сфери, зокрема інвестування від підприємств, розташованих на території громади, благодійних внесків та пожертвувань від жителів громади, надання матеріальних ресурсів від приватних підприємств тощо [3].

Вартою уваги є монографічна праця «Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика», автор Зверєва І. У монографії досліджено теоретичні та практичні аспекти розвитку соціальної й педагогічної роботи з дітьми в Україні, визначено провідні закономірності, тенденції та напрями соціально-педагогічної діяльності у ХХ ст. в Україні. Дослідниця на основі ґрунтовного комплексного аналізу визначила етапи становлення соціальної педагогіки в Україні, уточнила понятійний та термінологічний апарат у галузі соціально-педагогічної діяльності. Варто наголосити на тому, що у зазначеній монографії запропоновано моделі та програми соціально-педагогічної роботи з дітьми, розкрито зміст програм соціально-педагогічної діяльності в Україні на сучасному етапі розвитку. Окрім того авторка запропонувала конкретні шляхи співпраці держави, місцевих, громадських та благодійних організацій у галузі соціальної педагогіки, зокрема у соціальній профілактиці, соціальній адаптації та обслуговуванні, соціальній реабілітації тощо [38].

Значний внесок в обґрунтування соціальної діяльності та соціальної педагогіки зроблено Малько А. у науковій монографії «Теоретико-методичні основи розвитку соціальної педагогіки». Зокрема, здійснено аналіз взаємного впливу на людину культурного та соціального середовища, схарактеризовано причини становлення та розвитку

соціальної педагогіки як науки, а також визначено вплив соціальної педагогіки на виховання підростаючого покоління у сучасному суспільстві. Автором окреслено провідні тенденції розвитку соціальної педагогіки на сучасному етапі, структуровано динаміку змін суб'єктів та об'єктів соціальної діяльності, продемонстровано зміни її мети та завдань, проілюстровано збагачення змісту, форм, методів та засобів соціальної діяльності. Разом з тим, у монографії розкрито основні аспекти історичного розвитку соціальної педагогіки в Україні [61].

Аналіз монографії «Система соціального захисту населення як об'єкт державної політики: методологія і практика» (автор Кравченко М.) показав, що у цій науковій праці обґрунтовано провідні аспекти державної політики у галузі соціальної роботи та соціального захисту, висвітлено процес її модернізації, визначено умови успішного розвитку соціальної сфери в сучасних українських реаліях [49].

Автор монографії переконливо доводить, що теоретичне висвітлення та обґрунтування процесу розвитку соціальної політики держави передусім передбачає розгляд соціальної роботи як окремої системи та обов'язкової функції держави. Автором визначено особливості соціальної політики, схарактеризовано її сучасні моделі, узагальнено принципи соціальної діяльності та соціального захисту, проаналізовано вплив міжнародної спільноти на розвиток соціального захисту населення та системи соціально-економічної діяльності держави [49].

Зазначена монографія окрім теоретичного значення для вивчення питань соціальної педагогіки має і практичну цінність. Зокрема, автором запропоновано шляхи модернізації політики держави у галузі соціальної роботи. Варто наголосити на тому, що автор, при вивченні питань соціального захисту населення, врахував сучасні виклики суспільства та стратегії розвитку української держави, кращі здобутки світової практики та активні процеси модернізації і трансформації суспільства. Значна увага приділена розгляду організаційно-інституційного, нормативно-правового,

фінансово-економічного, інформаційного та кадрового забезпечення політики держави, насамперед механізмам і практичним інструментам її реалізації [49].

Автор переконливо доводить, що фундаментом ефективної системи соціального захисту населення повинен стати основоположний принцип, що полягає у досягненні справедливості у соціальній галузі та у гарантуванні соціальної відповідальності держави, роботодавців і громадян [49].

У межах вивчення предмету дисертаційного дослідження вважаємо за необхідне звернутись до аналізу монографічної наукової праці «Соціальна політика в Україні (у 90-х роках ХХ ст.)», автор Ніколаєць К. У тексті монографії розкрито провідні напрями політики держави у соціальній галузі впродовж останнього десятиріччя ХХ ст. Також у роботі проаналізовано різні чинники, котрі мали прямий або опосередкований вплив на розробку програм соціальної політики держави, а також на їхню реалізацію. Цікавим є той факт, що автором монографії здійснено ґрунтовний аналіз механізму затвердження політичних рішень у соціальній галузі. Разом з тим, автор дослідив рівень доходів українців на означеному етапі у відповідності до специфіки регіонів їх проживання. Також було вивчено специфіку реорганізації ринку праці та уявлень українців про престижність чи не престижність певних професій того часу. Зазначимо, що у названій монографії розкрито суть процесу модернізації та розвитку житлового фонду країни, а також визначено роль і значення держави у процесі реалізації культурної, освітньої та наукової політики на окресленому етапі. У монографії також визначено тенденції здійснення соціальної політики та перспективи її подальшого розвитку [70].

Установлено, що у науковому дослідженні Кривоконь Н. сформульовано провідні тенденції щодо надання соціальної діяльності та соціальних послуг психологічними працівниками. У монографії покладено початок вирішення як практичних, так і теоретичних питань у галузі

соціального забезпечення та соціальної психології. У науковій праці зазначено, що необхідною умовою для успішного впровадження такої системи є розробка концепції розвитку соціальної педагогіки, зокрема галузі соціальних послуг та менеджменту роботи соціальних установ та закладів. У процесі розробки концепції необхідним є урахування соціальних та культурних особливостей України, а також позитивного досвіду минулих років. Разом з тим актуальними визначено питання розробки практичних методів та засобів взаємодії соціальних установ та людей, які потребують допомоги [53].

Варто зазначити, що Кривоконь Н. уточнено суть поняття соціально-психологічного забезпечення з огляду на особливості соціальної роботи як галузі професійної діяльності. Разом із тим, у монографії надано аналіз психологічних особливостей організації соціальної діяльності, визначено її складові, проаналізовано умови її успішної реалізації, запропоновано розробки реальних моделей соціально-психологічного обслуговування різних груп населення [53].

У монографії також представлено розробку концепції соціально-психологічного забезпечення соціальної діяльності, яка була перевірена у ході проведення теоретичного та емпіричного дослідження. Варто зазначити, що концепція являє собою синтез теоретичних та практичних моделей, метою яких є оптимізація процесу взаємодії у професійній діяльності, а також оптимізація результатів соціальної роботи. Певний інтерес викликають запропоновані автором положення щодо реалізації та впровадження особистісного підходу в процес реалізації соціальної діяльності та у вирішення найбільш гострих проблем соціального та психологічного забезпечення соціальної роботи [53].

Проведений аналіз наукової літератури переконує, що питання організації соціально-педагогічної діяльності були розглянуті у вітчизняних дисертаційних дослідженнях. Зокрема, у кандидатській дисертаційній праці Лях Т. «Соціально-педагогічна діяльність

студентських волонтерських груп». У тексті дисертації було уточнено зміст поняття студентської волонтерської групи, розроблено їхню класифікацію, а також наведено основні характеристики студентських волонтерських груп. Педагогічно цінним є те, що авторка дисертації розробила модель реалізації соціально-педагогічної діяльності в досліджуваних групах, а також запропонувала зміст та удосконалила форми роботи зі студентами у процесі підготовки до волонтерської діяльності. Разом з тим варто зазначити, що у дослідженні особлива увага приділена особливостям діяльності керівників студентських груп, що здійснюють волонтерську роботу. Також варто зауважити, що в означеному дисертаційному дослідженні здійснено аналіз волонтерської роботи як частини соціально-педагогічної діяльності [59].

Вважаємо за доцільне також звернути увагу та той факт, що у зазначеному вище дисертаційному дослідженні, було обґрунтовано умови успішної соціально-педагогічної роботи студентів-волонтерів (суб'єктивні та об'єктивні), а також поділено їх на групи, зокрема на організаційні, методичні, мотиваційні, особистісні тощо. У роботі також наведено детальну характеристику кожної зазначеної групи умов [59].

У ході наукового пошуку встановлено, що у дисертаційному дослідженні Клішевич Н. «Соціально-педагогічна робота з підлітками із делінквентною поведінкою (дуга половина XX – початок XXI століття)» здійснено комплексний аналіз теоретичних та практичних аспектів соціально-педагогічної діяльності. Варто звернути увагу і на те, що у науковій роботі визначено та охарактеризовано три етапи розвитку досліджуваного питання у зазначений період, надано чіткі та обґрунтовані характеристики кожного окремого етапу [45].

Авторка дослідила різні аспекти делінквентної поведінки, зокрема соціальні та педагогічні, навела їхню класифікацію та висвітлила їхню зміну відповідно до визначених трьох етапів розвитку. Педагогічно цінним є те, що у дисертації узагальнено та угруповано напрями, форми і методи

соціально-педагогічної діяльності сама з розглянутою групою підлітків, з урахуванням видів діяльності (на базі закладів загальної середньої освіти, школи-інтернату, школи соціальної реабілітації тощо) [45].

Вважаємо за доцільне звернути увагу на те, що авторка дисертаційної роботи угрупувала детермінанти деліквентної поведінки у три групи (у відповідності до рівнів впливу): соціальні, соціально-педагогічні та індивідуально-психологічні. У дисертації подано детальну характеристику кожного з них [45].

Певне значення для проведення дослідження має дисертаційна праця Штефан Л. «Становлення та розвиток соціальної педагогіки в Україні (20-90-ті рр. XX ст.)». У зазначеній праці висвітлено питання становлення соціальної педагогіки як науки та самостійної галузі знань. Дослідниця визначила три етапи становлення та розвитку соціальної педагогіки. У роботі наведено чітке обґрунтування кожного етапу, окреслено його хронологічні межі, наведено характеристику кожного етапу за структурованими параметрами та здійснено порівняльний аналіз визначених етапів між собою та із сучасним етапом розвитку соціальної педагогіки як науки [111].

Разом із тим у роботі чітко представлено термінологічний апарат, у якому уточнено поняття соціальної педагогіки, а також визначено витоки та умови, що передували та сприяли її виникненню і подальшому становленню. У відповідності до визначених автором етапів, було окреслено зміст, напрями, форми та методи соціальної педагогіки, здійснено аналіз груп дітей, проблемами яких займалась зазначена галузь знань. Цінним для педагогічної науки є той факт, що дослідниця визначила тенденції розвитку соціальної педагогіки в окреслений період, а також запропонувала перспективи практичного впровадження результатів дослідження у сучасну соціально-педагогічну практику. Також варто зазначити, що у дисертації наведено прогностику розвитку соціальної педагогіки в XXI ст. [111].

Окремої уваги потребує дисертаційне дослідження Лавриченко Н. «Педагогічні основи соціалізації учнівської молоді в країнах Західної Європи». У цій науковій праці здійснено компаративіське дослідження методологічних, організаційних, дидактичних та методичних засад процесу соціалізації дітей у країнах Західної Європи. Авторка уточнила поняття соціалізації з огляду на теоретичні положення європейських країн [56].

Питання процесу соціалізації учнів та молоді в країнах Західної Європи автор аналізує з огляду на культурні європейські цінності, а також на надбання та цінності педагогічної науки країн Європи. Разом з тим, варто зазначити, що дослідниця досліджує процес соціалізації школярів у закладах освіти та виховання західноєвропейських країн з огляду на його мету, завдання, зміст, форми, методи та засоби впливу [56].

Також у зазначеній роботі здійснено аналіз особливостей соціалізації дітей та молоді країн Західної Європи з акцентом на його універсальну цінність та можливість застосування в умовах кожної національної системи освіти [56].

Доцільно наголосити на тому, що у дослідженні справедливо зазначено, що становлення процесу соціалізації сучасної європейської молоді відбувалось у нерозривній взаємодії культурного та історичного розвитку всієї європейської спільноти, а також під суттєвим впливом значної історичної спадщини епохи античності, гуманістичних поглядів часів Відродження та виховних ідеалів часів Просвітництва. Ураховуючи всі ці фактори, автором визначено основні ознаки соціалізації молоді у країнах Західної Європи, зокрема – це єдність процесу соціального та особистого становлення школярів, лібералізм педагогів, полікультурність, орієнтир на майбутнє та соціальна відкритість [56].

Разом із тим, зважаючи на необхідність урівноваження індивідуалістських суспільних тенденцій, котрі притаманні країнам Європи, стиль соціалізації Західної Європи набуває рис колективістського

спрямування та розуміється як «навчання жити поруч». Такий стиль характеризується орієнтацією на суспільну дисципліну й законослухняність, на відповідальність і повагу до самотності людини у всіх її проявах, а також на виявлення толерантності один до одного, цінування діалогічного способу досягнення порозуміння, колегіальності та консенсусу у процесі вирішення спірних питань та проблем [56].

Дослідниця слушно зазначає, що різні підходи до розуміння соціалізації молоді як до процесу є залежними від провідних концепцій педагогіки, які виникли в історії європейської наукової та педагогічної спільноти. Зокрема, – це холистична педагогічна концепція соціалізації, і селекційно-стратифікаційна концепція, і концепція постмодернізму та інтеракціоніська концепція [56].

Провідними структурними компонентами соціалізації молоді в сучасній європейській педагогічній думці автором слушно названо вікові періоди та змістовні напрями процесу соціалізації. У науковій роботі зазначено, що вікові етапи соціалізації співпадають із виховними та освітніми етапами. Це дошкільний етап, етап молодшої школи, етап старшої школи та соціальний дебют. Автор зазначає, що кожен із визначених етапів повинен стати підґрунтям для наступного етапу соціалізації та наступного освітнього етапу [56].

У відповідності до сучасних вимог суспільства європейська школа має на меті створення надійної основи для навчання та розвитку соціальної компетентності людини упродовж усього життя. Виходячи з цього, реалізація поставленої мети підпорядковується всій організації навчально-виховного процесу, з огляду на його поступальний та неперервний характер, який починається з дитячого садка і закінчується випуском зі школи [56].

У ході наукового пошуку встановлено, що процес соціалізації дітей у освітніх закладах вимагає як витрат часу (вертикальна складова), так і педагогічного простору (горизонтальна складова) [56].

Відповідно до основних галузей стосунків і відносин у соціальній сфері, соціалізація учнів загальноосвітніх шкіл у країнах Західної Європи відбувається у таких ключових напрямках, як: соціально-груповий, економічний, особистісний, міжособистісний, політико-правовий, екологічний, духовний, ціннісний [56].

Школа країн Західної Європи відіграє особливу роль у якості суспільного агента соціалізації школярів поряд із політичними, правовими, релігійними та громадськими організаціями. Виходячи з цього, західноєвропейські школи самостійно визначають провідні напрями і зміст усіх агенцій соціалізації дітей та молоді з врахуванням вимог суспільства, завдань європейської спільноти тощо [56].

Як наслідок стає можливою взаємодія між різними агенціями соціального впливу та соціалізації учнів. Дослідниця переконливо довела, що найбільш активно науковці Західної Європи приділяють увагу формуванню та розвитку партнерства у галузі соціалізації дітей і молоді з сім'ями, приватними підприємствами, релігійними організаціями, засобами масової інформації тощо [56].

Частково з темою, яка вивчається, пов'язане і дисертаційне дослідження Г. Попович «Умови інституалізації соціальної роботи в Україні» (2004 р.). У цій науковій праці на історичних прикладах продемонстровано особливості різних форм соціальної допомоги бідним, безпритульним, старим, потерпілим від стихійних лих та катастроф, людям з фізичними обмеженнями. У дисертації зазначено, що більшість соціальних потреб у первісному суспільстві задовольнялись через інститут сім'ї та родинні зв'язки, що пояснюються общинно-родовим видом соціальної підтримки, який існував у той час [76].

Підкреслено, що виникнення християнства сприяло тому, що соціальні функції перейняли на себе церкви та монастирі, а згодом – перебрали на себе різні общини (територіальні, професійні, релігійні), зокрема це були братства, парафії, промислові цехи тощо. Авторкою

доведено, що індустріальне та постіндустріальне суспільство характеризуються розповсюдженням та переважанням державного та громадського типу соціальної допомоги [76].

У дисертаційному дослідженні розглянуто орієнтованість на соціальну безпеку, як основу стабільності та функціональну вимогу соціальної системи. Разом з тим, продемонстровано, що соціальна ніша у структурі безпеки має низку ризиків, котрі призводять до незадоволеності, конфліктів та соціальної напруги. Маючи на меті уникнути таких негативних наслідків, суспільство у процесі свого розвитку розробило різноманітні механізми соціальної допомоги та підтримки людям, котрі цього потребують [76].

Авторка, керуючись теорією соціальної дії М. Вебера, розкриває такі механізми та шляхи. Зазначено, що у різні часи розвитку суспільства відбувалось акцентування на різних типах дій. Зокрема, визначено традиційну дію, що ґрунтується на усталених нормах, традиціях, звичаях та правилах, котрі передаються від старшого покоління до молодшого. Дослідницею наголошено, що окремі види такої допомоги (толока, супряга тощо) зберігаються в культурі українського суспільства і сьогодні [76].

Авторка зазначила, що невід'ємним елементом процесу соціальної допомоги у різні часи був елемент афектної дії, тобто миттєвої емоційної реакції індивіда на проблеми інших. Установлено, що цей тип дій спирається на внутрішню мотивацію, котра зумовлена особистісними якостями людини та її суб'єктивними почуттями. Також зазначено, що елемент афектної дії пов'язаний з такими ідеями як солідарність, усвідомлення того факту, що сирітство, бідність, інвалідність та безпритульність – це об'єктивні феномени існуючого суспільства, жертвою яких може стати кожна людина, а окремі їхні аспекти можуть стати причиною нестабільності у суспільних відносинах. У роботі зазначено, що ціннісно-раціональний характер соціальної допомоги характерним був для суспільства часів Київської Русі. У той час соціальна допомога базувалась

на релігійних віруваннях та моральній цінності допомоги, незважаючи на її результати [76].

За глибоким переконанням автора, провідною стратегією поведінки під час реалізації соціальної допомоги сьогодні виступає раціональна та інструментально-раціональна діяльність. Разом з тим, авторка визначає мотивацію діяльності, розглядаючи її як раціональний гуманізм, що полягає у бажанні забезпечити стабільність у сучасному суспільстві. На думку дослідниці, зміст такої діяльності суб'єктів соціальної дії визначає мету, яка усвідомлена самими суб'єктами та у той же час є зрозумілою для оточуючих і клієнтів, що, у свою чергу, спонукає останніх до здійснення самостійних адекватних дій, котрі також мають певну мету та завдання. У науковій праці встановлено, що деякі елементи такої практики можна прослідкувати і на більш ранніх історичних етапах. Перехідним етапом в еволюції здійснення соціальної допомоги авторка вважає парафіяльну соціальну допомогу, а також суспільну опіку [76].

Таким чином, висновки Г. Попович дають можливість стверджувати, що соціальна допомога та соціальна робота розвивались та формувалась у результаті реорганізації багатоманітних соціальних дій у відповідності до потреб людей та соціальних систем на основі узагальнення, абстрагування та ідеалізації. Авторка зазначає, що соціальна допомога та соціальна робота пов'язані із глобальними завданнями кожної окремо взятої країни, тому шляхи та методи розв'язання соціальних проблем повинні ураховувати як мікрорівень, тобто потреби безпосередньо однієї особи, так і макрорівень, тобто потреби всієї держави [76].

Цікавим для нашого дослідження є вивчення змісту докторської дисертації П. Плотнікова «Соціально-педагогічні основи соціалізації молоді промислового регіону» (2005 р.). Дослідження було проведено з метою теоретичного, методологічного, соціального та педагогічного вивчення специфіки процесу соціалізації у одному із промислових регіонів країни. У дослідженні було вивчено особливості соціалізації осіб віком від

14 до 30 років, котрі проживали в Донецькому регіоні. У результаті наукового пошуку було визначено провідні тенденції та особливості соціальної активності означеної категорії населення [74].

Варто зазначити, що, беручи за основу філософські, соціологічні, культурологічні, психологічні, соціальні та педагогічні концепції, статистичні дані, результати соціально-педагогічних досліджень, автор визначив та обґрунтував різні методологічні підходи до процесу вивчення особливостей соціалізації молоді, яка проживає у промисловому регіоні. Разом із тим, у дисертаційному дослідженні було викладено комплекс показників та ряд критеріїв оцінки соціальної активності означеної категорії населення, а також оцінки інертності молодого покоління у різних галузях життя. Автор запропонував свою структуру, а також зміст провідних складових соціалізації молоді та представив її у якості Регіональної соціально-інституційної моделі [74].

П. Плотніков, здійснивши аналіз соціологічних, педагогічних, економічних та стратифікаційних критеріїв та пріоритетів провідних аспектів життя, розширив соціальну характеристику молоді, що проживає в промислових регіонах. Разом з тим, автор розробив і впровадив спеціальну соціальну програму виховання молодого покоління, яка є складовою системи освіти у промислових регіонах. П. Плотніков створив доктрину щодо реалізації молодіжної політики держави у промисловому регіоні, а також розробив концепцію соціальної й педагогічної підтримки молодого покоління у контексті реалізації програми підготовки кадрів економічної галузі в Донецькій області [74].

У контексті окресленого питання цікавим є той факт, що П. Плотніков дослідив проблемні аспекти процесу соціалізації молоді з урахуванням різних об'єктивних та суб'єктивних факторів конкретного промислового регіону. Разом з тим, дослідник приділив багато уваги підготовці педагогічних і соціальних працівників, а також професійній діяльності регіональних управлінь у справах сім'ї і молоді [74].

Вартою уваги з огляду на предмет дослідження є дисертаційна робота Л. Мельник «Соціально-педагогічні умови інтегративної виховної діяльності зі школярами у різновікових колективах» (2004 р.). У дослідженні було здійснено аналіз проблем формування особистості дитини у мікросоціумі, що відбувається на основі спільних зусиль учасників педагогічного процесу. Окрім цього авторка на основі аналізу філософської, педагогічної, психологічної та соціологічної літератури обґрунтувала суть поняття «цілісний педагогічний процес», розробила систему принципів організації цього процесу [62].

Варто зазначити, що педагогічно цінною є розроблена Л. Мельник спеціальна модель виховання особистості в конкретному колективі, яка є інтегративною моделлю виховання. У дисертації представлено і педагогічно цінні методичні рекомендації для соціально-педагогічних кадрів, спрямовані на інтегрування виховного впливу загальноосвітніх шкіл та мікрорайонів проживання дітей [62].

Цінною з огляду з'ясування теоретичного підґрунтя нашого дослідження є кандидатська дисертація С. Мукомел «Формування духовних цінностей старшокласників в умовах соціально-виховуючого середовища» (2005 р.). У зазначеній роботі представлено обґрунтування теоретичних аспектів формування духовних цінностей учнів старших класів, а також продемонстровано процес та результати експериментальної перевірки шляхів їх формування за умов виховуючого середовища. У дослідженні сформульовано поняття духовності та духовних цінностей на основі аналізу філософської та соціологічної літератури. Так, духовні цінності автор розглядає як певні особистісні речі та якості людини, котрі спонукають особу до певних вчинків та регулюють її поведінку в контексті культурних та історичних ідеалів суспільства [66].

Варто зауважити, що у кандидатському дослідженні також визначено сутність соціально-виховуючого середовища та його структуру, продемонстровано вплив соціально-виховуючого середовища на

формування і розвиток духовних цінностей учнів старшої школи, обґрунтовано етапи формування духовних цінностей, а також розкрито соціальні та педагогічні принципи організації процесу формування духовних цінностей [66].

Зазначимо, що до принципів організації процесу формування духовних цінностей С. Мукомел справедливо відносить такі: концептуального уявлення про особистість, культуровідповідність та інтеркультурність, принцип послідовності процесу формування духовних цінностей, принцип взаємозв'язку колективного, діалогічного та розвиваючого аспектів соціально-педагогічного впливу, принцип комплексного підходу, соціальної корекції, принцип гуманності, урахування можливостей особистості, принцип толерантності тощо. Окрім цього автор надає визначення поняття «соціально-виховуючого середовища» як сукупності духовних та матеріальних аспектів роботи освітніх установ, котрі сприяють розвитку активної особистості з широким кругозором та великим творчим потенціалом [66].

У роботі також представлено науково-педагогічний аналіз теоретичних та методологічних засад формування духовних цінностей дітей. Розглянуто особливості семантики духовних цінностей у наукових роботах вітчизняних та зарубіжних фахівців, з метою аналізу особливостей духовних цінностей дітей та підлітків, визначення їхньої динаміки розвитку [66].

Зазначимо, що у аналізованому дисертаційному дослідженні було науково сформульовано та обґрунтовано критерії визначення рівня духовного розвитку старшокласників. На основі цього авторка визначила провідною умовою успішного формування духовних цінностей спеціальну соціально-педагогічну технологію, котру було розроблено та апробовано у ході проведення наукового дослідження. Запропонована технологія включає в себе кілька пов'язаних між собою компонентів, а саме: концептуальне уявлення про високодуховну людину, діагностику

сформованості духовних цінностей, соціальну та педагогічну корекцію сформованості духовних цінностей, процес цілеспрямованого формування духовних цінностей [66].

Окрім праць, названих вище, великого значення для проведення дослідження мають наукові роботи С. Іноземцевої, О. Мкртічян, А. Солодчук, Д. Сая.

Так, у кандидатській дисертації С. Іноземцевої «Організація соціально-педагогічної роботи з підлітками з особливими потребами в середніх навчальних закладах України (друга половина XX століття)» (2009 р.) [42] визначено провідні аспекти організації соціальної та педагогічної діяльності з учнями закладів загальної середньої освіти, котрі мають особливі потреби.

Цікавим для нашого дослідження є вивчення, визначених акторкою, історичних етапів розвитку соціально-педагогічної роботи з підлітками, котрі мають особливі потреби. Так, С. Іноземцева називає три окремих етапи розвитку соціально-педагогічної діяльності з означеною категорією дітей у закладах загальної середньої освіти другої половини XX століття: I етап (друга половина 1950-х років – перша половина 1970-х років) визначено як етап відродження проблеми організації соціально-педагогічної роботи з підлітками з особливими потребами; II етап (друга половина 1970-х років – 1980-ті роки) авторка називає етапом розвитку питань соціально-педагогічної роботи із цією категорією підлітків; III етап (1990-ті роки) названо етапом інтенсивного розвитку проблеми організації соціально-педагогічної роботи з підлітками з особливими потребами. Педагогічно цінним надбанням є те, що дослідниця представила ґрунтовну характеристику основних напрямів роботи із такими підлітками, зокрема схарактеризовано діагностичний напрям, корекційний напрям, реабілітаційний напрям тощо [42].

У дослідженні О. Мкртічян «Організація соціально-педагогічної діяльності в позашкільних закладах України (20-80 рр. XX ст.)» (2007 р.)

представила розвиток системи соціально-педагогічної роботи в позашкільних закладах і установах. Разом з тим, дослідниця визначила та обґрунтувала етапи становлення й розвитку соціально-педагогічної діяльності [64].

Також педагогічно цінними є рекомендації авторки щодо перспектив використання несправедливо забутих ідей та досвіду організації соціально-педагогічної діяльності минулого в умовах розвитку сучасних позашкільних установ та закладів для дітей. У дисертаційному дослідженні схарактеризовано і провідні тенденції розвитку соціально-педагогічної діяльності в Україні у XXI столітті [64].

Аналіз наукової праці А. Солодчук «Соціальне виховання дітей, позбавлених батьківського піклування в США» (2015 р.) показав, що авторка проаналізувала та узагальнила особливості, основоположні принципи, форми й методи соціальної роботи з американськими дітьми, котрі залишились без піклування батьків. Разом з тим, у науковій роботі визначено етапи становлення та розвитку американської системи соціального виховання та піклування, а також розроблено практичні рекомендації щодо застосування досвіду соціального виховання США у сучасних українських реаліях. Необхідно зазначити, що пропоновані авторкою рекомендації стосуються законодавчого, теоретичного, організаційного, методичного та адміністративного аспектів [86].

Вартою уваги також є дисертація Д. Сай «Формування моральних цінностей майбутніх соціальних працівників у процесі волонтерської діяльності» (2016 р.). У цій роботі автор представив науково обґрунтовані умови формування у майбутніх соціальних працівників моральних якостей та цінностей під час реалізації ними волонтерських завдань. Разом з тим, у дисертаційній роботі було уточнено сутність таких понять, як: «моральні цінності майбутніх соціальних працівників» та «волонтерська діяльність», котра розглядалась як засіб морального виховання [80].

На основі проведення наукового дослідження Д. Сай запропонував критерії та показники щодо визначення рівня сформованості моральних цінностей у означеній категорії населення [80].

Не можна оминати увагою дослідження С. Бикасової «Становлення та розвиток соціально-педагогічної служби у загальноосвітніх школах України (20-ті – 90-ті роки XX ст.)» (2015 р.), яке тісно пов'язане з предметом нашого дослідження. У цій дисертаційній роботі представлено ґрунтовний історико-педагогічний аналіз провідних аспектів діяльності соціально-педагогічних служб у закладах загальної середньої освіти визначено історичного періоду [8].

Надзвичайно цінним є те, що С. Бикасова визначила й обґрунтувала етапи становлення й розвитку соціально-педагогічної служби у закладах загальної середньої освіти України. Так, першим етапом вона називає 1920-1935 роки та визначає його як етап становлення шкільної соціально-педагогічної служби. Другий етап, на думку дослідниці, припадає на 1936-першу половину 50-х років XX ст. та характеризується як етап занепаду діяльності соціально-педагогічної служби у вітчизняних закладах загальної середньої освіти. Третій етап – це друга половина 50-х – перша половина 80-х років XX ст. розглядається як етап відновлення функціонування шкільної соціально-педагогічної служби [8].

Четвертий етап припадає на часи другої половини 80-х – 90-ті роки XX ст. та пов'язаний з активної діяльності соціально-педагогічної служби в закладах загальної середньої освіти України. У відповідності до визначених етапів авторка розкрила та схарактеризувала провідні напрями і функції діяльності соціально-педагогічної служби у закладах загальної середньої освіти. Так, серед основних напрямів виділено такі: колективне виховання, соціальна робота з сім'ями, профорієнтація учнів старших класів, організація дозвілля, сприяння соціалізації дітей тощо [8].

Функціями діяльності соціально-педагогічної служби, за переконанням автора, виступають діагностична функція, профілактична та

організаційна функції, консультаційна й корекційна, допоміжна та терапевтична, виховна функція тощо. Педагогічно цінними є пропозиції дослідниці щодо перспектив творчого використання в умовах сьогодення ідей та досвіду роботи соціально-педагогічної служби у закладах загальної середньої освіти досліджуваного періоду, а також сформульовані тенденції розвитку питань діяльності соціально-педагогічної служби у зазначених закладах [8].

Під час науково-педагогічного пошуку було виявлено, що проблема, яка вивчається, частково знайшла своє відображення у науково-педагогічних та соціологічних статтях. Так, О. Литовченко у статті «Соціально-педагогічне забезпечення соціального становлення особистості у позашкільних навчальних закладах: поняттєво-категоріальний апарат дослідження» розкрила суть провідних категорій соціально-педагогічного дослідження, окреслила окремі теоретичні аспекти дослідження соціального становлення особистості, визначила соціально-педагогічний потенціал позашкільних навчальних закладів у такому контексті. Науковець переконливо представив теоретичне осмислення соціального виховання як соціальної функції позашкільної освіти, а також визначив критерії соціального становлення учня у позашкільних навчальних закладах [58].

Цікавою та змістовною виявилась і стаття О. Горпинич «Соціальна робота в Україні: стан та перспективи розвитку». У зазначеній статті було обґрунтовано теоретичні основи соціальної діяльності на сучасному етапі розвитку, здійснено аналіз нормативно-законодавчої бази України у галузі соціальної роботи та соціальних служб. Також у статті охарактеризовано провідні аспекти професійної діяльності соціальних працівників [22].

Цікавим у руслі досліджуваного питання є те, що О. Горпинич здійснила аналіз мережі соціальних служб, призначених для української молоді, окремо виділила їхні спеціалізовані формування. Зокрема, дослідниця називає мобільні пункти соціальної роботи у сільських та

віддалених районах, служби психологічної допомоги «Телефон довіри», соціальні та психологічні реабілітаційні центри, консультативні пункти «Довіра», що сприяють реабілітації молодих людей, хворих наркоманією. О. Горпинич зазначає, що низка соціальних служб створюється у відповідності до вимог Програми діяльності Кабінету Міністрів України «Відкритість, дієвість, результативність» [22].

Аналізуючи наукову статтю І. Шевчук «Дозвіллєва діяльність студентства як простір їх соціалізації», необхідно відзначити, що у ній здійснено аналіз особливого простору соціалізації студентів, котрі у майбутньому будуть вчителями. І. Шевчук слушно зазначає, що процес соціалізації, її тип та характер у переважній більшості визначається культурою суспільства. Зокрема, у суспільстві демократичного спрямування соціалізація буде мати гуманістичний характер як за формою, так і за змістом [108].

Доцільно також відзначити те, що І. Шевчук розглядає дозвіллєву діяльність як консолідуючий чинник, котрий сприяє збалансуванню соціалізації та індивідуалізації особистості. Погоджуємось і з тим, що усвідомлення культурних цінностей є підґрунтям до успішної адаптації людини у соціумі, але разом з тим залишає місце для індивідуального розвитку, для самореалізації особистості [108].

І. Шевчук також визначила особливості процесу соціалізації студентства, зокрема серед них варто назвати такі: співпраця студентів з викладачами, студентськими лідерами, зі своїми однолітками; обов'язковість педагогічного керування та координації зазначеного процесу; самостійність молоді та виховання у неї почуття відповідальності; забезпечення умов щодо прояву та втілення у життя творчих здібностей та задумів, реалізації спортивного потенціалу; обов'язкове спілкування із культурним та соціальним оточенням, природою, що сприятиме формуванню та розвитку високоморальних соціальних й культурних цінностей молоді, досвіду соціального

спілкування, що є потужним засобом попередження й профілактики асоціальної поведінки і девіантних явищ у студентському середовищі [108].

Слід відзначити і статтю В. Мушинського «Інтегрована модель: розвиток соціально-педагогічної служби», у якій автор розкриває особливості роботи соціально-педагогічних служб та психолого-медико-педагогічних консультаційних центрів. Автор наводить об'єктивні статистичні показники щодо забезпечення районних та міських соціальних і психологічних служб ставками соціальних педагогів і практичних психологів. В. Мушинський здійснює чіткий аналіз причин, котрі негативно впливають на стан забезпеченості соціально-педагогічних служб кваліфікованими кадрами. Так, серед основних причин автор називає такі: недостатнє розуміння необхідності ефективної діяльності соціально-педагогічних служб та психологічних консультацій, низька ефективність реалізації нормативно-правової бази, брак фінансування та дефіцит кваліфікованих кадрових ресурсів [68].

В. Мушинський пропонує до впровадження, розроблену ним, інтегровану модель організації діяльності районних та міських соціально-психологічних служб та психолого-медико-педагогічних консультаційних центрів. Модель сприятиме оптимізації і поліпшенню діяльності з питань охорони психічного здоров'я дітей і підлітків. На переконання автора, інтегрована модель повинна об'єднати висококваліфікованих фахівців соціальних та психологічних служб, а також фахівців психолого-медико-педагогічної допомоги. В основі діяльності такої об'єднаної команди фахівців закладена чітка структура, котра передбачає три рівні [68].

На першому рівні соціальна діяльність спрямована на попередження негативних факторів психологічного та соціального розвитку в освітньому та соціальному середовищі. Другий рівень передбачає корекцію відхилень у психологічному чи соціальному розвитку дітей з так званої «групи

ризиках». Третій рівень полягає у здійсненні реабілітації дітей, котрі мають порушення психологічного чи фізичного стану [68].

На думку автора, така інтегративна модель надасть можливість компенсувати недостатню кількість фахівців соціальної сфери. Це буде досягнуто через організацію психолого-педагогічних консилиумів, керівниками яких повинні стати заступники директорів шкіл з виховної роботи. До складу консилиумів повинні бути включені практичні психологи, медичні працівники, соціальні педагоги, що гарантуватиме захист психічного та соціального здоров'я дітей, забезпечить ефективну профілактику та своєчасну корекцію асоціальної поведінки в дитячому середовищі. Третій же рівень повинні забезпечити фахівці психолого-медико-педагогічних консультаційних центрів [68].

У руслі досліджуваної проблеми вартою уваги є стаття І. Палько «Соціально-педагогічна служба вищого навчального закладу як суб'єкт формування здорового способу життя студентів». У зазначеній роботі автор стверджує, що питання формування та популяризації здорового способу життя серед студентської молоді потребує інноваційних методик та підходів [72].

Стаття ґрунтується на аналізі даних щодо стану формування здорового способу життя у студентської молоді в Житомирському державному університеті ім. Івана Франка та Житомирському інституті медсестринства. Разом з тим, на основі діяльності цих навчальних закладів автор доводить необхідність створення соціально-педагогічних служб у закладах вищої освіти, котрі сприятимуть формуванню здорового способу життя студентської молоді [72].

Автор статті справедливо зазначає, що діяльність соціально-педагогічних служб у закладах вищої освіти повинна мати професійний характер, полягати у проведенні профілактичної роботи, виходячи із поставлених завдань. І. Палько пропонує здійснювати такі профілактику на трьох рівнях: первинний рівень – попередження негативних та шкідливих

звичок, другий рівень – виявлення вразливих до адикції груп студентів, третій – профілактика передбачуваного прогресу хвороби [72].

У свою чергу, профілактика передбачає ряд складових, зокрема такі, як: діяльність комплексних груп фахівців соціального захисту (практичні психологи, лікарі, соціальні педагоги), створення виховуючого середовища, котре сприятиме гармонізації стосунків між молодим поколінням та дорослими, діяльність груп підтримки, котрі складаються із фахівців різного профілю, впровадження нових освітніх програм, спрямованих на вирішення проблем молоді з асоціальною поведінкою, організація змістовного дозвілля молоді, просвітницькі заходи [72].

Зазначимо, що до найбільш ефективних форм соціально-педагогічної діяльності у колі студентської молоді автор називає створення соціального інтерактивного театру, котрий сприятиме самостійному та ґрунтовному дослідженню молодими людьми негативних явищ у суспільстві. Діяльність театру передбачає обов'язковість розігрування на сцені конфліктного сюжету, розв'язання якого покладається не лише на акторів, а й на глядачів [72].

У ході вистави глядач може замінювати актора та продемонструвати власний шлях вирішення конфліктної ситуації, що й реалізує принцип інтерактивності театру. Поряд зі створенням інтерактивного театру дослідник доводить необхідність роботи Школи лідерів. Автор пропонує розглядати технологію рівний-рівному як один із ефективних соціально-педагогічних засобів профілактики ранніх та необдуманих статевих стосунків, а також хвороб, котрі передаються статевим шляхом. Разом з тим, Школа лідерів виступає ефективною технологією громадянського та патріотичного виховання, сприяє формуванню здорового способу життя [72].

У Школі лідерів в основу навчання повинна бути покладена технологія за якої рівних навчають рівні на базі предметного спілкування,

котре має на меті формування соціальних навичок, життєвих цінностей, орієнтацій на здоровий спосіб життя [72].

Таким чином, аналіз викладених вище науково-педагогічних робіт переконав нас у тому, що питання соціально-педагогічного виховання, підтримки, допомоги, захисту та супроводу дітей і підлітків вивчались багатьма науковцями. Але, разом з тим, розвиток соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні у другій половині XX ст. не став предметом окремого історико-педагогічного дослідження.

Отже, об'єктивна потреба сучасного суспільства в активізації та модернізації роботи соціально-педагогічних служб та установ для дітей, а також малодослідженість теоретичних питань та освітнього досвіду із вказаної проблеми й зумовили науковий пошук у цьому напрямі.

1.2. Витоки становлення соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні

Історія виникнення соціально-педагогічних служб та установ тісно пов'язана з історією становлення соціально-педагогічної роботи в цілому. Визначити особливості соціальної роботи у давніх цивілізаціях сьогодні, як зазначають фахівці, залишається досить проблематично. Наприклад, С. Кубіцький зазначає, що «стародавні цивілізації та спільноти надто сильно різняться як за часом свого існування, так і за географічним положенням свого розташування, що у наш час є неможливим процес об'єднання різних проявів соціальної допомоги та соціальної роботи з дітьми у єдину систему» [54, с. 36].

Слід, однак, відзначити, що кожне суспільство в питаннях соціального забезпечення, як і в інших питаннях, повинно відповідати способу суспільного життя своєї спільноти, її релігійним переконанням, етичним та моральним цінностям, демографічним особливостям, економічним реаліям, а також конкретній політичній ситуації [54].

Як свідчить довідкова література, за стародавніх часів склалось два типи соціальної допомоги бідним і слабким. Основою для одного типу соціальної допомоги були релігійні приписи та моральні цінності, згідно з якими соціальна дорога дітям була обов'язковим аспектом життя високоморальної особистості. А от для другого типу – базою були організаційні засади керівництва державою, законодавчі основи життя суспільства та елементи соціальної політики держави. Це відображалось у тому, що держава та релігійні організації зобов'язували людей допомагати дітям та знедоленим сім'ям через сплату податків [30, с. 7]. Звичайно, про спеціальні соціально-педагогічні служби на той час ще мова не йшла, але законодавча основа для становлення соціальної діяльності була закладена.

З'ясовано, що вже у Вавилоні цар Хаммурапі (2 тисячоліття до н.е.) визначив принципи соціальної допомоги, які були описані у збірнику законів. Вказано, що в часи випробувань і труднощів люди повинні допомагати один одному [12].

У загальновідомих законах вавилонського царя Хаммурапі відображалась ступінь відповідальності батьків, які приймали дитину на виховання. Також визначено було і права батьків, дитини та держави [97, с. 56]. Так, зокрема, цікавими з огляду на досліджувану проблему є наступні пункти законів:

«§ 185. Якщо особа прийняла на усиновлення неповнолітнього, який був знехтуваний, то усиновлена дитина не може бути повернена у будь-якому судовому процесі [97, с. 56].

§ 186. Якщо особа прийняла на усиновлення неповнолітнього, але після цього усиновлена дитина дізналась про місце перебування справжніх батьків, то вихованець може повернутися в будинок свого рідного батька [97, с. 56].

§ 191. Якщо особа, яка прийняла на виховання дитину та виростила її, а дитина, у свою чергу, допомагала їй по господарству, то у випадку,

якщо дитину забажали повернути рідні батьки, то прийомна дитина на повинна піти з оселі опікуна з порожніми руками» [97, с. 56].

Варто зазначити, що релігійні та культові храми Вавилону часто здійснювали соціальну допомогу населенню. Під опікою релігійних храмів перебували різні категорії людей: полонені воїни, раби, діти, які народжені поза шлюбом. Під час голоду діти з бідних сімей жили у храмах, тому що батьки не мали змогу їх прогодувати. Через соціальну допомогу населенню та знедоленим храми отримували масову потужну підтримку людей і згодом стали однією із провідних соціальних та політичних сил держави [54]. Таким чином, храми стародавнього Вавилону фактично одними з перших у світі здійснювали соціально-педагогічну діяльність.

У Стародавньому Єгипті (2700-2200 рр. до н.е.) соціальне піклування про дітей проявлялось, у переважній більшості, як діяльність задля забезпечення держави майбутніми трудовими ресурсами. Важливим фактором розвитку держави того часу було недопущення бунтів людей, які голодують. На той час це мало серйозну загрозу стабільності держави. Для того щоб не допустити бунту голодуючих громадян у Стародавньому Єгипті здійснювали планування виробництва на загальнодержавному рівні. Розподіл харчових ресурсів також відбувався централізовано з урахуванням потреб та можливостей усіх регіонів країни. Варто зазначити, що керівництво Єгипетською державою ефективно застосовувало специфічну міграційну політику, забезпечуючи стабільність соціального становища своїх громадян [54].

Зазначимо, що у I ст. до. н. е. жителі Стародавнього Китаю розробили своєрідні правила реалізації соціальної роботи під час стихійних лих або неврожаю. Зокрема, держава мала досить потужні запаси харчових продуктів, а у разі надзвичайних ситуацій здійснювала їх реалізацію за мінімальними цінами для населення, а коли вимагала ситуація, то взагалі роздавала продукти чи зерно безкоштовно. Варто зазначити і раціональне використання земельних ресурсів. Так, незайняті

ділянки землі держава засівала з метою поповнення запасами продуктів харчування. Також у Стародавньому Китаї, як і в Єгипті, здійснювали розумну міграційну політику, зокрема переселяли голодуючих людей у більш благополучні та сприятливі для господарства регіони [54].

Вивчення та узагальнення науково-педагогічних матеріалів свідчить про те, що у Стародавній Греції суспільне виховання було вирішальним фактором у процесі становлення ідей соціальної турботи та допомоги, гуманного ставлення до дітей, взаємного поваги та солідарності. Варто зазначити, що стародавні греки багато уваги приділяли турботі про хворих та поранених, а також про військових, які отримали травми. Варто зазначити, що стародавні Афіни відзначились державним регулюванням соціальної допомоги [18].

Зокрема, держава перебирала на себе частину соціальних функцій, виконувала благочинні зобов'язання, брала на себе витрати з організації державних свят, забезпечувала відвідувачам частування, покладала на себе всі зобов'язання щодо безкоштовного виховання та освіти синів загиблих воїнів. Також бідняки часто отримували від держави безкоштовну їжу [18].

З часом допомога у давніх античних державах сформувалась у своєрідний інститут соціальної допомоги та підтримки, який переймався проблемами бідняків, інвалідів війни та хворих людей. Античні держави виступали в ролі соціальних інститутів, які здійснювали законодавчу та матеріальну підтримку соціально незахищених верств населення. Але варто наголосити на тому, що соціальна допомога не розповсюджувалась на рабів, вони залишались безправними ще тривалий час [18].

У ході науково-педагогічного пошуку встановлено, що у стародавньому Римі вже почали розроблятися наукові підходи до розуміння й становлення поняття «милосердя». Зокрема, такі всесвітньо відомі мислителі, філософи та державні діячі як Епіктет, Сенека та Марк Аврелій постійно висловлювали думки про те, що необхідним є більш

гуманне та співчутливе ставлення до рабів, братське ставлення до гладіаторів, та навіть виступали за заборону жорстоких гладіаторських боїв [54].

Становленню соціально-педагогічних служб та установ сприяло запровадження в античній римській державі спеціальних посад державних службовців. Чиновники, які обіймали такі посади несли відповідальність за організацію громадських робіт, розподіляли безкоштовні продукти харчування для бідного населення, займалися опікою дітей-сиріт. Варто зауважити, що у цей час почали зароджуватись ідеї важливості та доцільності організації підтримки і допомоги нужденним з боку держави [54].

Важливо зазначити, що у стародавній Римській державі на централізованому рівні здійснювалась допомога дітям, які стали сиротами чи були покинуті батьками, а також дітям, яких сім'я не мала змоги прогодувати. Цікавим для вивчення є той факт, що фінансування такої допомоги з боку держави здійснювалось за рахунок орендної плати за маєтки, котрі були спеціально закуплені владою для отримання прибутку [18].

Варто наголосити і на тому, що в Стародавньому Римі існувала не лише державна благодійна підтримка. Приватна ініціатива в організації соціальної допомоги дітям також мала місце. Приватні та муніципальні об'єднання відкривали благодійні заклади. Зокрема, у першому столітті нашої ери у Стародавньому Римі було засновано стаціонарний благодійний фонд для дітей, а також започатковано першу дитячу соціальну благодійну установу [30, с. 7].

Зазначимо, що у 370 р. у Римській імперії було побудовано просторе приміщення для соціального притулку. У цьому притулку на державному забезпеченні утримувались сироти, вдови та особи похилого віку. Також допомогу та житло могли отримати хворі або інваліди. Благодійну

діяльність цього притулку можна вважати першим проявом державної соціальної допомоги [54].

Важливо зазначити, що у 1100 р. церква Риму оприлюднила Декрет, у якому було опубліковано канонічні закони щодо здійснення благодійницької діяльності. Цей документ можна вважати одним із перших збірників законів у теорії та практиці благодійницької діяльності, а також однією із перших розробок у галузі соціальної опіки [54].

У ході наукового пошуку встановлено, що іудейське суспільство також мало суттєвий вплив на розвиток та становлення соціальної діяльності. Так, в іудейському суспільстві було створено розгалужену структуру соціальної підтримки населення, яка була побудована на принципах альтруїзму, гуманізму та любові до людей. Іудеї організовували спеціальні так звані каси допомоги, які наповнювались коштами через податки населення, штрафи та орендну плату [30].

Також в іудейській державі були актуальними пожертвування на благодійницьку діяльність, підписання заповітів на благодійні цілі. Каси допомоги підтримували бідне населення країни, яке перебувало на чіткому державному обліку. Разом з тим, благодійницькі каси допомагали державі у викупі військовополонених, створенні соціальних їдалень [30, с. 7]. У соціальних їдальнях вдови, діти, інваліди та люди похилого віку отримували безкоштовне харчування.

Варто зазначити, що релігійні організації також приймали участь у благодійницькій діяльності. Однією із важливих та обов'язкових частин обрядового богослужіння було зібрання пожертв та добровільної допомоги від віруючих [30].

У ході науково-педагогічного пошуку встановлено, що соціальна допомога населенню тривалий час носила одноманітний характер та не змінювалась впродовж багатьох століть. Як і за часів стародавніх цивілізацій, соціальна допомога надавалась у вигляді благодійності,

допомоги релігійних організацій бідним та державної допомоги у надзвичайних ситуаціях [18].

Історико-педагогічний пошук свідчить, що соціально-педагогічні служби у сучасному розумінні з'явилися лише у XIX ст. Так, вартою уваги є історія виникнення соціальних служб у різних країнах світу, зокрема цікавим для вивчення є досвід Франції, де соціально-педагогічна діяльність зародилася як комплексне та цілісне явище, формувалася як наукова рефлексія, як реакція на соціальні та культурні зміни у французькому суспільстві окресленого періоду. У контексті досліджуваної проблеми варто зазначити, що діти та молодь стали основними об'єктами соціальної діяльності у Франції кінця XIX ст., вони були найменш захищеною та дуже вразливою частиною суспільства [109].

Визначною подією на шляху становлення соціально-педагогічних служб, установ та закладів для дітей стало прийняття у 1901 році закону Франції, який дозволяв відкриття соціальних закладів та асоціацій. Згідно з цим законом соціальні установи створювались на громадських засадах. Напрямок діяльності таких громадських об'єднань був досить широким. Зокрема, серед соціально-педагогічних напрямів можна назвати виховну роботу з дітьми та молоддю, а також активне проведення їхнього дозвілля [109].

У часи, які припали на середину XX ст., соціально-педагогічна діяльність французьких педагогів та громадських діячів отримала бурхливого розвитку. Це пояснюється державною підтримкою соціально-педагогічної галузі, а також збільшенням фінансування зазначеної галузі. Зокрема, варто підкреслити, що у цей час фактично у кожному французькому місті було відкрито соціально-педагогічні центри або установи. Цікавим фактом є те, що діяльність таких центрів розповсюджувалася і на передмістя та навколишні селища [109].

Варто зауважити, що у середині XX ст. у Франції також було порушено питання про вирішення проблеми делінквентної поведінки дітей

та юнацтва. Уряд країни знову ж таки підтримував розвиток соціально-педагогічної науки та у 1945 році прийняв закон «Про делінкветну молодь». У цьому нормативно-правовому документі регулювались гострі на той час питання соціальної роботи з проблемною молоддю [109].

Зокрема, було ухвалено положення про обов'язковий юридичний захист неповнолітніх. Усе зазначене викликало позитивну реакцію суспільства, яка проявилась у виникненні нових професій – дитячі судді і соціально-педагогічні працівники. Все це стало підґрунтям для появи нового соціально-педагогічного напрямку діяльності – соціальне втручання, або метод соціальної превенції [109].

Установлено, що основними завданнями цього напрямку соціально-педагогічної діяльності були такі: залучення проблемної молоді та членів їхніх родин до суспільного життя, недопущення маргіналізації, підвищення рівня життя малозабезпечених сімей, культурний розвиток мешканців сільських місцевостей. Варто зауважити, що нові напрями соціально-педагогічної діяльності сприяли виникненню специфічних соціальних професій, зокрема це так звані «вихователі вулиць», діяльність яких полягала у залученні «дітей вулиці» до навчання, до культурного розвитку, сприяння їхній успішній соціалізації та особистому становленню [109].

З огляду на об'єкт дисертаційного дослідження, вартим уваги є той факт, що у 1947 році було створено Французьку національну асоціацію вихователів. Поруч з цим з'явилися соціально-педагогічні організації, які переймалися проблемами дітей з особливими потребами, зокрема з психічними та фізичними вадами, сприяли залученню таких дітей до суспільного життя, до процесу їхнього навчання та культурного розвитку. Серед таких організацій варто назвати Асоціацію дітей з розумовими розладами (1950 р.), Національний союз асоціації батьків дітей з розумовими розладами (1960 р.) [109].

Становлення соціально-педагогічних служб та установ для дітей було пов'язано і з появою у першій половині XX століття у Франції нових

спеціальних напрямів професійної діяльності, які виникли унаслідок розширення міждисциплінарних зв'язків та взаємодії фахівців із різних сфер діяльності – спеціаліст із соціально-культурної анімації, вихователь з технічних питань, фахівець із моніторингу тощо. Варто зауважити, що у середині ХХ ст. у Франції також збільшилась кількість дитячих громадських об'єднань [54].

Наголосимо на тому, що підтримка держави дала змогу залучити до соціально-педагогічної діяльності представників різних соціальних груп (громадськість, представники приватних об'єднань, батьки дітей, діячі культури тощо). У свою чергу, спеціалісти з різних галузей принесли в соціально-педагогічну роботу з дітьми нові форми та методи взаємодії, сприяли співпраці між різними організаціями. Як наслідок, у цей час у Франції з'явилися спеціалізовані центри соціальної роботи. Їхня діяльність стала результатом спільної роботи держави та місцевих фондів [18].

З огляду на проблему, яка вивчається, вартою уваги є історія становлення соціально-педагогічних служб Великобританії. Саме в цій країні у 1869 році заснували благодійне товариство. Метою діяльності Товариства була організація філантропічної діяльності, підтримка різних суспільних ініціатив, а також наукове обґрунтування філантропічної діяльності. З часом, як зазначає В. Безлюдна, благодійницька діяльність переросла в комплексну та організовану соціальну роботу, котра носила систематичний та організований характер, проявлялась, здебільшого у допомозі знедоленим [2].

Варто зазначити, що фактично ініціатором організації соціальної діяльності у Великій Британії та ініціатором заснування перших соціальних установ був Самуел Барнет. Так, у 1884 році Самуел Барнет заснував соціальну благодійну установу Тойнбі Холл. Заклад працював у тих частинах міста, де жили бідняки та нужденні. Метою діяльності Тойнбі Холлу була допомога жителям міста. Створення цієї організації стало

основою для заснування низки благодійних закладів по всій території Великої Британії [5, с. 28].

Досвід Великобританії щодо започаткування соціально-педагогічних служб та організації соціальної роботи перейняли Сполучені Штати Америки, де соціальна робота з дітьми отримала прогресивного розвитку. Так, у 1843 році в м. Нью-Йорк було започатковано Асоціацію для поліпшення становища бідних. Асоціація стала поштовхом до відкриття подібних організацій в інших містах Сполучених Штатів. Варто зауважити, що в США було створено досить багато благодійних установ та організацій. Здебільшого вони займались допомогою сім'ям нужденних, доглядом за дітьми та інвалідами. Загалом соціально-педагогічна діяльність у США, як стверджують дослідники, стала продовженням філантропічного руху та отримала значного поширення з кінці XIX ст. [2].

Установлено, що на розвиток соціально-педагогічної діяльності у США великий вплив мали сетльмент-центри. Перший такий центр було засновано в Нью-Йорку в 1886 році, у подальші роки подібні центри відкрились у багатьох містах США, а на початок XX ст. їх було вже майже 400 [40, с. 200]. Необхідно також наголосити на тому, що у перші роки існування сетльмент-центрів їх діяльність носила здебільшого політичний характер. Але завдяки такій діяльності було прийнято низку нормативно-правових актів у галузі соціально-педагогічної роботи [40].

Зокрема, варто назвати закон про дитячу працю, закон про здоров'я громадян, закон про дошкільні дитячі заклади, постанови про регламентацію діяльності служб по догляду за дітьми, про організацію парків та ігрових майданчиків, про освітньо-педагогічну діяльність у галузі андрагогіки. Варто також зазначити, що сетльмент-центри надавали і практичну допомогу громадянам, зокрема допомагали у працевлаштуванні, отриманні медичної допомоги, організації змістовного дозвілля та неформальної освіти серед дітей та дорослих [40].

Як свідчить проведене дослідження, наукова діяльність у галузі соціально-педагогічної роботи отримала свого розвитку в працях американських фахівців. Зокрема, варто назвати таких науковців як Мері Річмонд та Джейн Адамс. Остання стала засновником соціального будинку для переселенців, розробником теорії соціальної роботи, засновником соціологічної школи у Чикаго. Для жителів міста Чикаго Джейн Адамс відкрила комплексну філантропічну школу, до складу якої було включено школу для дорослих, дитячий садок, гуртки та клуби за інтересами, мистецьку галерею, спортивну залу та басейн, бібліотеку та музичну школу, кафетерій тощо [2].

Потужним поштовхом до розвитку соціально-педагогічних служб та установ у США стало відкриття у 1898 році навчального закладу для підготовки соціальних працівників. Ця школа для фахівців із соціальної роботи займалась теоретичною підготовкою майбутніх кадрів, а також методичним забезпеченням соціальної роботи. Зокрема, було розроблено навчальні програми для волонтерського руху та відкрито для навчання соціальних працівників однорічні курси. З часом школа для фахівців із соціальної роботи перетворилась на Колумбійський Університет Соціальних Працівників [2].

Поруч з навчальним закладом для працівників соціальної галузі, було засновано у 1917 році Народну Біржу Соціальних Працівників, яка згодом стала Американською асоціацією соціальних працівників. Також у 1934 році було започатковано Американську Асоціацію Медичних соціальних працівників [2].

Розвитку питань, які є предметом дисертаційного дослідження, сприяло відкриття в Сполучених Штатах спеціалізованих закладів соціальної допомоги. Вони займались організацією професійного навчання батьків дітей та допомагали їм знайти робочі місця. Також заклади соціальної допомоги доглядали за дітьми, надавали допомогу самотнім матерям та родинам, які всиновили дітей. Важливим аспектом їхньої

діяльності була допомога та захист дітей, які стали жертвами насилля з боку дорослих. Зазначені заклади сприяли отриманню дітьми належного рівня освіти. Разом із тим за їхньої ініціативи було здійснено інспекцію у дитячих будинках [91].

Вивчення та узагальнення науково-педагогічних джерел [91; 54] свідчить, що значний вплив на становлення соціально-педагогічних служб та установ в Україні мала Німеччина. У цій країні широке поширення набули англійська та американська практика організації соціальної роботи. Серед провідних методів соціально-педагогічного впливу на особистість масове використання отримали такі, як: індивідуальна допомога, групова терапія, громадська діяльність [91].

Варто зазначити, що на початку XX ст. у Німеччині соціальною діяльністю займались лише жінки. У цей самий проміжок часу у зазначеній країні було видано й перші нормативно-правові акти щодо підготовки працівників соціальної галузі. На відміну від США, соціальна допомога надавалась лише у вкрай складних і критичних ситуаціях та була своєрідним проявом турботи. З огляду на це, особа, яка потребувала соціальної допомоги, вважалась об'єктом соціального впливу. Цей факт суттєво вплинув на подальше формування професії соціального педагога та розуміння її суті [54].

Як свідчать науково-педагогічні джерела [91; 54], у XX столітті у Німеччині склалась система соціально-педагогічних служб, закладів та установ, основними типами серед яких були: соціально-педагогічні заклади загального спрямування (інтернати, житлові заклади для малозабезпечених, заклади для відпочинку та ін.); державні, відомчі, громадські та приватні заклади з надання ночівлі бездомним, залежним; медичні заклади (лікарні, денні стаціонари, реабілітаційні центри, консультаційні пункти з питань планування сім'ї та ін.); психіатричні, діагностично-психологічні і психотерапевтичні заклади (психіатричні центри, шкільні психіатричні та медичні пункти,

консультації з питань сім'ї та шлюбу); служби догляду за людьми, що потрапили у скрутне життєве становище (виїзна служба Червоного Хреста та ін.); добровільні соціальні установи (служби забезпечення продуктами харчування, надання соціальної допомоги за місцем проживання, підтримка родичів інвалідів та ін.) тощо [91].

Зарубіжна педагогічна думка і процес активного розвитку соціально-педагогічних закладів та установ у різних країнах світу, беззаперечно, мали суттєве значення для становлення та подальшого розвитку дитячих соціально-педагогічних установ і закладів в Україні [54].

Як свідчать наукові джерела, взаємодопомога, особиста моральна підтримка, гуманне ставлення один до одного проявлялись ще за давніх часів. Це було спричинено, перш за все, умовами життя та побуту тодішніх жителів [30, с. 7]. Загально відомо, що у давніх слов'ян рід був основою суспільного ладу. Так, старійшини роду мали фактично необмежену владу, регулювали сімейні та шлюбні стосунки, виховували взаємодопомогу та взаємовідповідальність, захищали членів общини. Фахівці стверджують, що соціальна допомога і взаємодопомога у слов'ян виражалась у таких основних формах, як: культові форми, господарські та общинно-родові [54].

Варто зазначити, що співчуття до нужденних та найбільш прості форми благодійницької та соціальної діяльності проявлялись у наданні нужденним продуктів харчування та одягу. Звичаї давніх слов'ян передбачали здійснення такої соціальної допомоги. Але фактично соціальна допомога отримала своє зародження у Київській Русі, починаючи з IX ст. Прийняття християнства стало також своєрідним поштовхом до виражених проявів соціальної допомоги. Християнська віра спонукала людей до допомоги хворим, бідним та знедоленим, що розглядалось як реалізація християнського обов'язку [30].

Доцільно звернути увагу на те, що князі Київської Русі також приймали активну участь у соціальній діяльності. Вони роздавали

милостиню, надавали безкоштовні продукти харчування, засновували притулки для осиротілих дітей тощо. Так, варто відзначити часи правління князя Ярослава Мудрого, коли суспільством глибоко шанувались сімейні традиції та цінності, а родина стала основою життя суспільства [54].

Разом з тим, князі Київської Русі традиційно брали під власну опіку хлопчиків. Вони навчали їх військовій справі, ремеслам, релігійним текстам та елементарній грамоті. Допомога нужденним та знедоленим, осиротілим дітям, бідним та жебраків отримала значного поширення у ті часи та називалась «громадським призрінням» [97]. У збірнику законів «Руська правда» було зазначено про необхідність захисту та охорони материнства, про запобігання сирітству.

Важливим кроком на шляху становлення соціально-педагогічних служб та установ було видання Статуту (996 р.). Згідно з цим Статутом соціальною допомогою знедоленим повинна була займатись церква. У результаті, церкви та монастирі почали здійснювати досить активну соціальну роботу. Так, було відкрито ряд притулків для сиріт, «богаділень» благодійних установ. Зазначимо, що після татарської навали церкви залишились фактично єдиними соціальними та благодійними установами на території сучасної України [83].

У контексті досліджуваної проблеми вважаємо за необхідне зазначити, що за часів Київської Русі була започаткована соціальна допомога осиротілим та покинутим дітям. Були організовані так звані скудельниці, які виконували роль спільного місця поховання загиблих воїнів, померлих хворих, замерзлих чи померлих від голоду. У таких скудельницях було споруджено невеликі приміщення, до яких доставляли безпритульних та бездоглядних дітей [83].

Виховання цих дітей було покладено на скудельників – літніх самотніх людей. Варто зазначити, що держава не приймала участі в утриманні та вихованні цих дітей, вони утримувались за рахунок

благодійних пожертв населення. Люди віддавали дітям старий одяг та взуття, приносили деякі харчі та іграшки [83].

Установлено, що сирітські будинки за рахунок держави засновували при монастирях. У них утримувались сироти за державний кошт. Питаннями організації соціальної та виховної роботи у цих сирітських будинках займалась церква. Окрім того за часів Київської Русі вже формуються окремі види опіки дітей: сирітські будинки та школи, державна допомога нужденним та сиротам [54].

Становленню соціально-педагогічних служб та установ для дітей сприяли братства, які масово почали виникати на території Західної та Центральної України в XV-XVI ст. Братства своєю благодійною та соціальною діяльністю швидко здобули популярність та повагу серед населення країни. Зокрема, братства здійснювали допомогу вдовам та сиротам, опікувались лікуванням хворих, засновували медичні установи. Окремої уваги потребує освітня діяльність братств. Вони засновували школи для дітей з безкоштовним навчанням, навчатись в яких могли будь-які верстви населення [83].

Вивчення та узагальнення науково-педагогічної літератури [39; 83] дозволяє констатувати, що потужний поштовх для свого становлення соціально-педагогічні служби та установи отримали за часів козацтва. Саме на час Козацької доби XVI-XVII ст., як стверджує Т. Семгіна, припало формування унікальної педагогічної системи – козацької педагогіки. Згідно з провідними положеннями козацької педагогіки необхідним визнавався захист прав та інтересів кожної особистості, а також потреб всього суспільства. Козаки створили власну систему шкіл: полкові школи, січові школи, школи джур. Установлено, що основоположним принципом діяльності цих шкіл була саме благодійницька та соціальна діяльність. Так, навчання в школах було безкоштовним, будувалось на демократичному устрої. Козаки опікувались осиротілими дітьми та сім'ями загиблих воїнів [83].

Прототипами соціально-педагогічних установ та закладів можна вважати і дитячі притулки, які були відкриті у XVIII столітті. Зокрема, на початку XVIII ст. було відкрито спеціальний притулок для незаконнонароджених дітей, який отримав назву притулок для «аморальних немовлят». До притулку приймали немовлят, не розголошуючи їхнього походження та імена матерів. Разом з тим була призначена смертна кара для жінок, які вбивали власних незаконнонароджених немовлят [83].

Діти у притулках утримувались за рахунок держави. Працівникам притулків також держава виплачувала заробітну плату. Дітей, які підростали, віддавали в прийомні сім'ї або в богадільні, направляли на службу матросами, а більш талановитих – на навчання до художніх училищ та майстерень [39].

У ході науково-педагогічного пошуку з'ясовано, що на початку XVIII ст. соціально-педагогічна діяльність набула нового етапу свого розвитку. У цей час відбулось активне формування політики держави у галузі соціальної діяльності. Здебільшого держава піклувалась про матеріальне забезпечення знедолених верств населення, засновувала соціальні заклади. Варто зазначити, що у цей час також було прийнято закони щодо реалізації соціальної політики держави. Таким чином, було закладено основи для активного становлення і подальшого розвитку соціально-педагогічних служб та установ в Україні. Держава здійснила великі кроки у галузі регулювання соціальною сферою [83].

У 1775 р. було створено спеціальні структури, так звані, прикази громадського піклування. Вони опікувались народними школами, їхньою діяльністю та розвитком, відкривали сирітські будинки, медичні заклади, притулки для пристарілих, для інвалідів, соціальні громадські пункти харчування [90]. Але таку допомогу могла отримати лише незначна кількість населення. З метою поширення та популяризації соціальної діяльності керівництво країною підтримувало заснування благодійних

установ, сприяло розвитку церковної та приватної благодійницької діяльності [90].

Так, варто назвати благодійницькі товариства, які опікувались дітьми із бідних родин, надавали допомогу сиротам, дбали про освіту дівчат із збіднілих родин. Зокрема, це були вільне економічне товариство, Відомство закладів імператриці Марії, Верховне товариство шляхетних дівчат, Імператорське людинолюбне товариство тощо [90].

У ході проведеного науково-педагогічного пошуку встановлено, що у XVIII сторіччі також було засновано спеціальні педагогічні та педіньєрські класи при жіночих інститутах і гімназіях. У цих спеціальних класах здійснювали педагогічну підготовку вчителів та гувернанток. Окремої уваги заслуговує піклування про глухих та глухонімих дітей, яке здійснювалось при педагогічних та педіньєрських класах [83].

Зауважимо, що у XVIII столітті також було створено особливі громадські благодійні організації. Вони брали на себе відповідальність за певну категорію знедолених чи нужденних, які не потрапили під опіку держави [39].

Варто зазначити, що розвитку соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні сприяла благодійність. Так, Катерина II заснувала будинок для сиріт зі шпиталем для вбогих породіль у Москві, видала маніфест, у якому зазначила, що «піклування про бідних і піклування про примноження корисних суспільству жителів складають дві верховні посади і чесноти кожного боголюбивого Володаря» [115].

Подальшому розвитку дитячих соціально-педагогічних служб та установ сприяло відкриття народних шкіл, сирітських притулків, лікарень, богаділень, які допомагали сім'ям, що втратили годувальника, й вирішували питання, пов'язані з успадкуванням майна [115]. Розвиток зазначених питань був пов'язаний і з заснуванням у Харкові в 1811 році Благодійного товариства, котре допомагало «кожному, незалежно від його стану, статі та віку», хто потребував опіки та допомоги [115].

Отже можна стверджувати, що на початку XX ст. на території сучасної України існувала система соціальної допомоги, яка підтримувалась на державному рівні та мала чітке адміністративне підпорядкування. Здебільшого соціально-педагогічну діяльність здійснювали закриті благодійні установи. Варто також зазначити, що на початку XX ст. широке використання набув філантропічний рух, рух приватної благодійності та громадської опіки [39].

Такий стан організації соціальної діяльності зберігався на території сучасної України до середини XIX ст. [39].

Доцільно звернути увагу на те, що громадська діяльність філантропічного спрямування у той час стала поширюватись на опіку над дітьми з фізичними проблемами. Зокрема, було організована соціально-педагогічні установи для незрячих дітей, для глухих та німих дітей, для дітей-інвалідів. У цих закладах діти перебували під постійною опікою та наглядом, отримували навички соціальної поведінки та навчались ремеслам у відповідності до своїх фізичних можливостей. Окремої уваги потребують питання опіки над глухоніми дітьми [39].

Установлено, що їхнім вихованням займались притулки, спеціалізовані школи та майстерні. Для сімей, де були глухонімі діти, передбачалась допомога [39]. Опіка над сліпими дітьми також мала значний розвиток у XIX ст. Церкви та монастирі збирали спеціальні благодійні пожертви на утримання незрячих дітей. Саме в цей час були створені соціальні притулки для паралізованих дітей та дітей з фізичними недоліками, для дітей які страждали на епілепсію та вимагали спеціального догляду [39].

Проведене дослідження свідчить, що у цей період відкрилось благодійне товариство «Синій хрест», яке опікувалось нужденними верствами населення. Зокрема, товариство займалось захистом дітей від жорстокого ставлення, запобіганням фізичного насилля у дитячих притулках і гуртожитках при майстернях [83].

Установлено, що поштовхом до розвитку дитячих соціально-педагогічних установ та закладів стала відміна кріпосного права у 1861 році. У цьому руслі загальнодержавних соціальних реформ педагогічна діяльність керувалась загальними принципами. Це: контроль над галуззю соціального піклування, централізація управління соціальною допомогою знедоленим, підтримка місцевої благодійницької та соціальної ініціативи [26].

Аналіз науково-педагогічної літератури [26; 90] свідчить, що вагомий внесок у справу становлення соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Українській державі зробили земства. У відповідності з реформами 1864 року та 1870 року земські та міські органи управління взяли на себе функції управління медичними та благодійними закладами. Разом з тим, до компетенції земств належали соціальні зобов'язання піклування про знедолених та про тяжко хворих осіб. Варто зазначити, що земства також опікувались освітою дітей та охороною здоров'я підростаючого покоління [26].

Яскравим прикладом організації соціально-педагогічної діяльності земств з дітьми та молоддю є робота Полтавського земства та Херсонського. Зокрема, вважаємо за доцільне зазначити, що у Полтавській губернії було створено досить широку на той час систему соціально-педагогічних закладів та установ для піклування про нужденне населення. Так, серед основних аспектів соціально-педагогічної діяльності земств Полтавщини варто виділити такі: заснування медичних установ для населення, відкриття аптек, заснування притулків для осиротілих дітей, започаткування закладів освіти для бідних, популяризація піклування про знедолених, розповсюдження громадських читалень та бібліотек [26].

Якщо розглядати діяльність Херсонського земства, то варто відзначити, що вона була спрямована на розвиток системи медичного обслуговування населення. Зокрема, саме Херсонське земство створило санітарну організацію у 1886 році, яка стала першою в Україні [90].

Завдяки прогресивній роботі земств до соціально-педагогічної діяльності були залучені кошти з земських бюджетів, благодійницьких організацій, що дозволило відкрити нові соціально-педагогічні заклади для дітей, зокрема створити притулки для сиріт, надати адресну матеріальну і медичну допомогу дітям із бідних сімей [90].

Уважаємо за доцільне звернути увагу на той факт, що частина українських соціальних установ та закладів проводили свою діяльність на громадських засадах. Так, для прикладу, у складі Червоного хреста діяло близько 250 громадських благодійних об'єднань, а от до складу Відомства закладів імператриці Марії входило близько 300 громадських благодійних об'єднань. Варто зазначити, що діяльність соціальних об'єднань підпорядковувалась та була контрольованою з боку відповідних державних міністерств (фінансів, юстиції, народної освіти тощо) [29].

Становленню соціально-педагогічних служб та установ для дітей і молоді в нашій державі також сприяв розвиток та популяризація приватної благодійності. Зокрема, відомі підприємці-благодійники вносили значні фінансові пожертви на розвиток медичних закладів, училищ та шкіл для дітей, притулків для бідних і сиріт тощо. Серед найбільш активних благодійників варто назвати родини Терещенків, Симиренків, Ханенків, Бобринських, Гальперіних, Бродських [115].

У ході науково-педагогічного пошуку встановлено, що суттєвим підґрунтям для становлення соціально-педагогічних служб та закладів для дітей в Україні були теоретичні розробки вітчизняних науковців, педагогів та просвітян. Зокрема, О. Духнович – один із найбільш видатних діячів культури та освіти України середини XIX ст., був твердо переконаний у тому, що відкриття шкіл повинно бути загальнонаціональною справою. Саме тому О. Духнович закликав населення країни ініціювати відкриття шкіл для дітей та для дорослих, розвивати систему освіти [90].

О. Духнович також надавав громадам рекомендації щодо шляхів вирішення проблем народної освіти. Зокрема, він радив збирати благодійні

внески та пожертви для зведення шкільних будівель та обладнання класів, на виплату заробітної плати вчителям. Разом із тим, за думкою педагога, школи повинні нести і соціальну функцію: піклуватись про сиріт та про дітей із нужденних родин [26].

Для здійснення матеріальної допомоги дітям із малозабезпечених родин у 1862 році О. Духнович та А. Добрянський організували «Заклад св. Іоана Хрестителя». Товариство налічувало близько 60 юнаків, які навчались у середніх і вищих навчальних закладах [26].

З'ясовано, що питання соціального захисту та соціального виховання підростаючого покоління займали суттєву нішу в педагогічних поглядах та діяльності Г. Ващенка. У часи життя Г. Ващенка в Україні було досить багато бездоглядних та безпритульних дітей, що й спонукало видатного педагога до пошуку шляхів їх соціального виховання [26].

Г. Ващенко був переконаний, що процес виховання дитини починається одразу від народження, а основи соціальної поведінки дитина отримує саме в сім'ї. Батьки їй надають перші враження та знання про навколишній світ, про соціальне життя, культуру та моральні норми. У світлі цього Г. Ващенко багато уваги приділяв саме родинному вихованню, батьківській опіці. До батьків науковець висував такі вимоги: розуміння власної ролі як вихователів, вироблення єдиних принципів та підходів до виховання дитини. Педагог був переконаний, що до трьох років діти не повинні працювати, а, здебільшого, перебувати під опікою та вихованням матері. Матері, у свою чергу, повинні володіти основами педагогіки та психології, щоб розуміти особливості дитячої психіки та розвитку дитини [26].

Разом із тим, Г. Ващенко відзначає суттєву роль школи та громадських дитячих об'єднань як соціальних установ. Він наголошує на необхідності взаємодії родини і школи, родини та дитячих організацій. Така взаємодія, за переконанням педагога, позитивно впливає на процес виховання та соціалізації дітей, на формування їх волі й характеру. Серед

провідних завдань громадських дитячих об'єднань педагог називає такі: підтримка й розвиток творчих пошуків, адаптація та інтеграція дітей у суспільство [26].

Також педагогічно цінною для вивчення досліджуваної проблеми є педагогічна спадщина І. Огієнка. І. Огієнко був переконаний, що у кожній дитині відображаються моральні цінності та переконання суспільства, у якому вона виховується і росте. Духовні та національні цінності суспільства стають підґрунтям для процесу соціалізації дітей, основою для їхнього навчання та виховання. І. Огієнко був переконаний у необхідності оновлення процесу навчання та виховання дітей на основі соціальної спрямованості навчально-виховного процесу. Так, педагог наголошував, що у першу чергу, необхідно навчати дітей правилам поведінки у родині, виховувати вміння поєднувати свої інтереси та інтереси інших, поєднувати у процесі виховання національні та особисті цінності [90].

Зазначимо, що І. Огієнко вважав, що позаурочна виховна робота відіграє важливу соціальну роль. Цю функцію, за переконанням педагога, повинні виконувати недільні та рідні школи [90].

Зокрема, виховна робота з дітьми у позаурочний та позашкільний час повинна бути невід'ємною складовою процесу соціального виховання. Така виховна робота забезпечує гармонійний особистий розвиток кожної дитини [26].

Під час організації позашкільної діяльності освітянин радив широко використовувати національну спадщину, залучати батьків, учителів та духовенство до взаємної виховної діяльності. Виховання у позаурочний та позашкільний час І. Огієнко пропонував проводити згідно з українськими культурними традиціями, з урахуванням етнічної історії, з посиленням на національний менталітет [90].

Основними формами організації позашкільної соціально-педагогічної діяльності І. Огієнко вважав: «Гуртки плекання рідної мови», які об'єднували дітей, батьків, вчителів, недільні та літні школи;

«Молодече Братство»; «Сестринство», «Братство допомоги Св. А. Первозванного» [90].

Революція 1917 року стала новим етапом у розвитку соціально-педагогічних служб та установ в Україні. У зв'язку із кардинальними державними та політичними змінами, реформувалась і соціальна діяльність. Зокрема, форми та методи соціальної роботи з дітьми, які були ефективними у попередні часи, були визнані існуючою владою такими, котрі не відповідають новому вектору розвитку суспільства. Всі форми соціально-педагогічної діяльності були визнані пережитками минулого, а допомога у формі милостині та благодійництва була скасована взагалі [75].

Необхідно підкреслити, що у цей час державна система соціальної роботи та виховання перебувала на стадії формування нових напрямів та форм. Зокрема, до соціально-педагогічних закладів та установ того часу можна віднести такі: дитячі садочки, дитячі майданчики, кімнати матері та дитини, дитячі будинки, школи, селянські, фабричні та заводські освітні заклади, школи-інтернати для дітей з особливими потребами, заклади соціальної та правової охорони дітей тощо [90].

Варто звернути увагу на той факт, що у закладах соціальної та правової охорони дітей здебільшого перебували бездоглядні та безпритульні діти. Зазначимо, що дітей з вулиці направляли до спеціальних приймальників-розподільників. Особливим видом соціально-педагогічних установ для дітей були «нічліжки». До них діти приходили самотійно і отримували там місце для сну та їжу [39].

До установ стаціонарного типу цього періоду належали дитячі будинки. До основних типів дитячих будинків окресленого періоду можна віднести: дошкільні, шкільні, будинки змішаного типу, будинки для підлітків та трудові комуни. У таких соціально-педагогічних закладах діти жили постійно, там вони отримували елементарну освіту та виховання, навички трудової діяльності [83].

Установлено, що початок XX століття відзначився створенням спеціальних організацій, котрі відповідали за опіку безпритульних дітей. Серед таких організацій варто назвати Народний комісаріат здоров'я, комісаріат освіти, профспілки тощо. Установлено, що органами міліції та карного розшуку було започатковано ведення обліку безпритульних дітей [39].

У 1919 році була створена спеціальна рада із захисту дітей, яка контролювала виконання наказів та розпоряджень керівництва державою стосовно дітей та неповнолітніх, але не займалася безпосередньою допомогою та організацією процесу їхнього виховання [110].

Становленню соціально-педагогічних служб та установ також сприяла діяльність громадського об'єднання «Друзі дітей», яке виникло у 1923 році. Об'єктом їхньої діяльності було визначено всю галузь соціального піклування, забезпечення та виховання. Ще однією організацією, яка активно займалася піклуванням про неповнолітніх був Фонд імені В. І. Леніна, який створили у 1924 році. Дитячий фонд допомагав бездоглядним та безпритульним дітям, сиротам та дітям з бідних родин. Та, нажаль, у 30-х роках XX ст. ці соціально-педагогічні організації були закриті [75].

Як відомо, у 1920 році було затверджено «Декларацію про соціальне виховання дітей». У декларації було визначено основоположні принципи соціальної політики у сфері виховання та навчання неповнолітніх. Зокрема, у цьому документі було затверджено доцільність та необхідність трудового виховання молодого покоління, а також поєднання процесів навчання й виховання. Але, зазначена декларація рекомендувала реорганізувати школи у дитячі будинки та комуни, недооцінювала роль сім'ї у процесі соціалізації дітей [75].

Як свідчать науково-педагогічні джерела [75; 110; 111], на розвиток соціально-педагогічних закладів та установ вплинуло створення дитячої соціальної інспекції. Інспекція здійснювала активну боротьбу із дитячим

жебрацтвом, бродяжництвом, безпритульністю, попереджала дитячу проституцію та правопорушення. Також інспекція боролась проти жорстоко ставлення до дітей з боку батьків та дорослих.

Вважаємо за доцільне у межах проблеми, яка вивчається, відзначити позитивний соціальний вплив діяльності інспекторів. Інспектори переймались проблемами безпритульних дітей та сиріт, влаштовуючи їх у прийомні сім'ї або дитячі будинки, затримували дітей, які скоїли злочин та правопорушення та направляли їх до соціальних установ. Також інспектори здійснювали контроль за ставленням до дітей у сім'ях, освітніх установах, виробничих майстернях [110; 111].

У ході науково-педагогічного пошуку з'ясовано, що поступово держава бере на себе відповідальність за соціальне виховання дітей. Загальновідомо, що у той час у дитячому осередку поширення набуло явище дитячого сирітства та безпритульності. Як наслідок, правопорушення та проституція серед дітей стали найбільш болючими проблемами. Для вирішення цих проблем держава керувалась такими формами соціально-педагогічної роботи як жорсткий контроль та повна ідеологізація усіх галузей освіти та виховання [39].

Варто наголосити і на тому, що у зазначений час у закладах соціального виховання працював ряд видатних та талановитих педагогів і психологів. Зокрема, варто назвати такі відомі імена, як А. Макаренко, В. Бехтерєв. С. Шацький, В. Сорока-Росинський та ін. Ці видатні педагоги значно збагатили теорію та практику соціально-педагогічної діяльності новими формами та прийомами, започаткували нові методики виховання та перевиховання неповнолітніх, визначили ефективні методи соціальної реабілітації [110].

Зважаючи на предмет дослідження, вартим уваги є вивчення практики діяльності дослідної станції, заснованої та очолюваної С. Шацьким. Дослідник вивчав вплив мікросередовища на процес соціалізації дітей. Варто наголосити на тому, що С. Шацький запропонував

тісну взаємодію вихованців Станції та місцевих жителів. С. Шацький також вивчав побут сімей, середовище виховання дітей, узагальнив досвід народної батьківської педагогіки, популяризував педагогічну та психологічну науку. Вихованці Станції надавали їй матеріальну допомогу місцевим жителям, допомагали їм у веденні господарства, приймали участь у процесі підключення радіо та світла до будинків, вивчали агрономічні особливості регіону [75].

Однак, подальший розвиток соціальної та педагогічної діяльності Станції було перервано. Це сталось після затвердження у 1936 році постанови про педологічні перекурчення [55].

Наступним етапом на шляху розвитку соціально-педагогічних установ та закладів став період Другої Світової війни (1939-1945 рр.). Цей час став великим потрясінням для всього суспільства і знову актуалізував питання соціального захисту дітей. Діти стали жертвами війни і держава брала на себе відповідальність за розв'язання соціальних проблем дітей, зокрема шляхом створення соціально-педагогічних закладів та установ. Серед таких закладів варто назвати і школи-інтернати для дітей, і дитячі будинки для дітей військових та партизанів. Доцільно зауважити, що у ці роки було відкрито спеціальні рахунки та фонди з метою збору коштів для знедолених дітей, перерахування коштів бійцям на утримання дітей тощо [55].

Також у 40-х роках ХХ століття нового розвитку набула проблема організації соціальної діяльності з неповнолітніми та започаткування нових соціально-педагогічних закладів та установ для дітей, які опікувалися питаннями допомоги сиротам та охорони дітей. Варто зазначити, що провідними завданнями таких соціально-педагогічних закладів та установ були відкриття нових закладів та евакуація існуючих дитячих будинків на мирні території. Зокрема, до кінця 1941 року евакуювали на мирні території 664 дитячих будинки та 7887 дітей [75].

У межах досліджуваної проблеми зазначимо, що уряд у 40-ві рр. XX ст. видав Постанову про влаштування дітей, котрі були позбавлені батьківського піклування. Згідно з цією постановою серед пріоритетних завдань було визначено відкриття широкої мережі соціально-педагогічних закладів та установ, а також залучення громадськості до виховання дітей, популяризація опіки та патронажу [75].

Взагалі, після Другої світової війни почався кардинально новий етап розвитку соціально-педагогічних організацій та установ для дітей. Характеристиці діяльності зазначених установ у другій половині XX століття присвячено розділ 2 дисертації.

Таким чином, становленню та подальшому розвитку соціально-педагогічних служб та установ в Україні сприяли: соціальні закони за часів Київської Русі; відкриття закладів, що опікувались сиротами; різноманітна за змістом і формами благодійницька діяльність за часів існування Російської імперії; теоретичні розробки вітчизняних педагогів; досвід організації соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи у провідних країнах світу; підготовка соціально-педагогічних кадрів; організація радянською владою мережі соціальних інститутів та навчально-виховних закладів для дітей; започаткування відділів соціального виховання дітей; створення закладів з соціально-правової охорони неповнолітніх, різноманітних товариств.

1.3. Зміст, форми та методи діяльності сучасних соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні

Сьогодні соціально-педагогічна діяльність закладів, установ та служб виконує все нові завдання та визначає напрями у галузі виховання підростаючого покоління, вона стає невід'ємним складником педагогічної практики. Доцільно підкреслити, що в Україні зміст соціальної та педагогічної діяльності на сучасному етапі розвитку суспільства

формується у відповідності до резолюції, ухваленої рішенням спеціальної сесії ООН від 8-10 травня 2002 року. У цій резолюції йдеться про становище дітей в усьому світі, зокрема про зобов'язання держав створювати достойні та удосконалювати вже існуючі соціально-педагогічні умови для забезпечення всебічного та гармонійного розвитку кожної дитини, для активного залучення дітей до процесу соціалізації [21].

Необхідно зазначити, що дослідження ґрунтується на низці нормативних документів. Основою для наукового пошуку виступають як загальносвітові нормативно-правові акти, так і загальнонаціональні та місцеві. Зокрема, серед загальносвітових документів варто назвати Декларації про права людини (1948 р.) та про права дітей (1959 р.), Конвенцію про права дітей (1989 р.). Серед вітчизняних нормативних документів, на які спирається наше дослідження, варто назвати Конституцію України 1996 р., Закон України «Про соціальні послуги» 2003 р., Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» 2001 р., Постанову «Про затвердження загального положення про центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді» 2013 р., наказ «Про затвердження порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинились у складних життєвих обставинах» 2001 р. тощо.

Зокрема, необхідно звернути увагу на те, що у законі про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю чітко зазначено вектори державної діяльності у соціально-педагогічній галузі. Так, серед них варто зазначити такі:

- соціальна, а також виховна робота з неповнолітніми;
- забезпечення населення соціальними послугами різного виду;
- розробка програм матеріальної, психологічної та педагогічної підтримки дітей та підлітків;
- урегулювання правових основ соціально-педагогічної діяльності;
- управління соціально-педагогічною роботою на різних рівнях;

- підтримка та розвиток інституту сім'ї;
- вироблення стандартів соціально-педагогічної діяльності;
- популяризація відповідального батьківства;
- сприяння всебічному розвитку особистості дитини;
- забезпечення опікою осиротілих дітей;
- пропагування здорового способу життя в українських сім'ях та серед молоді;
- проведення реабілітаційної роботи з дітьми, які стали жертвами жорстокого поводження, примусової трудової діяльності;
- опіка ВІЛ-позитивних дітей та підлітків;
- популяризація ідей інклюзивного освітнього середовища;
- підтримка волонтерської соціально-педагогічної діяльності;
- сприяння взаємодії між соціально-педагогічними закладами та установами;
- активна популяризація громадських соціально-педагогічних установ і закладів [36].

Також вважаємо за доцільне зауважити, що, згідно з законом України «Про соціальні послуги», соціальні послуги потрібно надавати безпосередньо тим сім'ям, де дитина проживає. Місцеві адміністративні органи несуть відповідальність за процес координації соціально-педагогічної діяльності [35]. Таким чином, закон забезпечує найбільш оптимальні умови для надання соціально-педагогічних послуг та соціально-педагогічної допомоги дітям і підліткам [3, с. 3].

У контексті питання, котре вивчається, доцільним буде розглянути термінологію досліджуваних понять. Варто зазначити, що у науковому просторі на даний час відсутня єдина думка щодо чітких визначень термінів дослідження. Це заважає надати чітку оцінку низці соціальних явищ та процесів. Вітчизняні фахівці в галузі соціальної педагогіки (Капська А., Малько А., Штефан Л., Харченко С. та інші) переконані, що

необхідним є узагальнення та визначення базових дефініцій і понять соціально-педагогічної діяльності.

У межах досліджуваної проблеми необхідним є з'ясування суті таких понять: соціальна робота, соціально-педагогічна діяльність, соціально-педагогічна служба, соціально-педагогічні заклади, соціальне обслуговування, соціальний педагог, суб'єкти соціально-педагогічного впливу та об'єкти соціально-педагогічної діяльності.

Розглянемо суть провідних понять дослідження. Установлено, що *соціальна робота* – діяльність, спрямована на соціальну підтримку дітей. Соціальну роботу виконують адміністративні працівники, педагоги, працівники соціальної галузі, волонтери. Соціальна підтримка спрямована на захист прав неповнолітніх та їхньої свободи, на покращення умов життя дітей, а також на задоволення їхніх потреб, на розвиток інтересів та особистих здібностей [36, стаття 1].

У ході проведеного педагогічного пошуку установлено, що вітчизняні та зарубіжні дослідники [5; 6; 19; 38; 43; 44; 93; 107; 111] визначають суть поняття соціально-педагогічної діяльності як допомогу дітям у процесі інтеграції до соціуму, а також допомогу успішного подолання труднощів на шляху їхньої соціалізації.

Так, З. Шевців та О. Безпалько переконані, що соціально-педагогічна діяльність – одна з форм професійної діяльності, метою якої є забезпечення позитивних умов для соціалізації дитини, її різнопланового розвитку, розширення культурної обізнаності [5; 107].

Вважаємо за доцільне розглянути погляди на означену дефініцію В. Нікітіна. Так, дослідник переконаний, що зміст соціально-педагогічної діяльності проявляється в межах освітніх і виховних закладів, а також координації їхньої діяльності. Разом із тим, він зазначає, що соціально-педагогічна діяльність полягає також у засвоєнні дитиною соціального досвіду та норм поведінки, визначенні її соціальної орієнтації [87, с. 35].

Установлено, що зарубіжні вчені, зокрема К. Магер, Х. Міскес, Ф. Прюс, стверджують, що *соціально-педагогічна діяльність* полягає у виконанні низки завдань та функцій з метою суспільного виховання дітей. Також дослідники зауважують, що ця діяльність є засобом попередження негараздів у суспільстві та засобом стабілізації останнього. Соціально-педагогічна діяльність стала невід'ємним складником розвитку сучасних держав, які мають на меті забезпечити своїм громадянам сприятливі умови для гармонійного виховання. Поруч з тим, як зазначають науковці, соціально-педагогічна діяльність у кожній країні має свої національні та етнічні особливості, базується на традиціях народу, ураховує соціальні та економічні можливості держави [19].

Цікавим з огляду вивчення досліджуваного феномену є аналіз предмету соціально-педагогічної діяльності. Ми переконані в тому, що її предметом виступає процес соціалізації дітей [107].

Установлено, що реалізація мети соціально-педагогічної діяльності ґрунтується на створенні найбільш прийнятних умов для успішного гармонійного розвитку дитини, зокрема її соціального становлення, фізичного розвитку, духовного, морального та інтелектуального розвитку, зведенні до мінімуму впливу негативних явищ оточуючого середовища, а у разі необхідності – наданні дітям соціальної, психологічної чи педагогічної підтримки на шляху їх особистого становлення та реалізації у суспільстві [107].

Для повноти характеристики соціально-педагогічної діяльності розглянемо її ресурси, а саме:

- матеріальні (нерухомість, навчальне та інше обладнання, транспортні ресурси, продовольчі ресурси);
- фінансові (надходження з державного чи місцевого бюджету, благодійність, добровільні пожертвування);
- кадрові ресурси (соціальні педагоги, психологи, волонтери, ініціативні групи);

- суспільні (родина, соціальні служби та установи, медичні заклади, установи культури та освіти, релігійні установи, громадські об'єднання);
- технологічні (правовий захист, реабілітація, опікунство, патронаж, рекламні технології);
- інформаційні ресурси (наукова та навчальна література, нормативно-правова документація, засоби масової інформації, мережа Інтернет) [4; 5].

У контексті вивчення предмету дисертаційного дослідження, на основі аналізу науково-педагогічних джерел [4; 5; 106; 107] варто зауважити, що соціально-педагогічна діяльність досить тісно пов'язана з соціально-педагогічною роботою. Установлено, що *соціально-педагогічна робота* є лише одним із аспектів соціально-педагогічної діяльності. Соціально-педагогічна робота здійснюється у межах лише однієї соціальної установи чи закладу, а також передбачає вплив на окремих дітей, які цього потребують [4; 107].

Установлено, що до *дитячих соціально-педагогічних установ* належать дитячі заклади, котрі проводять соціальну та педагогічну діяльність. Зокрема, варто назвати серед них школи-інтернати, загальноосвітні заклади середньої освіти, дитячі будинки тощо [4; 106; 107].

Згідно з предметом дисертаційного дослідження розглянемо особливості функціонування *соціально-педагогічних служб*. Доцільно звернути увагу на те, що до зазначених служб, у відповідності з нормативною документацією, належать установи, організації та окремі громадяни, які забезпечують надання соціальних послуг людям, що цього потребують [35].

Дитячі соціально-педагогічні служби можна визначити як заклади, організації та установи, котрі надають неповнолітнім комплекс соціальних послуг, а також надають психологічну, педагогічну та соціальну допомогу дітям у кожному окремому навчально-виховному закладі [94]. Дитячі

соціально-педагогічні служби опікуються дітьми різного віку, переважно під їх опікою перебувають діти до 18 років [94].

У контексті наукового дослідження вважаємо за необхідне зауважити, що на сучасному етапі існують окремі види соціально-педагогічних служб, котрі опікуються дітьми певного віку. Наприклад, приймальники-розподільники, служби з медичної та соціальної реабілітації, спеціальні школи та училища соціальної реабілітації опікуються підлітками переважно від 11 до 18 років. А от у дитячих притулках, будинках та центрах соціальної реабілітації під опікою знаходяться діти усіх вікових категорій. Також зазначимо, що спеціалізовані кримінально-виконавчі виховні установи призначені для утримання неповнолітніх, яким виконалось 14 років і старше [37].

Варто зазначити, що на соціальні служби на сучасному етапі розвитку суспільства покладено функції соціального обслуговування та забезпечення населення спеціальними послугами. Так, соціальне обслуговування сьогодні визначено як певну систему заходів, з метою підтримки дітей, а також допомоги їм у вирішенні, подоланні та пом'якшенні проблем і труднощів соціалізації [36, стаття 1]. У свою чергу, соціальні послуги – це конкретні дії, спрямовані на допомогу дітям або окремим групам дітей, котрі потрапили у проблемну життєву ситуацію, але не мають змоги подолати її самостійно [35].

У ході науково-педагогічного пошуку з'ясовано, що служби соціальної допомоги та соціальної підтримки є досить ефективними установами. Від ефективності їх роботи залежить успішність здійснення соціальної допомоги, соціально-педагогічної та психологічної підтримки. Реалії сьогодення вимагають від соціально-педагогічних закладів та установ розв'язання питань соціальної невлаштованості дітей, захисту їх від агресивного соціального середовища та забезпечення їм гармонійного особистого розвитку. Робота соціально-педагогічної служби є складовою реабілітаційного напрямку в структурі педагогічної системи [35].

Загальновідомо, що сучасний етап розвитку соціальної діяльності характеризується активним розвитком соціально-педагогічних служб у світі взагалі, та в Україні зокрема. Так, актуальним та поширеним у наш час є заснування благодійницьких організацій та приватних благодійницьких установ. Разом із цим, варто наголосити на тому, що державні соціально-педагогічні заклади та установи продовжують бути основним осередком соціальної безпеки дітей [107].

Доцільно зазначити той факт, що в Україні серед соціально-педагогічних установ та служб існує кілька основних типів. Зокрема, враховуючи зміст діяльності, служби поділяють на міжнародні (ООН, альянс ВІЛ-СНІД тощо), національні (міністерства, загальнодержавні союзи, спілки, центри тощо) та місцеві (районні управління, громадські благодійницькі установи тощо) [4; 5; 89; 94].

Разом із тим, зважаючи на організаційний рівень діяльності, виділяються п'ять типів соціально-педагогічних служб, а саме:

1. Служби, які здійснюють формування та визначення напрямів соціальної політики країни, а також окремих соціальних програм, визначають спектри діяльності соціальних установ і закладів. В Україні до цих служб можна віднести Верховну Раду, Кабінет міністрів, регіональні ради.

2. Служби, котрі відповідають за реалізацію соціальної політики, створюють практичні механізми її впровадження, виконують виконавчі та розпорядницькі функції. До цього типу належать міністерства та відомства, державні комітети та департаменти.

3. Служби, які відповідають за створення соціально-педагогічних закладів та установ, їх методичне забезпечення і управління. Також до повноважень служб цього рівня можна віднести безпосередню реалізацію державної політики для вирішення проблем певної соціальної сфери.

4. Служби, котрі безпосередньо взаємодіють із соціально незахищеними верствами населення (соціальні центри, лікарні, центри для пенсіонерів та непрацездатних).

5. Служби, які вирішують індивідуальні проблеми людей (інформаційні центри, центри надання консультацій) [4; 5; 41; 50; 51; 89; 91; 92].

У ході проведеного пошуку встановлено, що соціально-педагогічні установи та заклади перебувають у підпорядкуванні державних структур. Зокрема, – це такі структури:

- центри соціальних служб кожного району, котрі здійснюють соціальну підтримку та супровід неповнолітніх, проводять обстеження неблагополучних родин, надають психологічну допомогу, здійснюють популяризацію здорового способу життя, організують відпочинок та оздоровлення дітей;
- відділи соціального захисту, що надають матеріальну допомогу дітям із бідних родин, сприяють культурному розвитку дітей та забезпеченню їхніх потреб;
- служби у справах неповнолітніх, які здійснюють профілактичну роботу з попередження дитячого алкоголізму, наркоманії, вчинення правопорушень, проституції, проводять роз'яснювальну роботу з батьками, контролюють виховання дітей у неблагополучних сім'ях;
- відділи освіти, котрі несуть відповідальність за інспектування системи охорони дітей, надання матеріальної допомоги дітям, організацію їхнього дозвілля;
- кримінальна поліція у справах неповнолітніх, що здійснює виявлення порушень прав дітей, їхнього утримання в родині, у разі необхідності ізолює дітей від батьків з асоціальною чи аморальною поведінкою, проводить роз'яснювальну роботу з такими батьками, займається розшуком дітей, які втекли з родини чи навчального закладу;

- дільничні інспектори, які здійснюють перевірку сімей на предмет належного виконання батьківських обов'язків, ведуть облік родин з асоціальною поведінкою, проводять роз'яснювальну роботу з батьками [89; 94; 77].

У відповідності з Законом про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю можна визначити принципи, що лежать в основі діяльності соціально-педагогічних служб та установ. Зокрема, варто назвати такі: гуманність та повага до прав дитини та їхній захист, принцип індивідуального підходу, принцип добровільності та гласності, принцип додержання національних законів та міжнародних нормативно-правових актів, принцип конфіденційності та етичності, принцип раціональності та ефективності використання матеріальної допомоги [36].

Як свідчить проведене дослідження, до провідних *сфер організації соціально-педагогічної діяльності* у соціально-педагогічних службах належать такі: здійснення громадської діяльності, освітньої та культурної діяльності, виховної та оздоровчої діяльності, економічної діяльності [36].

На основі аналізу науково-педагогічної літератури (О. Безпалько, О. Гомонюк, А. Капська, З. Шевців) визначено, що *головна мета діяльності соціально-педагогічних установ та закладів* – здійснення організаційно-методичного забезпечення процесу комплексної реабілітації вихованців [4; 5; 19; 43; 106].

Проведений педагогічний пошук у межах предмету дослідження дозволив прийти до висновку, що серед основних *напрямів роботи соціально-педагогічних установ та закладів* можна визначити такі:

- своєчасне виявлення дітей та їхніх сімей, які потрапили у скрутну життєву ситуацію, надання їм необхідної соціальної допомоги;
- здійснення корекційної діяльності та розвиваючої роботи з дітьми;
- сприяння створенню ефективного освітнього простору;

- запровадження до навчально-виховного процесу елементів реабілітаційної педагогіки;
- розробка програм реабілітаційно-педагогічної роботи;
- створення та координація роботи реабілітаційних лабораторій;
- популяризація соціально-педагогічних ідей серед батьків та вчителів;
- надання допомоги педагогічним працівникам у процесі оволодіння інноваційними соціологічними методиками;
- надання допомоги осиротілим дітям та дітям, які позбавлені батьківської опіки у підготовці до самостійного життя та свідомого вибору професії;
- включення фахівців з соціальної роботи до розробки методичного забезпечення освітніх закладів;
- здійснення соціального моніторингу;
- сприяння підготовці та перепідготовці педагогічного складу закладів освіти та виховання;
- розробка нових реабілітаційних технологій для дітей, їх оприлюднення та популяризація;
- проведення профілактичної роботи з жінками щодо запобігання відмови від народжених немовлят, їх соціальна підтримка;
- популяризація форм сімейного виховання дітей, які втратили родину;
- захист прав та свобод дітей;
- сприяння влаштуванню дітей-сиріт у прийомні сім'ї та їхня адаптація до життя у новій родині [17; 71; 98].

У ході науково-педагогічного пошуку нами було здійснено аналіз діяльності сучасних соціально-педагогічних закладів та установ у різних регіонах України. Зокрема, схарактеризуємо досвід роботи центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Печерського району м. Києва,

Броварського районного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (Київська область), Гайсинського районного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (Вінницька область), Рубіжанського навчально-реабілітаційного центру «Кришталік» (Луганська область), соціально-педагогічної служби школи № 26 міста Миколаєва.

У результаті проведення комплексного аналізу особливостей роботи означених соціально-педагогічних служб та закладів, було визначено провідні *завдання їхньої діяльності*, а саме:

- діяльність, спрямована на виявлення дітей та підлітків, котрі потрапили у скрутні життєві ситуації та потребують соціальної допомоги з боку фахівців;
- допомога дітям-сиротам та дітям, які не мають батьківської опіки, в процесі психологічної та соціальної адаптації до самостійного життя та майбутньої професійної діяльності;
- соціальна допомога та супровід сімей, які взяли на виховання дітей-сиріт, а також дитячих будинків сімейного типу;
- соціальне супроводження дітей, котрі були взяті під опіку;
- поширення інформації про соціальні ініціативи держави та місцевої влади;
- інформування щодо можливості отримання соціальної та матеріальної допомоги нужденним, а також консультування їх щодо особливостей процедури її отримання;
- здійснення об'єктивної оцінки потреб малозабезпечених дітей, сімей, які потрапили у скрутні обставини, вироблення стратегії та процедури надання їм допомоги;
- надання послуг із соціальної реабілітації, профілактики та консультування [11].

Варто зазначити, що соціально-педагогічні заклади та установи виконують ряд *функцій*. У аспекті досліджуваного питання вважаємо за доцільне визначити серед них такі:

- здійснення взаємодії з державними органами та установами, громадськими спілками, фізичними особами;
- співпраця з громадськими об'єднаннями з метою реалізації значимих соціальних ініціатив та благодійних проектів;
- залучення благодійницьких організацій, підприємств, приватних осіб до участі у спільному вирішенні проблем соціального виховання підростаючого покоління, у розв'язанні актуальних соціальних суперечностей;
- популяризація соціальної діяльності серед населення шляхом розповсюдження соціальної реклами, співпраці із телебаченням, радіомовленням, пресою тощо;
- залучення дітей та підлітків до волонтерської діяльності, до доброчинної та соціальної діяльності;
- пошук та відбір кандидатур на роль прийомних батьків, опікунів чи піклувальників, усиновлювачів тощо;
- здійснення ґрунтовних теоретичних та емпіричних досліджень у галузі соціальної педагогіки;
- співпраця з міжнародними соціальними установами, залучення їх до реалізації спільних соціально-педагогічних проектів, гуманітарної допомоги дітям із бідних родин, які потрапили у скрутні життєві обставини [11].

У процесі дослідження окресленої проблеми, встановлено, що до провідних *методів організації діяльності з дітьми* в соціально-педагогічних службах та установах належать:

- методи наукового дослідження, зокрема такі, як: аналіз та синтез, індукція та дедукція, анкетування, опитування, соціальний експеримент, наукове теоретичне моделювання тощо;
- методи матеріального забезпечення: надання грошової допомоги, призначення пільг та субсидій від держави, виплата компенсацій тощо;
- організаційні методи соціально-педагогічної роботи: проведення інструктажу, регламентація діяльності, контроль за діяльністю;
- соціально-виховні методи, до яких варто віднести методи прикладу, навіювання, переконання, реконструкції характеру, метод гри та змагання, методи заохочення та покарання, методи аналізу творчої діяльності тощо;
- методи соціології: аналіз нормативної та методичної документації, метод соціометрії, аналіз статистики та експертних оцінок, методи інтерв'ювання тощо;
- психологічні методи: психологічна терапія, метод гіпнозу, методи організації тестування і психодрами, мистецька терапія тощо [99].

Зазначимо, що діяльність соціально-педагогічних установ та закладів потребує розв'язання досить специфічних завдань, які пояснюються особливостями дитячого психофізичного розвитку. Виходячи з цього, необхідним є використання таких *методів*, як:

- упровадження індивідуальних програм навчання або реабілітації, які носять диференційований характер та орієнтовані на особистість дитини;
- ведення постійного спостереження за вихованцями у процесі корекційної соціальної роботи, фіксація результатів проведеного спостереження;
- систематичне здійснення корекційних та розвивальних занять з дітьми, які цього потребують;

- сприяння формуванню у дітей просторових та часових понять;
- забезпечення вихованців комфортними умовами з метою підтримки їхнього психологічного здоров'я;
- здійснення просвітницької роботи, спрямованої на удосконалення уявлень дітей про навколишній світ та явища соціальної дійсності, постійне збагачення словникового запасу дітей та розвиток мовлення;
- сприяння розвитку сенсорної моторики дітей;
- сприяння формуванню у дітей конкретних прийомів розумової діяльності та способів організації навчальної діяльності [96].

У контексті досліджуваного питання варто розглянути нетрадиційні методи соціально-педагогічної діяльності. Зокрема, З. Шевців визначає серед них такі:

- лікувально-педагогічні методи – передбачають проведення просвітницької діяльності серед дітей щодо необхідності піклуватись про своє здоров'я (переконання та навіювання). До цієї групи належить і формування у дітей умінь володіти саморегуляцією та самодисципліною. Естетотерапію, імаготерапію та арттерапію також включено до зазначеної групи методів.
- природні методи виховання, котрі дають змогу знайомити дітей з живою природою та навколишнім світом, що сприяє розширенню їхнього кругозору, вихованню бережливого ставлення до природних ресурсів, до оточуючого світу та до живих істот, а також розвитку гуманного ставлення до людей.
- методи традиційної (народної) педагогіки – передбачають використання в процесі виховання народних традицій та звичаїв, народних казок, пісень, ігор та забав. Також позитивний вплив на дітей у процесі виховання має використання народного мистецтва та традицій, релігійних переконань і громадської думки [106].

Варто зауважити, що методи соціально-педагогічної діяльності завжди мають тісний зв'язок із формами соціально-педагогічної діяльності. Так, здійснений науково-педагогічний пошук та аналіз наукової літератури [4; 5; 49-51; 41; 92; 93] дозволили визначити, що під поняттям форми соціально-педагогічної роботи фахівці розуміють діяльність соціального педагога, яка має чіткий порядок та структуру. Форми соціально-педагогічної діяльності завжди мають мету та завдання, алгоритм використання певних методів на певних етапах соціальної роботи. Наголосимо, що форми соціально-педагогічної діяльності характеризуються конкретними способами управління та співробітництва [4; 5; 85].

Установлено, що серед основних груп форм соціально-педагогічної роботи дослідниця І. Трубавіна виділяє:

- угруповання за кількісним принципом: форми індивідуальної роботи, форми групової роботи, масові форми роботи;
- угруповання за принципом тривалості у часі: разові форми, форми, що діють постійно, періодичні форми;
- угруповання за принципом віддаленості перспективи: близької перспективи, середньої перспективи, віддаленої перспективи;
- угруповання у відповідності до місця проведення діяльності: стаціонарні форми, які проводяться в одному й тому самому місці, виїзні та пересувні форми, які змінюють місце проведення, циклічні форми, що проводяться періодично в різних місцях;
- угруповання за ступенем особистої участі: форми самопомогі та взаємодопомогі, консультування, безпосереднє керівництво соціального педагога;
- угруповання за рівнем включення: інформаційні форми, форми репродуктивної діяльності, тренінги, практикуми, творчі форми;

- угруповання за принципом взаємодії: навчальні форми, ігрові форми, форми трудової й комунікативної діяльності;
- угруповання за принципом швидкості реагування: форми екстреної соціальної допомоги, звичайні форми;
- угруповання за принципом характеру комунікативності: форми безпосереднього та опосередкованого спілкування;
- угруповання у відповідності до поставленої мети: форми збору інформації, її аналізу та узагальнення, участь соціального працівника у регулюванні життя сім'ї та реалізації соціального супроводу, форми профілактичної роботи; форми контролю;
- угруповання за принципом складності: прості форми (бесіда, лекція, зустріч тощо), складні форми (вечори творчості, туристичні походи, свята, ярмарки), комплексні форми (предметні чи тематичні тижні, фестивалі тощо) [99].

Варто звернути увагу на той факт, що основними та найбільш поширеними *формами діяльності соціально-педагогічних служб та установ із дітьми* виступають:

- заохочення дітей до участі в різних видах соціальної діяльності та соціальних відносин;
- налагодження комунікативної взаємодії між дітьми та соціально-педагогічними закладами й установами, між дітьми та окремими представниками соціально-педагогічної професії;
- виховання здатностей дітей до самовиховання;
- залучення вихованців до аналізу педагогічних та художніх творів;
- залучення неповнолітніх до участі у творчих колективах та масових виховних заходах;
- залучення їх до роботи у соціальних мережах в Інтернеті;

- залучення підлітків до участі в заходах патріотичного спрямування;
- залучення вихованців до розробки та впровадження творчих, наукових, соціальних проектів;
- організація брифінгів запитань та відповідей за участі дітей і дорослих;
- організація пропаганди педагогічно цінного досвіду соціальної діяльності;
- проведення виховних заходів: вікторини, вечори відпочинку, творчі зустрічі;
- екскурсії та походи по історичним місцям; вшанування знаменних дат у житті країни; робота клубів за інтересами; участь у художній самодіяльності;
- обговорення кінофільмів, спектаклів;
- читання книг [4; 5; 99; 100; 19; 43; 44].

Варто звернути увагу на те, що будь-яка соціально-педагогічна діяльність неможлива без активної участі в ній суб'єкта, який є ініціатором соціально-педагогічного впливу, як і без об'єкта – особи, на яку спрямовано цей вплив. Згідно з законом України про соціальні послуги можна визначити *суб'єктів соціально-педагогічного впливу*, зокрема до них належать приватні та державні підприємства, установи та організації, фізичні особи, які здійснюють соціальну роботу чи надають соціальні послуги [35].

Разом з тим, необхідно розглянути поняття суб'єктів соціально-педагогічної діяльності у науковій та педагогічній літературі. Зокрема, О. Безпалько до провідних суб'єктів реалізації зазначеної діяльності відносить державні та громадські установи, фізичних осіб, які проводять соціально-педагогічну роботу чи надають соціальну допомогу дітям і молоді [4; 5].

У ході науково-педагогічного пошуку з'ясовано, що до основних суб'єктів соціально-педагогічної роботи безпосередньо з дітьми можна віднести: державні та місцеві органи виконавчої влади, спеціалістів з соціальної роботи, громадські об'єднання та волонтерів [36].

Разом із тим, до уповноважених соціально-педагогічних органів із здійснення соціально-педагогічної діяльності можна включити державні органи влади, органи місцевої влади, центри соціальної роботи, соціальні служби [36].

Отже, до суб'єктів соціально-педагогічного впливу можна віднести фахівців різного профілю діяльності. Варто підкреслити, що до суб'єктів організації соціально-педагогічної діяльності можна відносити як окремих спеціалістів, так і групу фахівців. Зокрема, – це можуть бути і посадові особи, котрі, використовуючи педагогічні можливості суспільства, вирішують окремі проблеми людей чи цілих соціальних угруповань [107].

Вважаємо необхідним уточнити поняття об'єкту соціально-педагогічної діяльності. Так, об'єктом зазначеної діяльності вважаються окремі члени суспільства або групи людей, котрим необхідна допомога та підтримка з боку професіоналів з метою їх успішного становлення та соціалізації [4].

Тобто до об'єктів соціально-педагогічної діяльності можна віднести як окремих дітей, так і дитячі групи, які потребують соціальної підтримки та допомоги з метою самореалізації [4].

Аналіз законодавчих [35; 36; 37] та науково-педагогічних джерел [4; 5; 6; 43; 44; 49-51; 89-93; 103] свідчить, що провідними суб'єктами дитячих соціальних та педагогічних установ і закладів є соціальні працівники й педагоги, а також фахівці з соціально-педагогічної діяльності. Так, у відповідності до закону України про соціальні послуги визначимо поняття соціального працівника. Отже, соціальним працівником вважається фахівець, який має професійну підготовку та має відповідну

кваліфікацію у галузі соціальної педагогіки та надає соціальні послуги [35].

Установлено, що інший закон України, а саме – закон про соціальну роботу із сім'ями, дітьми та молоддю, визначає поняття фахівця з соціальної роботи. Так, у зазначеному нормативному документі наголошується, що фахівець із соціальної роботи – це особа, котра володіє спеціальною освітою у відповідності до державних вимог та проводить соціально-педагогічну роботу з дітьми, підлітками та їхніми родинами [36, стаття 1].

Проведений науковий пошук дозволив визначити кадровий склад соціально-педагогічних закладів та установ. Зокрема, до нього здебільшого зараховували соціальних педагогів, учителів-реабілітологів, практичних психологів, логопедів, дефектологів та соціологів.

Вважаємо за доцільне розглянути більш докладно особливості діяльності соціально-педагогічних кадрів. Зокрема, основними напрямками діяльності соціальних педагогів можна вважати: сприяння розвитку соціальної компетентності дітей; надання допомоги учням із труднощами у навчанні; здійснення профілактичної та консультативної роботи з дітьми з груп ризику, у разі необхідності проведення з ними корекційної соціальної роботи; здійснення профорієнтаційної діяльності тощо. До соціальних обов'язків практичного психолога відносимо проведення тренінгів з метою стимулювання особистого зростання дітей, розвитку їхніх комунікативних навичок, проведення ігрової психотерапії тощо [11; 17; 105].

До соціально значущих обов'язків учителів-реабілітологів ми відносимо такі: проведення спеціальних занять з метою корекції та адаптації вихованців з особливостями психофізичного розвитку (адаптація до трудової діяльності, розвиток мовлення та емоцій, розвиток сенсорики, формування позитивного ставлення до соціуму тощо); здійснення психосоматичної реабілітації; впровадження у навчальний процес методів

самодопомоги; введення до навчального процесу блоку реабілітаційних дисциплін [11; 17; 105].

До провідних завдань діяльності логопеда у дитячих соціально-педагогічних установах належать: проведення діагностичних заходів та подальша корекція дефектів мовлення у дітей; удосконалення їхніх комунікативних умінь і навичок. Основними напрямками професійної соціально-педагогічної діяльності дефектологів можна вважати: розпізнавання психофізичних відхилень у розвитку дітей, виявлення їх природи, причин виникнення та проявів. До напрямів роботи дефектолога також належить проведення розвивальних та корекційних занять із дітьми, метою яких є становлення й розвиток компенсаторних можливостей вихованців [11; 17; 105]..

Установлено, що соціологи займаються такими професійними напрямками діяльності, як: моделювання в закладах освіти мікросоціуму, що сприяє процесам розвитку та реабілітації; аналіз компонентів педагогічної системи, спрямованих на реабілітаційні процеси [11; 17; 105].

У ході науково-педагогічного дослідження узагальнено та систематизовано професійні обов'язки соціальних педагогів. Серед основних варто назвати такі:

- здійснення діяльності щодо захисту та охорони прав дітей;
- забезпечення гуманних стосунків між вихованцями та педагогами;
- аналіз соціальної атмосфери у закладах освіти, особливостей кожного учня,
- виявлення особистих потреб, труднощів та проблем вихованців;
- виявлення інтересів та здібностей дітей;
- забезпечення психологічного комфорту для вихованців та педагогів;

- сприяння розвитку обдарованості та творчості у дітей;
- участь в організації позаурочної виховної роботи;
- організація діяльності, спрямованої на мінімізацію та попередження конфліктних ситуацій;
- здійснення профорієнтаційної діяльності;
- пропагування здорового способу життя;
- проведення посередницької комунікативної діяльності між дітьми, вчителями, батьками, адміністрацією навчального закладу та іншими організаціями чи установами;
- здійснення профілактичної роботи щодо попередження правопорушень, аморальної поведінки та асоціального способу життя неповнолітніх;
- налагодження співпраці та взаємодії з учителями, батьками, психологами;
- проведення профілактики та попередження суїцидів серед неповнолітніх [57].

Вивчення наукової літератури [107; 106; 4-6; 19; 43; 44; 95] з теми дослідження дозволило визначити *функції соціального педагога*. Зокрема, – це діагностична функція, організаторська функція, консультативна функція, прогностична та захисна функція. Розглянемо особливості кожної функції окремо [4-6; 19; 43; 44].

Суть діагностичної функції полягає у здійсненні аналізу та оцінки особливостей кожної дитини окремо та дитячого колективу в цілому. Варто зазначити, що соціальний педагог здійснює аналіз дитячих мікроколективів (класи, референтні групи), загальношкільних колективів, молодіжних та дитячих формальних чи неформальних об'єднань. Разом з тим, діагностична функція передбачає вивчення впливу на дитину мікросередовища, родини, соціуму. Соціальний педагог також діагностує

особливості позитивних та негативних впливів на дитину безпосередньо у місці проживання [43; 95].

Організаторська функція передбачає забезпечення змістовного проведення дітьми свого вільного часу як у закладах освіти, так і у соціальному середовищі. Зокрема, соціальний педагог може залучати до цієї діяльності батьків, представників громадськості та педагогів [43; 95].

Реалізація консультативної функції полягає у проведенні бесід, які носять рекомендаційний та дорадчий характер. Консультативну діяльність необхідно проводити у випадку особистого звернення вихованців, учителів чи батьків до соціального педагога [43; 95].

Особливостями прогностичної функції є здійснення прогнозування негативних проявів у дитячому колективі, або навпаки прогнозування позитивних зрушень у вирішенні соціальних ситуацій. Прогнозування здійснюється на основі спостережень та наукових досліджень [43; 95].

Реалізація захисної функції полягає у забезпеченні прав та свобод дітей, охороні їхніх інтересів, представленні їх у державних та приватних інституціях [43; 95].

Проведений науковий пошук дозволяє узагальнити та сформулювати тенденції розвитку соціально-педагогічних установ та закладів в Україні. Так, серед провідних тенденцій варто визначити такі:

- оптимізація діяльності соціально-педагогічних установ і закладів та їхніх працівників у зв'язку з активними процесами децентралізації у державі;
- співпраця між представниками соціальних, психологічних, медичних та педагогічних установ;
- популяризація та розвиток ідей та переконань інклюзивної освіти;
- збільшення кількості соціально-педагогічних працівників у навчально-виховних закладах усіх рівнів (дошкільних, шкільних, професійно-технічних, спеціальних, позашкільних);

- відсутність обов'язкової процедури отримання ліцензії на проведення соціально-педагогічної діяльності [25].

Спираючись на нормативно-правові акти уряду [25], можна визначити основні *напрями* організації соціально-педагогічної діяльності у закладах освіти. Це:

- взаємодія різних організацій та установ у галузі соціально-педагогічної діяльності, зокрема соціальних, педагогічних, психологічних служб та установ, громадських об'єднань з метою створення комплексної структури, що надаватиме різні види допомоги (соціальна, психологічна, корекційна, правова, реабілітаційна тощо);
- здійснення моніторингу та наукового проектування у галузі соціально-педагогічної діяльності з метою виявлення умов та результатів освітньої діяльності дітей і підлітків;
- реформування освітньої та соціологічної галузі у руслі процесів децентралізації;
- розробка нових та удосконалення існуючих програм підготовки фахівців соціально-педагогічної галузі, сприяння перепідготовці фахівців, що сьогодні працюють у закладах освіти та соціальної роботи для удосконалення їхніх теоретичних знань, розвитку методичних та практичних умінь із урахуванням сучасних форм та методів соціальної роботи;
- удосконалення соціально-педагогічної діяльності, спрямованої на мінімізацію негативних соціальних проявів у дитячому соціумі (фізичне насилля, суїциди, агресивна поведінка тощо);
- розробка та реалізація нових соціально-педагогічних проектів з метою профілактики асоціальних проявів поведінки дітей і підлітків, вирішення питань адаптації їх до дорослого життя [25].

Узагальнюючи теорію та досвід діяльності соціально-педагогічних установ та закладів на сучасному етапі розвитку Української держави,

можна стверджувати, що в Україні існує досить широка мережа соціально-педагогічних закладів та установ. Ці заклади та установи здійснюють свою роботу у відповідності до науково-обґрунтованих за законодавчо закріплених принципів діяльності. Разом із тим, мета та завдання функціонування соціально-педагогічних закладів та установ відповідають міжнародним та державними нормам проведення соціальної роботи з дітьми [4-6; 19; 43; 44; 95; 106; 107].

Форми, методи та функції соціально-педагогічної роботи закладів та установ для дітей відповідають сучасному законодавству України та міжнародним нормативно-правовими документам, ратифікованим нашою країною. Згідно з результатами наукового пошуку встановлено, що провідними суб'єктами соціально-педагогічної діяльності виступають соціальні педагоги, соціальні працівники, соціологи, психологи, педагоги, фізичні особи. До основних соціально-педагогічних закладів та установ в сучасній Україні належать школи-інтернати, заклади загальної середньої освіти, спеціальні школи, професійно-технічні заклади освіти, дитячі будинки тощо.

Висновки до розділу 1

Проведений аналіз наукових праць засвідчив, що на сьогодні відсутні ґрунтовні дослідження, які охопили б у цілому проблему розвитку соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні в другій половині ХХ століття, що й зумовило науковий пошук у цьому напрямі.

У процесі наукового пошуку з'ясовано, що питання соціальної допомоги та підтримки беруть свій початок ще з часів античності. Вже у Вавілоні (2 тисячоліття до н.е.) були чітко сформульовані принципи соціальної допомоги населенню. Античні держави (Давня Греція, Китай, Єгипет) виступали в ролі соціальних інститутів, які запроваджували законодавчу та матеріальну підтримку соціально незахищених верств населення.

Становленню соціально-педагогічних служб та установ сприяло запровадження у стародавньому Римі на державному рівні системи соціальної допомоги та спеціальних посад чиновників, які відповідали за опіку сиріт.

Проведене дослідження свідчить, що соціально-педагогічні служби у сучасному розумінні з'явилися лише у ХІХ ст. у провідних країнах світу (Франція, Велика Британія, США, Німеччина).

Становлення соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні було пов'язане: з виданням Ярославом Мудрим збірки законів «Руська правда»; діяльністю братств; відкриттям дитячих притулків; створенням «приказів громадського піклування»; розвитком громадських організацій; організацією державної системи соціальної допомоги, підтримки та піклування; відкриттям Товариства піклування про бідних і хворих дітей «Синій хрест»; визначенням провідних принципів організації соціально-педагогічної діяльності; активною діяльністю земств; приватною благодійністю (Терещенки, Симиренки, Ханенки, Бобринські, Бродські, Гальперіни); плідною діяльністю Г. Ващенка, О. Духновича, А. Добрянського, І. Огієнка; започаткуванням державної системи соціального виховання та дитячих установ соціально-правової охорони неповнолітніх; створенням спеціальних організацій, які займалися піклуванням про безпритульних; діяльністю товариства «Друг дітей»; прийняттям «Декларації про соціальне виховання дітей»; плідною діяльністю соціальних інспекторів – братів і сестер соціальної допомоги; соціально-педагогічною діяльністю А. Макаренка, С. Шацького, В. Сороки-Росинського, В. Бехтерева.

На основі вивчення нормативних документів (Закони України «Про соціальні послуги», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей») та науково-педагогічної літератури (О. Беспалько, І. Трубавіна, З. Шевців та ін.) установлено, що дитячі соціально-педагогічні служби та установи – це

установи та організації, котрі надають соціальні послуги неповнолітнім особам, здійснюють їх соціальну, педагогічну та психологічну підтримку, організують діяльність, що має на меті соціальну підтримку дітей та підлітків, їхніх сімей, а також забезпечують дотримання прав та свобод дітей, покращують умови їхнього життя, задовольняють потреби й інтереси кожної особистості.

З'ясовано, що дитячі соціально-педагогічні служби опікуються дітьми від 3 до 18 років, мають свою чітко визначену мету (здійснення організаційно-методичного забезпечення процесу комплексної реабілітації вихованців закладу), завдання (виявлення дітей, котрі потрапили у скрутні життєві ситуації та потребують соціальної допомоги; допомога дітям-сиротам та дітям, які позбавлені батьківської опіки в процесі психологічної та соціальної адаптації до самостійного життя; соціальна допомога та супровід сімей, які взяли на виховання дітей-сиріт; соціальне супроводження дітей, котрі були взяті під опіку; поширення інформації про соціальні ініціативи держави та місцевої влади; здійснення об'єктивної оцінки потреб малозабезпечених дітей, сімей, які потрапили у скрутні обставини, вироблення стратегії та процедури надання їм допомоги; надання послуг з соціальної реабілітації, профілактики та консультування), принципи (адресність, індивідуальний підхід, доступність, відкритість, гуманність, законність, соціальна справедливість та ін.), напрями діяльності (своєчасне виявлення дітей, які потрапили у скрутну життєву ситуацію, надання їм необхідної соціальної допомоги; сприяння створенню ефективного освітнього простору; розробка програм реабілітаційно-педагогічної роботи; створення та координація роботи реабілітаційних лабораторій; надання допомоги осиротілим дітям, та дітям, які позбавлені батьківської опіки; здійснення соціального моніторингу тощо).

Матеріали 1 розділу знайшли відображення у таких працях автора [31-34].

Література до розділу 1

1. Ашрот П. Ф., Мюнстерберг Э. Призрение бедных, СПб, 1902.
2. Безлюдна В. В. Історія виникнення системи соціально-педагогічної роботи з сім'єю в США. Електронний ресурс. URL: http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/512/1/Istoria_soc_hjb.pdf.
Дата звернення 16.08.2017.
3. Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методичні основи: Монографія, К., 2006, 457 с.
4. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.]. К.: Центр учбової літератури, 2009. 208 с.
5. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: Навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2003. 134 с.
6. Безпалько О. В. Соціальна робота в громаді: Навчальний посібник, К., 2005, 176 с., С. 28.
7. Беляева Л. А., Беляева М. А. Категории «социальная работа» и «социально-педагогическая деятельность» в их взаимосвязи // Понятийный аппарат педагогики и образования. Екатеринбург, 1998. Вып. 3. С. 185-196.
8. Бикасова С. А. Становлення та розвиток соціально-педагогічної служби у загальноосвітніх школах України (20-ті – 90-ті роки ХХ століття) : Автор. дис... канд. пед. наук за спец. 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки, Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2015, 20 с.
9. Благотворительность в России. В 2-х т., СПб, 1907.
10. Благотворительные учреждения Российской империи, СПб., 1990.
11. Броварський районний центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Електронний ресурс. URL: <http://www.brovary->

rda.gov.ua/administracia/struktura-rda/centr-socialnoie-sluzbi-dla-sim-ie-ditej-ta-molodi

12. В помощь неполным семьям, Иерусалим, 1998, Вып. 2, 84 с.
13. Ващенко Г. Педагогічна наука в СРСР. Яничар Макаренко – найбільший радянський педагог. *Рідна школа*, 1999, № 4, С. 70-80.
14. Вінницький обласний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Електронний ресурс. URL: http://vin-ocsssdm.com.ua/index.php?option=com_content&view=frontpage&Itemid=53
15. Власов П. В. Благотворительность и милосердие в России, М., 2001.
16. Всеобщая декларация прав человека. Електронний ресурс. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015
17. Гайсинський районний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Електронний ресурс. URL: <http://www.gaysin-rda.gov.ua/2016-09-03-11-47-23/2016-09-04-05-38-11.html>
18. Галь-Ор Ю. Эта нормальная повседневная жизнь. *Взгляд на Израиль*, 1997, № 2, С. 5.
19. Гомонюк О. М. Розкриття сутності поняття «соціально-педагогічна діяльність» у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. Електронний ресурс. URL: <http://elar.khnu.km.ua/jspui/handle/123456789/1243>
20. Горілий А. Г. Історія соціальної роботи в Україні (конспект лекцій), Тернопіль: ТАНГ, 2001, 68 с.
21. Города, пригодные для жизни детей. Рабочие материалы Второй межправительственной конференции: *Сделаем Европу и Центральную Азию регионом, пригодным для жизни детей*, Сараево, 13-15 мая, 2004. 16 с.
22. Горпинич О. В. Соціальна робота в Україні: стан та перспективи розвитку. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова*. Серія № 11 Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка.

Управління: Зб. наук. праць, К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004, № 1(23), С. 67-74.

23. Государственные учреждения в России, Нижний Новгород, 1994.

24. Декларація прав дитини. Електронний ресурс. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_384

25. Додаток до листа Міністерства освіти і науки України від 20.07.2016 №1/19-383 «Аналітичні матеріали щодо забезпечення навчальних закладів практичними психологами і соціальними педагогами та організацію у 2016-2017 н. р. належного психологічного супроводу учасників навчально-виховного процесу» Електронний ресурс. URL: <http://www.psyua.com.ua/index.php?page=letters>

26. Донік О. М. Благодійність в Україні у XIX – XX ст. : ретроспективний аналіз. *На шляху до довіри у суспільстві: доброчинність в українській громаді: матеріали наук.-практ. конф.*, К., 2005.

27. Дорохова Т. С. Развитие социально-педагогической теории и практики в период с конца XIX в. до 20-х годов XX века. Електронний ресурс. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-sotsialno-pedagogicheskoy-teorii-i-praktiki-v-period-s-kontsa-xix-v-do-20-h-godov-xx-veka>. Дата звернення 22.08.2017.

28. Друговская А. Ю., Гатилова Л. С. Да не оскудеет рука дающего... (Из истории благотворительности в губерниях Центрального Черноземья в конце XIX – начале XX веков), Курск, Изд-во КГМУ, 1999.

29. Дьячков С. Л. Благотворительные общественные организации российской провинции во второй половине XIX начале XX ст.: опыт изучения : Дис. ... канд. ист. наук: 17.00.02, Ставрополь, 2005, 278 с.

30. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери, Київ - Сімферополь, 2013, 536 с., С. 7.

31. Єланцева І. І. Внесок А. С. Макаренка в розробку соціально-педагогічної теорії. *Вітчизняні педагоги у світлі підготовки сучасного*

вчителя : Матеріали наук.-практ. конф. аспірантів і студентів. Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017, С. 71-77.

32. Єланцева І. І. До витоків становлення соціально-педагогічних служб для дітей в Україні. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*, Умань : УДПУ імені Павла Тичини, 2017. Вип. 2. Ч. 1. С. 149-157.

33. Єланцева І. І. Становлення соціально-педагогічних служб для дітей в Україні. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. праць. Запоріжжя : КПУ, 2016. Вип. 50 (103). С. 88-95.

34. Єланцева І. І. Ступінь дослідженості проблеми становлення та розвитку соціально-педагогічних служб для дітей в Україні. *Теорія та методика навчання та виховання*: зб. наук. праць. Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. Вип. 42. С. 69-79.

35. Закон України «Про соціальні послуги». Електронний ресурс. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/966-15>

36. Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю». Електронний ресурс. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2558-14>

37. Закон України Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80/page>

38. Зверєва І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика., К.: Правда Ярославичів, 1998, 394 с.

39. Зенько Н. Н. Социальная педагогика : тексты лекций по дисциплине «Введение в профессию». Електронний ресурс. URL: <http://repo.gsu.by/handle/123456789/4432>. Дата звернення 21.08.2017.

40. История социальной педагогики (становление и развитие зарубежной социальной педагогики), М., 2003, 255 с.

41. Іванова О. Соціальна політика в Україні: Теоретичні аспекти: Курс лекцій. К.: КМ Академія, 2003.
42. Іноземцева С. В. Організація соціально-педагогічної роботи з підлітками з особливими потребами в середніх навчальних закладах України (друга половина XX століття): Автореф. дис... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2009, 20 с.
43. Капська А. Й. Соціальна робота: технологічний аспект, К.: Центр навчальної літератури, 2004, 352 с.
44. Капська А. Й., Безпалько О. В., Вайнола Р. Х. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання). К., 2002.
45. Клішевич Н. Соціально-педагогічна робота з підлітками із делінквентною поведінкою (друга половина XX – початок XXI століття), Дис... канд. пед. наук. зі спец. 13.00.05 – соціальна педагогіка, К., 2011.
46. Колебакина Е. Ю. Общественное призрение и благотворительность в Архангельской губернии, конец XVIII – начало XX вв. Дис... д-ра ист. н., Архангельск, 2002.
47. Конвенція про права дитини. Електронний ресурс. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021
48. Коробейников Ю. В. Исторический опыт осуществления общественной помощи нуждающимся органами местного самоуправления России в 1864-1917 гг. Автореф. дис... канд. ист. н., Ставрополь, 2003.
49. Кравченко М. В. Система соціального захисту населення як об'єкт державної політики: методологія та практика, К., 2012, 451 с.
50. Кравченко Р. Погляд недержавних організацій, що представляють інтереси інвалідів із розумовою відсталістю, щодо перспектив реалізації Закону України «Про соціальні послуги». *Соціальна політика і соціальна робота*. 2003. № 1. С. 24-29.

51. Кравченко Р., Кабаченко Н., Васильченко О. Розвиток недержавних організацій соціальної сфери. *Соціальна робота в Україні: перші кроки*. К.: КМ Академія, 2000.
52. Кривоконь Н. І. Проблеми соціальної роботи та соціальної політики в Україні, Чернівці, 2012, 320 с.
53. Кривоконь Н. І. Соціально-психологічне забезпечення соціальної роботи : монографія, Х. : Видавництво ФОП Олійник, 2011, 480 с.
54. Кубіцький С. О. Технології соціально-педагогічної роботи в зарубіжних країнах, К. : Міленіум, 2015, 300 с.
55. Культурно-исторические предпосылки возникновения социальной педагогики в России. Електронний ресурс. URL: <http://psylist.net/pedagogika/00229.htm>. Дата звернення 22.08.2017.
56. Лавриченко Н. М. Педагогічні основи соціалізації учнівської молоді в країнах Західної Європи : Дис... д-ра пед. наук: 13.00.01. Інститут педагогіки АПН України, К., 2006.
57. Лист Міністерства освіти і науки України № 1/9-272 від 02.08.2001 «Про особливості діяльності практичних психологів (соціальних педагогів) загальноосвітніх навчальних закладів». Електронний ресурс. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=019PZ096B8>
58. Литовченко О. Соціально-педагогічне забезпечення соціального становлення особистості у позашкільних навчальних закладах: поняттєво-категоріальний апарат дослідження. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді., К., 2012, Вип. 16, Кн. 1, С. 157-164.
59. Лях Т. Л. Соціально-педагогічна діяльність студентських волонтерських груп. Дис... канд. пед. наук. зі спец. 13.00.05 – соціальна педагогіка, Луганськ, 2009.
60. Максимов Е. Д. Особые благотворительные ведомства и учреждения, СПб, 1903.

61. Малько А. О. Теоретико-методологічні основи розвитку соціальної педагогіки: Монографія, Х., 2004, 279 с.
62. Мельник Л. П. Соціально-педагогічні умови інтегративної виховної діяльності зі школярами у різновікових колективах: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.05, Луганськ, 2004, 20 с.
63. Мельников В. П., Холостова Е. И. История социальной работы в России, М., 1998.
64. Мкртічян О. А. Організація соціально-педагогічної діяльності в позашкільних закладах України (20-80 рр. XX ст.) : Автореф. дис... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Х., 2007, 22 с.
65. Модель И. М., Модель Б. С. Благотворительные общественные организации как институт гражданского общества. *Благотворительность в России. Исторические и социально-экономические исследования*, СПб, 2003.
66. Мукомел С. А. Формування духовних цінностей старшокласників в умовах соціально-виховуючого середовища. Дис... канд. пед. наук за спец. 13.00.05 – соціальна педагогіка, Луганськ, 2005.
67. Муктан А. В. Обзор фондов Российского государственного исторического архива по истории благотворительности в России в конце XVIII – XIX вв. *Благотворительность в России. Исторические и социально-экономические исследования*, СПб, 2003.
68. Мушинський В. Інтегрована модель: розвиток соціально-педагогічної служби. Електронний ресурс. URL: http://libr.dp.ua/Region/Period/Osvita/010812/soc_ped_2012_5.pdf. Дата звернення 17.08.2017.
69. Наторп П. Социальная педагогика. Теория воспитания воли на основе общности, СПб, 1911.
70. Ніколаєць К. М. Соціальна політика в Україні (у 90-х роках XX ст.), К., 2016, 296 с.

71. Організація роботи соціально-педагогічної служби. Електронний ресурс. URL: <http://novosvit.pp.ua/organizatsiya-roboti-sotsialno-pedagogichnoyi-sluzhbi/>
72. Палько І. М. Соціально-педагогічна служба вищого навчального закладу як суб'єкт формування здорового способу життя студентів. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка* (38), 2008, С. 54-57.
73. Пинкевич А. П. Марксистская педагогическая хрестоматия XIX –XX вв. Т. 1. М.-Л., 1928.
74. Плотніков П. В. Соціально-педагогічні основи соціалізації молоді промислового регіону: Автореф. дис... док. пед. наук: 13.00.05. Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Х., 2005., 36 с.
75. Поліщук В. А., Янкович О. І. Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи., Тернопіль, 2009, 256 с.
76. Попович Г. М. Умови інституціалізації соціальної роботи в Україні: Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.03. НАН України, Інститут соціології, К., 2004.
77. Представництво інтересів соціально вразливих дітей та сімей: Навч. посібник за ред. Т. В. Семигіної. К.: Четверта хвиля, 2004.
78. Разуваева Н. А. История российской благотворительности во II половине XIX – начале XX века (по материалам Пензенской губернии), Дис... канд. ист. н., Пенза, 2006.
79. Ракитский Б. Социальная политика, социальная защита, самозащита трудящихся в обществе. Ч. 1: Социальная політика. *Социальная демократия*, М., 1997. Вып. 9.
80. Сай Д. В. Формування моральних цінностей майбутніх соціальних працівників у процесі волонтерської діяльності : Автореф. дис... канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання». Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2016, 20 с.

81. Сборник сведений благотворительности в России, СПб, 1899.
82. Свод законов Российской империи. Т. XIII. Уставы о народном продовольствии, общественном призрении и врачебный, СПб, 1892.
83. Семгіна Т. В. Порівняльна соціальна політика, К., 2005.
84. Семенов А., Дмитриева О. К истории благотворительности Сарапульских купцов. *Известия Сарапульского музея*. Сарапул, 1994. Вып. 5.
85. Словник базових понять з курсу «Педагогіка»: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів: вид. 2-ге, доп. і перероб. Укладач О. Є. Антонова. Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2014. 100 с.
86. Солодчук О. В. Соціальне виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, в США : Автореф. дис... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Умань : УДПУ імені Павла Тичини, 2015, 22 с.
87. Социальная педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Под ред. В. А. Никитина. М.: ВЛАДОС, 2000. 272 с.
88. Социальная политика государства. Под ред. В. Ф. Уколова, М., 1997.
89. Соціальна робота в Україні: Навч. посібник. За заг. ред. І. Д. Звереві, Г. М. Лактіонової. К.: Центр навч. літератури, 2004.
90. Соціальна робота в Україні: перші кроки, К. : Видавничий дім «KM Academia», 2000.
91. Соціальна робота, К., 2002, Кн. II, 440 с.
92. Соціальна робота: В 3-х ч. Ч. 1. *Основи соціальної роботи*. За ред. Т. Семигіної, І. Григи. К.: Києво-Могилянська академія, 2004.
93. Соціальна робота: В 3-х ч. Ч. 3. *Робота з конкретними групами клієнтів*. За ред. Т. Семигіної, І. Григи. К.: Києво-Могилянська академія, 2004.

94. Соціальні служби – родині: Розвиток нових підходів в Україні. За ред. І. Григи, Т. Семигіної. К., 2002.
95. Соціально-педагогічна служба Миколаївської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 26. Електронний ресурс. URL: http://school26.edukit.mk.ua/socialjno-pedagogichna_sluzhba/
96. Соціально-психолого-педагогічна служба Комунального закладу Рубіжанський Навчально-реабілітаційний центр «Кришталік». Електронний ресурс. URL: http://rubizhne-crystall.edukit.lg.ua/socialjno-mediko-psihologo-pedagogichna_sluzhba/socialjno-psihologo-pedagogichna_sluzhba/
97. Стаємо батьками : Посібник з питань забезпечення прав дітей, К., 2008.
98. Типове положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/87-2004-%D0%BF?nreg=87-2004-%EF&find=1&text=&x=8&y=10>
99. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: Навчальний посібник. К.: ДЦССМ, 2003. 132 с.
100. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. К.: ДЦССМ, 2002.
101. Ульянова Г. Н. Благотворительность московских предпринимателей. 1860-1914. М., 1999.
102. Ульянова Г. Н. Изучение истории благотворительности в России: тенденции и приоритеты (1989 – 2002 гг.). *Благотворительность в России. Исторические и социально-экономические исследования*. СПб, 2003.
103. Управління діяльністю соціальних служб: метод. посібник [авт. кол. : Н. Гусак, Н. Кабаченко, В. Назарук, К. Савчук, О. Савчук, Л. Скоропада, Л. Чорній]; ПРООН в Україні, Проект «Підтримка реформи соціального сектору в Україні». К. : К.І.С., 2013. 178 с.

104. Управлінські аспекти соціальної роботи: Курс лекцій за заг. ред. М. Ф. Головатого. К.: МАУП, 2004.

105. Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Печерського району м. Києва. Електронний ресурс. URL: <https://pechersk.kievcity.gov.ua/content/poslugy-shcho-nadaie-centr-socialnyh-sluzhb-dlya-simi-ditey-ta-molodi.html>

106. Шевців З. М. Основи соціально-педагогічної діяльності, Електронний ресурс. URL: <http://westudents.com.ua/knigi/343-osnovi-sotsalno-pedagogchno-dyalnost-shevtsv-zm.html>. Дата звернення 18.08.2017 р.

107. Шевців З. М. Основи соціально-педагогічної діяльності. К.: Центр учбової літератури, 2012. 248 с.

108. Шевчук І. Дозвіллева діяльність студентства як простір їх соціалізації. *Вісник Львівського університету*, Серія «Педагогіка», 2009. Вип. 25. Ч. 2. С. 326-331.

109. Школяр Л. В. Соціально-педагогічна робота у Франції: історичний екскурс. Електронний ресурс. URL: [https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=13&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwipv4SX0ODVAhUBQBQKHs3Bdw4ChAWCDIwAg&url=http%3A%2F%2Fwww.irbis-nbuv.gov.ua%2Fcgi-bin%2Firbis_nbuv%2Fcgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF%2FTmpvd_2014_18\(2\)__50.pdf&usg=AFQjCNF-dP31fAg-s-gQQ-ArsWhFprSWLg](https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=13&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwipv4SX0ODVAhUBQBQKHs3Bdw4ChAWCDIwAg&url=http%3A%2F%2Fwww.irbis-nbuv.gov.ua%2Fcgi-bin%2Firbis_nbuv%2Fcgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF%2FTmpvd_2014_18(2)__50.pdf&usg=AFQjCNF-dP31fAg-s-gQQ-ArsWhFprSWLg). Дата звернення 21.08.2017.

110. Штефан Л. А. Соціально-педагогічна теорія та практика в Україні (20-90-ті рр. XX ст.) : Монографія. Х. : ХДПУ імені Г. С. Сковороди, 2002, 264 с.

111. Штефан Л. А. Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні (20-90-ті рр. XX ст.): Дис... д-ра пед. наук: 13.00.01. Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди, Х., 2003.

112. Щапов Я. Н. Благотворительность в дореволюционной России: национальный опыт и вклад в цивилизацию. *Россия в XX веке*. М., 1994.
113. Энциклопедия Брокгауза Ф. А. и Ефрона И. А., СПб, (1890 – 1916 гг.).
114. Ясперс К. Духовная ситуация времени. *Мир философии*. М., 1991. С. 546-558.
115. Друганова О. М. Розвиток приватної ініціативи в освіті України (кінець XVIII – початок XX століття): дис. ...доктора пед. наук. 13.00.01. Харківський націон. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди, – Х., 2009.

РОЗДІЛ 2. ЕТАПИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ СЛУЖБ ТА УСТАНОВ ДЛЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТ.).

На основі аналізу науково-педагогічних джерел, архівних даних, нормативно-правової бази науково обґрунтовано етапи розвитку соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні в другій половині ХХ століття; узагальнено напрями, форми та методи діяльності зазначених служб та установ; визначено перспективи творчого використання педагогічно цінних ідей і досвіду діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей досліджуваного періоду в сучасних умовах української державності.

Історико-педагогічний аналіз, проведений з урахуванням таких критеріїв, як: зміна суспільно-політичних та економічних чинників, прийняття нормативних документів, що регламентували діяльність соціально-педагогічних служб та установ для дітей; особливості урядової політики в галузі соціальної роботи, що були відображені в законодавчих актах і постановах й суттєво впливали на зміст діяльності соціально-педагогічних служб та установ, погляди науково-педагогічної громадськості на мету, завдання, суб'єкти, зміст, принципи, напрями, форми і методи роботи соціально-педагогічних служб та установ для дітей; досвід діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей дав підстави у визначених хронологічних межах виокремити три етапи розвитку соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні:

I етап (1949 – 1969 рр.) – етап плідної діяльності соціально-педагогічних установ для дітей;

II етап (1970 – 1990 рр.) – етап створення підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних служб та уточнення завдань і змісту роботи соціально-педагогічних установ для дітей в Україні;

III етап (1991 – 1999 рр.) – етап активної діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні.

2.1. Плідна діяльність соціально-педагогічних установ для дітей (1949 – 1969 рр.)

У повоєнні роки, як свідчить проведене дослідження, була проведена серйозна робота щодо відновлення діяльності соціально-педагогічних установ для дітей. Варто зазначити, що у той час особливої актуальності набули питання розробки програмних та методичних документів для забезпечення діяльності соціальних закладів, установ та організацій. Розроблені документи загальнодержавного та міжнародного рівнів були обов'язковими для усіх союзних республік і для України, зокрема. Установлено, що українські наукові та методичні центри могли вносити деякі зміни до запропонованих документів, але, у більшості випадків, ці зміни були несуттєвими [197].

Установлено, що у вересні 1949 р. під егідою ЮНЕСКО було створено Міжнародну соціологічну асоціацію та проведено перший всесвітній соціологічний конгрес. Ця подія ознаменувала початок відновлення роботи соціально-педагогічних установ, сприяла створенню соціально-педагогічних закладів для дітей у світі та, зокрема, в Україні [8].

Потужним поштовхом щодо плідної діяльності дитячих соціально-педагогічних установ в Україні стало прийняття Генеральної Асамблеєю ООН Декларації прав дитини (1956 р.). У якій було зазначено, що фізично та розумово незрілі діти не можуть самостійно піклуватись про себе. Тому вони потребують охорони та піклування з боку дорослих, потребують правового захисту з боку держави [28].

Метою прийнятої Декларації було визначено забезпечення дітям щасливого дитинства, надання їм права користуватися існуючими правами і свободами «для їхнього ж блага і блага суспільства». Однак у резолюції міститься вимога батькам, чоловікам і жінкам як окремим особам, а також добровільним організаціям, місцевим органам влади та національним

органам влади визнати ці права за допомогою законодавчих та інших заходів і добиватися дотримання цих прав [28].

Разом з тим, Декларація проголошувала необхідність соціального захисту дітей і підлітків, забезпечення дітям можливості отримувати сприятливі умови для особистого фізичного, розумового, морального та духовного розвитку. Декларація визнавала, що діти мають право на здоровий розвиток [28, с. 1].

Також зазначалось, що якщо дитина має фізичні, психічні або соціальні проблеми, то вона обов'язково повинна бути забезпечена спеціальним режимом, мати право здобувати освіти і отримувати піклування, яке є необхідним з огляду на її особливий стан [28]. Таке положення стимулювало розвиток соціально-педагогічних закладів для дітей.

Варто зазначити, що цією резолюцією Генеральна Асамблея ООН визнала обов'язком усього суспільства та органів державної влади усіх країн питання особливого піклування про тих дітей, котрі не мають сім'ї, а також не мають достатньо фінансових можливостей для існування [28].

Проведений науково-педагогічний пошук свідчить про те, що у післявоєнні роки на території України, що входила до складу Радянського Союзу, було реалізовано ініціативи керівництва держави щодо розвитку соціального страхування. Так, у Законі про п'ятирічний план відновлення та розвитку народного господарства СРСР на 1946 – 1950 рр. та Директивах щодо п'ятирічного плану розвитку СРСР на 1951 – 1955 рр. було передбачено державні витрати для соціального страхування та витрати на освіту й охорону здоров'я дітей [93].

На шляху становлення та плідної роботи дитячих соціально-педагогічних установ в Україні значний вплив мала діяльність Міністерства соціального забезпечення, що сприяло розробці педагогічної теорії у галузі соціального виховання дітей [93].

На всесоюзному рівні координаційний контроль над системою соціального забезпечення здійснювався Державним комітетом СРСР з питань праці і заробітної плати [133].

У ході науково-педагогічного пошуку встановлено, що на першому етапі було затверджено у 1961 році положення про Міністерство соціального забезпечення. У контексті дослідження варто зазначити, що у положенні було визначено функції Міністерства соціального забезпечення, зокрема варто назвати такі: працевлаштування та професійне навчання людей з особливими фізичними потребами, обслуговування пенсіонерів та виплата їм пенсійної допомоги, соціальна допомога багатодітним та самотнім матерям, забезпечення лікарської та трудової експертизи, забезпечення протезно-ортопедичної допомоги [149].

Необхідно підкреслити, що у цьому нормативно-правовому документі серед головних напрямів діяльності Міністерства соціального забезпечення виділено опіку над людьми похилого віку, пенсіонерами, інвалідами, але не виділено окремих напрямів щодо організації соціальної роботи з дітьми та підлітками. Зазначено лише, що Міністерство відповідає за соціальне забезпечення та турботу про багатодітних матерів: «Контролює підготовку та оформлення подань про присвоєння багатодітним матерям почесного звання «Мати – героїня» та про нагородження орденом «Материнська слава» і медаллю «Медаль материнства»; перевіряє роботу підприємств, установ та організацій щодо трудового влаштування і матеріально-побутового обслуговування багатодітних та самотніх матерів та здійснює контроль за наданням їм встановлених пільг і переваг» [133, с. 7].

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що на першому етапі (1949 – 1969 рр.) соціально-педагогічні функції (організаторська, захисна, діагностична, попереджувально-профілактична та ін.) виконувало не Міністерство соціального забезпечення, а різноманітні відомства, освітні та виховні заклади [133].

Разом з тим, варто зауважити, що Міністерство соціального забезпечення підтримувало науково-педагогічні розвідки у галузі соціального виховання. Так, у положенні про Міністерство соціального забезпечення зазначено, що воно «керує діяльністю науково-дослідних установ, здійснює заходи щодо удосконалення планування і організації науково-дослідних робіт та підвищення їх ефективності; організує науково-технічну інформацію з питань соціального забезпечення, готує і видає в установленому порядку наукову літературу; організовує масово-роз'яснювальну роботу серед населення з питань соціального забезпечення; рекомендує до видання літературу з питань соціального забезпечення; здійснює зв'язок з міжнародними організаціями соціального забезпечення, а також з установами соціального забезпечення зарубіжних країн» [133, с. 3].

Установлено, що в Україні на досліджуваному етапі почала формувалась досить широка мережа дошкільних, шкільних та позашкільних закладів, які займалися соціально-педагогічною діяльністю [197].

Зауважимо, що турбота про підростаюче покоління, особливо про дітей-сиріт, була одним із найважливіших напрямів діяльності держави на першому етапі. Постанова «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків», яка була прийнята ще за часів Другої світової війни (1942 р.), продовжувала діяти і на першому етапі. Основні положення цієї постанови стали цілою програмою щодо збереження життя дітей та забезпечення виховання в умовах повоєнного часу. Наприклад, дітей-сиріт, які досягли 14 років, відправляли на фабрично-заводське навчання, в ремісничі і залізничні училища. Молодь отримувала пільги при вступі до навчальних закладів, частково звільнювалася від плати за навчання. [159].

Варто зазначити, що на початку 50-х років XX століття питання про соціальне виховання дітей почали порушуватись на найвищому рівні. Так, здійснювалась підготовка проекту Указу Президії Верховної Ради СРСР,

який відображав турботу держави про осиротілі сім'ї та інвалідів Вітчизняної війни. Зокрема, у цьому проекті зазначалось, що необхідною є:

- «організація для дітей, які втратили на війні батьків, а також для дітей інвалідів I групи особливих середніх технічних і сільськогосподарських училищ закритого типу з повним утриманням за рахунок держави;
- встановлення стипендій для учнів середніх шкіл, сиріт загиблих воїнів рядового, сержантського і старшинського складу, партизан і інвалідів Вітчизняної війни;
- звільнення дітей та інших утриманців загиблих воїнів і партизанів, а також дітей інвалідів I і II групи від плати за навчання в VIII - X класах середніх шкіл, технікумах і вищих навчальних закладах;
- звільнення дітей загиблих воїнів рядового, сержантського і старшинського складу, партизан і інвалідів I і II групи від плати за утримання в піонерських таборах і на дитячих оздоровчих майданчиках;
- зниження плати за утримання в яслах і дитсадках дітей загиблих воїнів рядового, сержантського і старшинського складу, партизан і інвалідів I і II групи» [1, 68 р.].

Зазначимо, що на етапі плідного розвитку соціально-педагогічних установ (1949 – 1969 рр.) керівництво країни почало надавати важливого значення організації соціально-педагогічної роботи з дітьми за місцем їхнього проживання [31; 35; 37; 41]. З цією метою було видано постанову «Про участь комсомольських організацій у роботі з дітьми та підлітками при житлових управліннях» (1956 р.). Згідно з цією постановою робота з дітьми та підлітками вважалась одним із пріоритетних напрямів соціально-педагогічної роботи. Комсомольські організації були визнані основними організаторами, ентузіастами роботи з дітьми та підлітками при житлових управліннях, брали активну участь в організації виховної роботи, сприяти відкриттю гуртків, спортивних секцій [114].

На першому етапі, як свідчить проведене дослідження, соціально-педагогічною діяльністю займалися вчителі, класні керівники та комсомольські організації, зокрема в процесі організації позаурочної та позашкільної діяльності. З огляду на це, у 1950 році було видано «Інструктивно-методичні рекомендації щодо покращення роботи класних керівників у школі» [18, с. 125-126]. У зазначених рекомендаціях було перераховано обов'язки класних керівників, зміст їхньої діяльності, а також форми і методи виховної роботи з учнівським колективом.

Варто зазначити, що основний зміст соціально-педагогічної роботи класних керівників, форми та методи соціально-педагогічної роботи були розкриті в методичному листі «Про роботу класного керівника». На першому етапі у 1960 році також було прийнято офіційне Положення про класного керівника загальноосвітньої школи та трудової політехнічної школи. Згідно з цим Положенням класні керівники виконували суспільне доручення керівництва школи, здійснюючи виховання підростаючого покоління [114].

Установлено, що до провідних соціально-педагогічних функцій класного керівника на першому етапі (1949 – 1969 рр.) належали:

- діагностична – вивчення особливостей розвитку і поведінки учнів і визначення рівня їх вихованості;
- організаторська – організація та проведення колективних виховних заходів;
- стимулююча – залучення дітей до соціально-педагогічної роботи, стимулювання у них інтересу до різних галузей соціальної діяльності;
- об'єднуючо-згуртовуюча – згуртування учнів класу, створення здорового психологічного мікроклімату в класі, товариське спілкування, турбота один про одного, вирішальний вплив учнівського колективу на особистість [17; 114].

У ході науково-педагогічного пошуку установлено, що на першому етапі вітчизняна педагогічна думка мало зверталась до проблем організації

соціально-педагогічної діяльності з дітьми. Здебільшого це були теоретичні розробки, які побіжно торкалися питань соціального виховання та розвитку особистості, доцільності проведення соціально-педагогічних досліджень [32; 33; 68; 126]. Таким чином, на першому етапі (1949 – 1969 рр.) теоретичні аспекти функціонування соціально-педагогічних закладів для дітей лише починали обговорюватись у наукових колах [68; 126].

Варто зазначити, що питання організації соціально-педагогічної діяльності з дітьми на окресленому етапі порушувалось у межах двох окремих дисциплін – педагогіки та соціології. Педагогіка, на відміну від соціології, на той час мала досить ґрунтовну теоретичну та практичну базу й активно розвивалась уже як самостійна галузь наукового знання. Натомість соціологія лише починала формуватися як самостійна наука в Україні [126; 196].

Становлення соціології відбувалось двома шляхами – теоретичним та емпіричним. Зокрема з теоретичної точки зору у наукових колах точились суперечки про роль та місце соціології як науки. Також актуальними на той час були питання співвідношення теоретичної соціології та проведення емпіричних досліджень, точилась дискусія про те, чи може взагалі емпірична соціологія бути наукою. Разом з тим, як наголошує Г. Зборовський, «проводилися конкретні соціологічні дослідження, масштаби і значення яких зростали щорічно, що змушувало звертати на них серйозну увагу і ставити питання про широке громадське визнання соціології» [68, с. 198].

Як свідчать науково-педагогічні джерела [34; 38; 68, 95, 126], соціологічна наука в Україні фактично почала свій розвиток з участі в роботі Третього Всесвітнього соціологічного конгресу, який проходив в Амстердамі (1956 р.). Метою участі України в конгресі було представлення вітчизняної соціологічної науки та її визнання у світі. Варто підкреслити, що 1958 року в Москві відбулась міжнародна нарада

соціологів, яку очолив президент Міжнародної соціологічної асоціації (МСА), французький учений Ж. Фрідманом [68].

Зазначимо, що участь у нараді брали відомі та знані у всьому світі науковці: Р. Арон (Франція), Т. Боттомором (Англія), Е. Хьюз (США), Г. Шельські (ФРН) й ін. Установлено, що на нараді обговорювались питання організації соціологічних досліджень у СРСР взагалі та Україні зокрема, особливості їх проведення, а також доцільність викладання соціології як навчальної дисципліни у вищих навчальних закладах [68].

Важливу роль у становленні і розповсюдженні соціально-педагогічних ідей, роз'ясненні сутності основних понять, розкритті значення соціального виховання дітей, а також у згуртуванні наукового співтовариства мав XI Міжнародний конгрес з історії науки, який проходив у Польщі (1965 р.). На цьому конгресі було заслухано багато наукових доповідей та дискусій, які присвячено становленню соціології як науки, її теоретичному обґрунтуванню та з'ясуванню значення для виховання підростаючого покоління [95].

Зауважимо, що активному розвитку соціально-педагогічної теорії та практики на окресленому етапі сприяв симпозіум із проблем розвитку науки, який проходив у Львові (1966 р.), і на якому розгорнулася жвава дискусія про сутність і обґрунтування нового напрямку соціально-педагогічних досліджень [68, 95, 126].

Як свідчать науково-педагогічні матеріали [12; 24; 36; 44; 68; 95; 126], на досліджуваному етапі діяли лабораторії та відділи соціології як при суспільствознавчих інститутах АН, так і при українській академії наук та вищих навчальних закладах України. Разом з тим, варто зауважити, що при республіканських, крайових і обласних комітетах функціонували інститути та ради, котрі здійснювали дослідження у галузі соціології на громадських засадах [126].

У ході науково-педагогічного пошуку установлено, що на окресленому етапі (1949 – 1969 рр.) виникли перші відділи для проведення

соціологічних досліджень у структурі Академії наук України. Наприклад, в Інституті філософії АН України почав функціонувати відділ соціологічних досліджень з 1969 року. На чолі відділу стояв В. Черноволєнко, видатний науковець, котрий зробив вагомий внесок у соціологічну науку на шляху її визнання як науки в Україні [143]. Дослідження соціологічного характеру також проводили наукові інститути відомчого підпорядкування, великі підприємства, агропромислові комплекси [143].

Установлено, що інститути соціальних досліджень здійснювали соціальне прогнозування, вивчали громадську думку, визначали методи пропаганди і оцінювали її ефективність. Разом з тим, одним із провідних напрямів їхньої діяльності була розробка наукових засад організації дозвілля дітей та молоді [137, С.445].

Варто зазначити, що до основних завдань інституту соціальних досліджень на першому етапі (1949 – 1969 рр.) належали:

- вивчення соціальних проблем суспільства;
- вдосконалення управління соціальними процесами та процесами виховання дітей;
- надання методичної допомоги науковим установам Академії наук СРСР і академіям наук союзних республік, галузевим академіям та вищим навчальним закладам у проведенні соціальних досліджень;
- підготовка висококваліфікованих фахівців у галузі проведення соціальних досліджень [132].

Необхідно наголосити на тому, що на першому етапі вже почала активно формуватися київська соціально-педагогічна школа [39; 40; 68, 95, 126].

З'ясовано, що в діяльності окремих педагогів, у дослідницьких проектах науково-дослідних інститутів Академії педагогічних наук УРСР частково порушувались питання соціально-педагогічного характеру, а саме: соціалізація як важливий чинник формування колективу (В. Сухомлинський); школа як фактор соціалізації особистості

(Ф. Фрадкін); особливості соціалізації юнацтва (І. Кон, Г. Андрєєва); питання соціального виховання й навчання підростаючого покоління (Р. Гурова, Т. Мальковська, Л. Новікова та ін.) [197].

Варто також зазначити, що суттєвий внесок у розробку соціально-педагогічних питань взагалі та організацію плідної діяльності соціально-педагогічних закладів для дітей зокрема зробили соціологи «першого покоління» – Б. Грушина, Т. Заславська, А. Здравомислов, К. Левада, Г. Осипов, В. Ядов. Предметом їхніх досліджень, здебільшого, були соціальні проблеми освіти та сім'ї, а саме: співвідношення між освітою та практичним потребами дітей, процес соціалізації дітей у навчальних закладах, питання виховання дітей в сім'ї тощо [196].

Відомі соціологи країни внесли також вагомий внесок у розробку та обґрунтування провідних методів соціологічних досліджень – спостереження, експерименту, аналізу документів, емпіричних методів, – які і сьогодні активно використовуються дитячими соціально-педагогічними службами та установами. Прогресивна діяльність цих соціологів, як зазначає Г. Батигін, стала «рухом інтелектуалів, які знаходили сенс своєї діяльності в мистецтві, науці, ... створювали нові соціальні символи і стандарти» [13, С. 13 - 14.]

Установлено, що у наукових працях зазначених вище авторів (Б. Грушин «Думки про світ і світ думок», Т. Заславська, Н. Загоруйко «Розпізнавання образів у соціальних дослідженнях», А. Здравомислов «Проблема інтересу в соціологічній теорії» та «Методологія і процедура соціологічних досліджень», В. Ядов «Соціологічне дослідження: методологія, програма, методи») було вперше обґрунтовано та використано поняття «соціальні інститути», «соціальні норми», «соціальна активність особистості», «соціалізація» [24; 196].

Науково-педагогічні розвідки (Б. Грушин, Т. Заславська, А. Здравомислов, К. Левада, Г. Осипов) стали основою для теоретичного обґрунтування діяльності соціально-педагогічних установ для дітей,

зокрема дитячих позашкільних установ, таборів відпочинку, закладів інтернатного типу. Разом з тим, праці науковців стимулювали розвиток соціально-педагогічної теорії у галузі соціального виховання дітей та молоді [24; 84; 126].

Варто зазначити, що для активного проведення соціологічних досліджень позитивне значення мала стаття Ю. Кучинського «Соціологічні закони» (1957 р.), опублікована в журналі «Питання філософії». У зазначеній статті порушувалися дискусійні питання щодо самостійності соціологічної науки та проведення соціологічних досліджень [140, С. 24].

Вивчення та узагальнення науково-педагогічних джерел [24; 42; 48; 84; 126] свідчить про те, що перший етап – етап плідної діяльності соціально-педагогічних установ для дітей – характеризувався активізацією емпіричних досліджень у галузі соціального виховання та діяльності соціально-педагогічних закладів для дітей. Так, варто зауважити, що у 1960 році почав діяти так званий Інститут громадської думки (керівник Б. Грушин) при газеті «Комсомольська правда» [24; 84; 126].

Діяльність інституту стала основою для проведення всесоюзних соціологічних досліджень. Так, упродовж перших років діяльності Інститут громадської думки здійснив вісім всесоюзних опитувань. Варто наголосити на тому, що співробітники Інституту у своїх емпіричних дослідженнях використовували різні моделі вибірок та різні методи збору інформації [24]. Необхідно зазначити, що серед інших тем соціальних досліджень були актуальними і теми соціального виховання та соціально-педагогічної роботи з дітьми. Наприклад, визначався автопортрет молодого покоління, окреслювався педагогічно доцільний зміст організації дозвілля школярів, проводились локальні опитування школярів щодо знання шкільної програми тощо [24].

На визначеному етапі (1949 – 1969 рр.) також було накопичено певний досвід організації соціально-педагогічної роботи з дітьми. Зокрема, проводилися дослідження громадської думки з питань організації дозвілля

дітей та молоді, ролі засобів масової інформації у соціально-педагогічній роботі, особливостей проживання у сільській та міській місцевостях тощо (Б. Грушин, В. Шляпентох). Також у цей час було започатковано проект «Людина і її праця» (керівник В. Ядов), у якому порушувались питання проведення емпіричних досліджень з соціології. Зазначений проект хоч безпосередньо не стосувався питань організації соціально-педагогічної роботи, але став основою для подальших емпіричних досліджень у галузі виховання, довів на практиці ефективність опитувальних методів – анкетування, опитування, інтерв'ювання [12; 24].

Варто також наголосити на тому, що у цей час активно вивчалися питання професійної орієнтації школярів (В. Шубкін), почала виходити періодична збірка «Соціальні дослідження» у якій, зокрема, публікувались статті соціально-педагогічного характеру, порушувались питання соціалізації школярів в освітньому середовищі [13].

З огляду на предмет дослідження вартої уваги є праця А. Харчева «Шлюб і сім'я в СРСР» (1964 р.), в якій автор узагальнив широке коло проведених досліджень з соціальних проблем шлюбу і сім'ї, порушив питання щодо підготовки дітей до шлюбу. Так, А. Харчев слушно зазначав, що «наукове дослідження сім'ї та поширення соціологічних знань про сім'ю мають не тільки пізнавальне, а й величезна морально-виховне значення, служать одним із засобів формування особистості і суспільних відносин» [162, С. 5]. Разом з тим, учений визначив і проблеми, які мали місце у тогочасній сім'ї, а саме:

- збереження та підтримка фізичного здоров'я дітей;
- виховання з дітей людей, здатних виконувати в сім'ї роль чоловіка-батька і дружини-матері (визначив чіткі перспективи на майбутнє для дітей і дорослих; окреслив кінцеву мету сім'ї, якій підкоряються її члени);
- існування емоційно-психічних зв'язків між батьками та дітьми [162, с. 38-39].

І. Кон (1928-2011) у своїх працях звертав увагу на множинність і певну неузгодженість соціальних впливів, звернених на дитину, наголошував, що «акцентування активної позиції людини в ході соціалізації передбачає визначення обсягу знань, навичок, цінностей, переданих від покоління до покоління; ускладнення процесів цієї передачі, збільшення соціальних інститутів, що беруть участь у цьому процесі» [84, с. 237].

Відповідно до теми дослідження здійснено аналіз праці І. Кона «Соціологія особистості» (1967 р.). У зазначеній праці автор розглядає дитину як особистість, що формується, та наполягає на тому, що кожній дитині потрібна не лише психолого-педагогічна допомога, але і соціальна. З цього приводу дослідник зазначає, що «вікові стадії розвитку та закономірності переходу особистості з однієї стадії до іншої пов'язані між собою самим широким колом соціальних явищ» [84, С. 101–102].

Варто наголосити і на тому, що у своїй праці дослідник доводить унікальність дитячого та юнацького світосприйняття, переконує у необхідності реалізації дитячих переконань та бажань у певних соціальних інститутах. І. Кон зауважує, що «соціологи не без підстави говорять про існування особливої «юнацької субкультури», маючи на увазі специфічний стиль життя, естетичні смаки, манеру поведінки тощо. Зрозуміло, ця «субкультура», як і культура суспільства в цілому... не скасовує класових відмінностей і потребує простору і можливості для реалізації» [84, С. 115]. Науковець переконує, що у тогочасному суспільстві не існувало єдності серед дітей та підлітків, що співтовариство хлопців «на вулиці» кардинально відрізнялось від «братства» учнів шкіл [84, С. 115].

І. Кон також визначав поняття «соціалізація дитини» як процес засвоєння нею соціального досвіду та певної системи соціальних ролей і культури. Науковець слушно наголошував, що у процесі соціалізації створюється нова особистість [86, с. 134].

Таким чином, І. Кон доводив потребу у створенні спеціальних соціально-педагогічних інституцій та закладів для дітей, які б забезпечили реалізацію ідей та амбіцій дітей і підлітків, а також прискорили та полегшили процес їхньої соціалізації [84; 86].

Доцільно звернути увагу на те, що на окресленому етапі було сформульовано принципи соціально-педагогічної діяльності дитячих установ, а саме:

- принцип ідейної спрямованості змісту, форм, та методів соціально-педагогічної роботи;
- принцип самодіяльності, який полягав у вихованні соціальної активності дітей, а самодіяльність визначалася як прояв підлітками власної ініціативи;
- принцип романтики і гри, котрий розглядався як умова виховання соціальної активності молодого покоління [158].

Ефективність соціально-педагогічної діяльності зі школярами, їх емоційно-моральний розвиток, інтерес і захопленість ідейно-моральним змістом діяльності, формування суспільно значущих мотивів підтримувались особливою роллю символів, атрибутів і ритуалів. [158].

Аналіз науково-педагогічної літератури [89; 90; 118; 119; 123; 125; 160; 163] приводить до висновку, що на досліджуваному етапі науковцями вивчалися питання, які мають пряме відношення до діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей і сьогодні.

До таких питань можна віднести:

- вивчення впливу біологічних та соціальних факторів на розвиток особистості (А.Петровський, А.Хрипкова);
- дослідження специфіки виховання дітей у сім'ї, школі та позашкільних закладах (Ф. Корольов, І. Огородніков, М. Панченко);
- вивчення причин правопорушень серед неповнолітніх (М. Панченко);

- з'ясування впливів оточуючого середовища на процес формування дитячої особистості та особливостей соціалізації старшокласників у сім'ї (І. Огородніков, М. Панченко);
- вивчення способів формування ціннісних орієнтацій підлітків у сфері спілкування (М. Панченко).

Варто зазначити, що соціально-педагогічні проблеми турбували не лише соціологів, а й педагогів. У педагогічних працях В. Сухомлинського, Г. Батищева, С. Лисенкової, Ш. Амонашвілі багато уваги приділялось особливостям соціальної адаптації дітей у суспільстві, питанням соціального виховання дітей у сім'ї та школі, пошуку шляхів щодо створення спеціальних соціально-педагогічних закладів для дітей.

Наприклад, В. Сухомлинський (1918-1970) у своїх працях «Народження громадянина», «Серце віддаю дітям» розробив унікальну систему, яка мала не лише педагогічне підґрунтя, а й соціальне. Зазначимо, що система В. Сухомлинського базувалась на принципах гуманізму, на визнанні особистості дитини найвищою цінністю. Саме на цінність особистості дитини повинні бути зорієнтовані всі виховні та навчальні впливи. Діяльність педагога повинна зосереджуватись на кожному вихованці окремо [153].

Варто звернути увагу й на те, що В. Сухомлинський здійснював процес виховання задля формування «мислячих особистостей», а не слухняних виконавців наказів. Науковець процес соціалізації дитини розглядав із гуманістичної точки зору, що дозволило йому сформулювати уявлення про суспільне виховання як засвоєння дитиною способу життя, який вона веде в сім'ї, при спілкуванні з однолітками. Успішність цього процесу багато в чому залежить від повноцінності емоційного життя дитячого колективу [153, с. 451].

Погляди видатного педагога мали значний вплив на розвиток дитячих інститутів соціалізації, адже В. Сухомлинський пропагував організацію навчального процесу як радісної праці. Загальновідомо, що

видатний педагог значну увагу звертав на формування світогляду учнів. Разом з тим, В. Сухомлинський завжди надавав важливої ролі у навчально-виховному процесі вчителю, його володінню словом, стилю викладу навчального матеріалу. Педагог постійно наголошував на тому, що слово повинно носити художній характер, що діти повинні постійно писати казки та твори [153].

Педагог розробив комплексну програму «виховання красою», яка в подальшому знайшла своє використання при обґрунтуванні методів соціально-педагогічного впливу, зокрема методів арттерапії. Як відомо, соціально-педагогічна система В. Сухомлинського не приймала авторитарного стилю виховання, через що і часто підпадала під критику можновладців, не визнавалась педагогами, які звинувачували її в «абстрактному гуманізмі» [154, с. 578-584].

Як зазначають В. Поліщук і О. Янкович, що «одним із найважливіших завдань практичної та теоретичної діяльності В. Сухомлинського стало формування в дитини особистого ставлення до оточуючого світу, розуміння своєї справи і відповідальності перед рідними, близькими, суспільством і перед своєю совістю» [128, с. 198].

У межах досліджуваної проблеми варто зазначити, що В. Сухомлинський переймався питаннями соціального виховання дітей та підлітків. Зокрема, педагог переймався однією з найбільш важливих соціально-педагогічних проблем, це була проблема девіантної поведінки дітей. Фахівець активно шукав причини такої поведінки та шляхи її своєчасного попередження. У свої дослідженнях В. Сухомлинський проаналізував понад 400 кримінальних справ щодо неповнолітніх правопорушників [128].

На основі цих досліджень педагог зробив висновок, що більшість правопорушників мали «проблемні» сім'ї. В. Сухомлинський зауважував, що «у багатьох сім'ях існувала духовна убогість людських стосунків», а школи та класні колективи, де навчались ці підлітки, у свою чергу, взагалі

не цікавилися питаннями психологічного стану дітей. Вихователів не турбувало, які у дітей інтереси і потреби, «у чому вони знаходять радість буття» [155, с. 578-584.]. Таким чином, можна зробити висновок, що педагог постійно переконував суспільство та громадськість у необхідності створення спеціальних інституцій для організації соціально-педагогічної роботи з дітьми та батьками.

Установлено, що В. Сухомлинський пропонував реалізувати ряд виховних завдань через соціально-педагогічну роботу з дітьми і підлітками. Зокрема, педагог пропонував навчати дітей «створювати і оберігати красу у всіх її багатогранних проявах; переконувати дитину, що основою людської гідності повинні бути громадянські думки, почуття, тривоги та громадянська відповідальність; культивувати і розвивати у неї співчуття і жаль до всього живого, сердечну чутливість до прекрасного; розвивати високу інтелектуальну культуру» [156, с. 283-582.].

Г. Батищев у статті «Діяльна сутність людини як філософський принцип» зазначав, що «людину не можна створити, виготовити, виліпити як річ, як продукт, як пасивний результат впливу ззовні. Натомість можна лише обумовити її включення в діяльність, викликати її власну активність і виключно через механізм цієї власної й спільної з іншими людьми діяльності дитина сформується в особистість, яку прагне зробити з неї ця громадська діяльність» [10, с. 266]. Ця ідея в подальшому була покладена в основу вітчизняної соціально-психологічної концепції розвитку і виховання дитини.

Педагогічно цінними у межах досліджуваної проблеми є погляди М. Данилова, який зазначав, що у досліджуваний період з'явилась чітка межа між авторитарним та соціальним вихованням, «спрямованим на зв'язок з життям, залучення старшокласників до системи виробничих відносин, створення можливостей для впровадження ідеї виховуючого навчання». [27, с. 24].

Основні напрями реалізації принципу виховуючого навчання М. Данилов вбачав у підвищенні виховного потенціалу змісту шкільної освіти, методів і організаційних форм навчання, в «активізації його демократичних та гуманістичних засад на основі зв'язку змісту і процесу навчання з життям, продуктивною працею, розвитку самостійності і творчих сил дітей» [26, с. 34].

Установлено, що на першому етапі (1949 – 1969 рр.) було здійснено спроби теоретичного обґрунтування необхідності відокремлення загальноосвітньої школи від соціально-педагогічних закладів. Для теоретичних розвідок окресленого етапу характерні пошуки такої методики організації виховної діяльності дітей, які були б спрямовані на розвиток їхньої самостійності та реалізацію творчого потенціалу [4; 105].

Зокрема, В. Яковлев у праці «Розвиток самодіяльності учнів у піонерській організації» науково обґрунтував важливість самодіяльності дітей, розробив методику організації виховної роботи у дитячих соціально-педагогічних закладах. Разом з тим, у науковій праці багато уваги було приділено важливості та доцільності трудового виховання дітей, залученню їх до суспільно-корисної праці [4, с. 71].

Зазначимо, що на етапі плідної діяльності соціально-педагогічних установ для дітей відродились наукові пошуки (Л. Вагіна, О. Кузьміна, І. Марьєнко, В. Зайцева, А. Конєва, С. Шмаков та ін.) щодо морального виховання дітей у дитячих закладах, визначення форм та методів організації виховної роботи з дітьми поза школою, ролі сюжетно-рольових ігор у цьому процесі [4, с. 71].

Установлено, що у цей час почали розроблятися теоретичні підходи щодо розуміння суті та змісту діяльності дитячих закладів. Зокрема, Т. Коннікова наголошувала на тому, що дитячі установи повинні розкривати дітям морально-політичні ідеї суспільства, виховувати прихильність до загальних ідей та прагнення втілити їх у життя. [4, с. 71].

У ході науково-педагогічного пошуку з'ясовано, що на першому етапі (1949 – 1969 рр.) було визначено окремі завдання діяльності соціально-педагогічних установ для дітей, серед них:

- формувати ідейні переконання, суспільну активність кожної дитини;
- виховувати громадянське ставлення до знань;
- виховувати у кожній дитині високі моральні та трудові якості [105, с. 7].

Для реалізації поставлених завдань пропонувались спеціальні форми та методи соціально-педагогічного впливу на дітей, зокрема:

- для виховання політичної зрілості – наукові семінари та конференції; відкриття музеїв політичних діячів; проведення історичних виставок, присвячених перемозі у Другій світовій війні та революційним подіям 1917 року; вивчення історії свого краю;
- з метою військово-патріотичної підготовки дітей та молоді – відкриття музеїв бойової слави; походи до бойових місць; зустрічі з героями Другої світової війни; шефство над пам'ятниками; спортивні змагання; воєнізовані ігри;
- для трудового виховання та виховання високих моральних якостей – зустрічі з представниками різних професій; екскурсії на заводи та фабрики, до історичних пам'яток міст, до художніх музеїв, театрів; виставки літератури; робота в гуртках; участь у благоустрої території; створення літніх трудових таборів;
- з метою виховання громадянського ставлення до знань – створення постів всеобучу, консультаційних пунктів, наукових клубів, предметних гуртків; проведення предметних олімпіад, вікторин, конкурсів; відкриття музеїв науки та техніки [105, с. 7-10].

Варто зауважити, що на першому етапі С. Литвинова та М. Миронова зробили спробу узагальнити завдання діяльності шкіл-

інтернатів. Серед виховних завдань науковці визначали: виховання у дітей свідомого ставлення до громадянського обов'язку, відданості Батьківщині, готовність її захищати, прищеплення відповідального ставлення до праці, до суспільного виробництва, до оволодіння науками [103, с. 9].

С. Литвинова та М. Миронова також визначили методи соціально-педагогічної роботи в школах-інтернатах. Зокрема, до дієвих методів трудового виховання вони відносили колективну працю на присадибних ділянках, самообслуговування, метод змагання. Відзначали доцільність використання досвіду А. С. Макаренка у питаннях учнівського самоврядування та дотримання дисципліни [103, с. 10-11].

Також зазначені науковці визначили методи соціально-педагогічного впливу на дітей, а саме:

- метод переконання з його основними видами: роз'яснення, етична бесіда, доповідь, диспут;
- метод вироблення моральних навичок і звичок за допомогою справ;
- приклад як засіб морального виховання;
- залучення неповнолітнього до участі в суспільно корисній праці;
- метод заохочення та покарання [103, с. 30].

Дослідники визначили і принципи організації соціально-педагогічної діяльності в школах-інтернатах. Це:

- принцип ідейності;
- принцип поєднання трудового виховання із політехнічним навчанням;
- принцип урахування вікових особливостей дітей;
- принцип єдності виховного впливу з боку вчителів, батьків та вихователів [103, с. 14-15].

Варто зазначити, що на першому етапі – етапі плідної діяльності соціально-педагогічних установ для дітей – в Україні, яка входила до

складу СРСР, з боку держави були проведені активні заходи щодо відродження соціально-педагогічної роботи з дітьми, молоддю та сім'ями [14].

Як стверджує О. Безпалько, на етапі, який вивчається, соціально-педагогічною діяльністю займалися фахівці різних професій (вчителі, партійні працівники, організатори культурно-дозвіллевої і спортивно-масової діяльності, працівники міліції) [14].

Основними суб'єктами соціально-педагогічного впливу на досліджуваному етапі були державні установи (загальноосвітні школи, позашкільні, культурно-освітні, спортивні заклади, дитячі будинки, школи-інтернати), а також родина і громадськість [14; 196].

Як свідчить вивчення науково-педагогічних джерел [14; 35; 37; 41; 48; 196], функції соціально-педагогічних служб для дітей на зазначеному етапі виконували приймальники-розподільники, дитячі кімнати міліції, які працювали переважно з дітьми-утікачами, підлітками девіантної поведінки.

Метою діяльності соціально-педагогічних закладів для дітей на першому етапі була орієнтація соціального виховання на створення сприятливих умов для всебічного розвитку дитячої особистості в існуючому суспільстві, на виховання в неї почуття патріотизму, відданості державі, працьовитості, дисциплінованості [14; 18; 81; 196].

Провідними завданнями діяльності соціально-педагогічних закладів на окресленому етапі були:

- організація змістовного дозвілля неповнолітніх;
- заохочення дітей до активних форм проведення дозвілля;
- опіка дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- оздоровлення та лікування дітей;
- попередження правопорушень;
- залучення дітей до суспільно-корисної діяльності;

- підвищення психолого-педагогічної культури батьків;
- допомога сім'ї при скрутному матеріальному становищі;
- улаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, до шкіл-інтернатів;
- залучення дітей до роботи в громадських об'єднаннях та деякі інші [14; 196]

Вивчення науково-педагогічних матеріалів [12; 14; 18; 24] приводить до висновку, що на досліджуваному етапі активно розширювалась мережа позашкільних соціально-педагогічних комплексів (будинки піонерів, дитячі палаци культури та творчості, дитячі парки) та спеціалізованих (станції юних техніків, туристів та натуралістів, дитячі бібліотеки, дитячі театри та кінотеатри, стадіони й спортивні школи) закладів для дітей.

На першому етапі почали діяти так звані *кімнати школярів* при житлово-експлуатаційних конторах. У мікрорайонах великих міст створювалися *підліткові клуби* за місцем проживання. Метою діяльності таких соціально-педагогічних закладів була організація змістовного дозвілля дітей та підлітків. Зазначені заклади здійснювали активну соціально-педагогічну роботу з дітьми та їхніми сім'ями в межах мікрорайону [14]. Підкреслимо, що значна увага приділялася створенню шкіл і груп із продовженим днем. Так, у 1964/65 навчальному році школами з продовженим днем було охоплено понад 517 тис. учнів початкової школи [14].

Необхідно наголосити і на тому, що на окресленому етапі соціальне виховання школярів здійснювалось за такими програмами, як: «Піонери – Батьківщині!», «Зразкова програма виховання учнів восьмирічної та середньої школи», «Орієнтир», «Завжди готовий!» тощо [158].

З огляду на предмет дослідження проаналізуємо «Орієнтовану програму виховання учнів восьмирічної та середньої школи» (1966 р.), яка визначала зміст виховної роботи та систему її проведення в шкільних колективах, що включають і дитячі громадські організації. Програма

визначала основні шляхи управління виховним процесом та підвищення його ефективності [110].

Питання соціального виховання особистості були покладені в реалізацію завдань формування політичної свідомості, моральності, свідомої дисципліни, культури поведінки, свідомого ставлення до навчання і розвитку пізнавальної активності та культури розумової праці школярів, ставлення їх до праці та суспільної власності, цивільно-правової відповідальності; готовності виконувати правила соціалістичного співжиття; виховання естетичної культури і культури поведінки, фізичне вдосконалення, зміцнення здоров'я молодого покоління. Програма носила рекомендаційний характер і визначала приблизний зміст виховання особистості [110].

На першому етапі, як уже зазначалось, провідним напрямом виховної роботи з дітьми у соціально-педагогічних закладах була організація суспільно корисної виробничої праці. Метою суспільно корисної виробничої праці було вирішення як освітніх, так і виховних завдань. Суспільно корисна праця, серед іншого, виконувала завдання поглибленого вивчення основних навчальних предметів, втілювала в життя ідею виробничого навчання та професійної підготовки. Варто зазначити, що організація суспільно-корисної праці відбувалась поза навчальним процесом, вона виступала у якості позакласної та позашкільної роботи [110].

Як зазначає К. Чертова, «найбільш поширеними формами організації суспільно-корисної праці на досліджуваному етапі стали трудові об'єднання школярів, а саме: виробничі бригади, шкільні лісництва, трудові загони, табори праці й відпочинку» [194, с. 15].

Доцільно звернути увагу на те, що на етапі, який вивчається, значна роль в організації соціально-педагогічної роботи та виховання, формування свідомої дисципліни дітей покладалась на *піонерські організації*. Разом з цим, значна увага приділялася формуванню інституту

старших піонервожатих, підготовка яких почала активно здійснюватись в окреслений період [18, с. 135].

У зазначений час, піонерська організація як соціально-педагогічне об'єднання дітей була колективом, в якому здійснювався процес розвитку соціальної активності підлітка. Ефективність формування соціальної активності особистості пов'язувалася з соціальною спрямованістю всієї життєдіяльності піонерської організації, з активною участю дітей у свідомій суспільно-корисній та суспільно-політичній діяльності [18, с. 135].

Як свідчить проведене дослідження, на першому етапі (1949 – 1969 рр.) соціально-педагогічні організації залучали дітей до соціальних справ країни, посилювали суспільно-корисну спрямованість роботи. Зазначені цілі реалізовувались шляхом участі дітей у державних святах, зустрічах із різними виробничими колективами та бригадами, трудових операціях по збору металобрухту та макулатури [101].

Разом з тим, на етапі, який вивчається, значно розширились форми та методи соціально-педагогічної роботи з дітьми. Так, на території України масового поширення набули такі форми роботи, як: «тимурівська робота», робота з жовтенятами, рух «червоних слідопитів», зльоти, військово-спортивні ігри та змагання, походи дружби сільських та міських піонерів, створення музеїв тощо [21].

Окремої уваги заслуговує досвід організації соціально-педагогічної діяльності вожатих-виробничників, тобто працівників заводів, фабрик, підприємств, котрі брали шефство над піонерськими організаціями. Вожаті-виробничники працювали з дітьми у позашкільний час, проводили бесіди з профорієнтації, формували стійкі моральні переконання. Так, Л. Слободін узагальнив досвід роботи шефів у Харківській школі № 84. З цього приводу дослідник зазначав: «До кожної зустрічі ми (шефи – І. Є.) старанно готувалися, ознайомлювали робітників з методикою виховної роботи, обговорювали їхню роль у кожному заході. Вихователі та діти

постійно звертались до шефів за допомогою підготувати бесіду, взяти участь у зборах, відшукати на заводі і запросити гостя, організувати зустріч із відомими професіоналами заводу, прислати керівників для організації гуртків за інтересами» [145, с. 51].

Варто зазначити, що вожаті-виробничники з метою трудового виховання дітей також організовували для них екскурсії на підприємства. «Діти, – підкреслює Л. Слободін, – побачили велике виробництво, нові сучасні верстати, а головне людей – злагоджену роботу великого робітничого колективу» [145, с. 54].

Необхідно звернути увагу на те, що багатoproфільна діяльність позашкільних установ була доступна для всіх дітей і створювала сприятливі можливості для розумної організації їхнього вільного часу. У цей час держава також проявляла турботу про організацію відпочинку школярів у період літніх канікул. За десять післявоєнних років у країні було побудовано 150 стаціонарних *піонерських таборів*. Установлено, що різними оздоровчими заходами у літній період щорічно було охоплено близько 4 млн. учнів [9, с. 228 – 232].

Вивчення та узагальнення науково-педагогічних джерел [9; 114; 117] приводить до висновку, що у піонерських таборах багато уваги приділялось трудовому вихованню дітей. Так, керівники та педагогічні працівники дитячих таборів залучали дітей до посильної суспільно-корисної праці. Зокрема, це була праця в межах самого табору, робота з самообслуговування, прибирання та оздоблення спальних кімнат, чергування на кухні та в їдальні, в санітарній частині, благоустрій території табору, її озеленення, догляд за квітами та деревами, збір овочів та фруктів, виготовлення навчальних наочних посібників, збирання гербаріїв, колекцій, створення «живих» та красзнавчих куточків, тощо [117, с. 96].

Разом з тим, на першому етапі (1949 – 1969 рр.) у піонерських таборах відпочинку та піонерських організаціях при школах проводилась

активна виховна робота. Так, організовувались традиційні заходи: конкурси, огляди художньої самодіяльності, фестивалі, зльоти юних техніків, натуралістів, спортивні змагання, туристичні походи, екскурсії тощо [114].

Установлено, що на окресленому етапі у діяльності піонерських організацій спостерігались певні труднощі. Зокрема, недооцінювалась роль гри у виховному процесі, недостатньо уваги приділялось культурному вихованню дітей, постійно порушувався принцип урахування вікових особливостей дітей [114, с. 99].

Як свідчать науково-педагогічні джерела [3; 71; 72; 92; 100] до напрямів соціально-педагогічної діяльності, яку здійснювала держава на досліджуваному етапі, можна віднести виховання у *дитячих будинках* дітей-сиріт, які втратили батьків у роки Другої світової війни. На початку 50-х років XX ст. на території сучасної України також працювали дитячі будинки при промислових підприємствах. Такі дитячі будинки було створено для дітей-сиріт, батьки яких працювали на підприємстві та загинули у роки війни, а також для дітей із багатодітних сімей, котрі потребували матеріальної допомоги [151].

На етапі, який вивчається, також діяли дитячі будинки для розумово відсталих дітей віком від 4 до 18 років. Ц. Кравчик зазначає, що більшість занять з такими дітьми полягала у розвитку мовлення. З цього приводу науковець писав: «Розуміння мовлення не виникає у дитини само по собі, а розвивається лише при активній участі дорослих, котрі навчають дитину пов'язувати слово із позначенням предмету або дії. Заняття проводяться індивідуально або з невеликою групою дітей, при цьому ми (педагоги – І. Є.) розвиваємо у дітей не лише активне мовлення, а спостережливість, увагу» [92].

Як свідчать наукові матеріали [3; 72; 100; 103], на XX з'їзді КПРС (1956 р.) було прийнято рішення про необхідність створення нового типу навчально-виховних закладів для дітей – *шкіл-інтернатів*. Метою

діяльності шкіл-інтернатів була реалізація на високому рівні завдань виховання активних, усебічно розвинених, освічених громадян. Завдяки підтримці уряду на першому етапі почала активно розширюватись мережа шкіл-інтернатів. Так, С. Литвинова та М. Миронова зазначають, «якщо в 1956-1957 навчальному році на території України працювало 50 шкіл-інтернатів, то у 1960-1961 навчальному році – 477 шкіл-інтернатів» [103, с. 7].

Установлено, що досвід роботи перших шкіл-інтернатів показав, що їхня діяльність цілком відповідала тогочасним потребам та інтересам суспільства. Враховуючи такий позитивний досвід, Міністерство освіти України у 1963 році реалізує низку спеціальних заходів щодо розвитку шкіл-інтернатів, що сприяло збільшенню їх мережі по всій країні та поліпшенню соціально-педагогічної роботи з дітьми [3].

Завдяки такій активній діяльності уряду наприкінці першого етапу у 545 школах-інтернатах України вже навчалось 221 тис. дітей [3]. Найбільшої популярності на досліджуваному етапі набули загальноосвітні школи-інтернати, куди потрапляли в основному сироти та діти з неблагополучних сімей [3].

Варто зазначити, що спочатку школи-інтернати проголошувалися «школами майбутнього», де планувалося соціальне виховання всіх дітей при участі громадськості. Перевага нових навчальних закладів полягала в тому, що вони дозволяли зберігати більш тісні зв'язки вихованців з їхніми сім'ями. Вважалося, що виховання дітей-сиріт разом з дітьми, що мали батьків, має позитивний соціально-педагогічний вплив і на тих, і на інших [3].

Проте, як зазначає І. Літяга, вже наприкінці першого етапу така політика виявилася недоцільною – «поступово школи-інтернати перетворювалися на навчально-виховні заклади для дітей і підлітків, які не мали умов для сімейного виховання. Відбувалася відповідна спеціалізація їх за медико-психологічними та соціальними показниками, що, у свою

чергу, потребувало спеціально розробленої системи педагогічної корекції... Дітей не лише лікували, а й навчали та виховували» [100, с. 100].

Установлено, що серед вихованців шкіл-інтернатів переважали діти з малозабезпечених сімей. Близько 25% були дітьми матерів-одиначок, у 10% батьки були інвалідами, 15% не мали батьків [72].

Як свідчить проведене дослідження, на першому етапі (1949 – 1969 рр.) почали відроджуватись педагогічні ідеї видатних педагогів ХІХ – початку ХХ ст. – А. С. Макаренка, К. Д. Ушинського, П. П. Блонського та ін. Зокрема, принцип виховання в колективі та через колектив активно впроваджувався у практику діяльності шкіл-інтернатів. Ю. Грицай (директор Миколаївської школи-інтернату № 1) зазначав: «Організацію колективу ми (педагоги – І. Є.) почали зі створення дитячого самоуправління. На цьому шляху у нас були певні труднощі і невдачі. Паралельно з органами самоуправління учнівської організації існували органи управління піонерської організації. Наявність двох органів самоуправління в класах і школі створювала велику незручність у роботі. Тому ми скасували раду колективу і залишили раду дружини з метою підвищення ефективності виховного процесу» [23, с. 75].

Установлено, що у школах-інтернатах на досліджуваному етапі педагоги приділяли велику увагу трудовому та естетичному вихованню дітей. З цього приводу директор Миколаївської школи-інтернату № 1 писав: «Всі наші вихованці зайняті різними видами самообслуговування. Насамперед, – це догляд за собою, за своїм зовнішнім виглядом, взуттям, навчальними приладами. Другий вид самообслуговування – це догляд за шкільними приміщеннями, меблями, інвентарем. Вміло організована та добре продумана праця в шкільному господарстві допомагає згуртувати дітей у дружній колектив» [23, с. 83-84].

С. Купріянов – директор школи-інтерна № 4 м. Харкова – також поділився своїм досвідом організації трудового виховання. «Школа, –

пише керівник, – створила міцну навчально-матеріальну базу, підбрала кваліфікованих викладачів виробничих дисциплін. Учні старших класів проходять виробниче навчання в апаратному та інструментальному цехах заводу «Електроважмаш». Для проходження виробничої практики це підприємство виділило спеціальні дільниці, верстати і устаткування, закріпило інженерно-технічний персонал і кращих майстрів. У цих цехах вихованці набувають спеціальності токаря-універсала і слюсаря складальника електричних апаратів» [94, с. 89]

Ю. Грицай також наголошував на важливості естетичного виховання учнів у школах-інтернатах. «Чимало уваги, – зазначав директор, – у нас приділяється й естетичному вихованню учнів. Естетичне виховання здійснюється насамперед на уроках мови, літератури, малювання, співів, під час позакласної роботи. Складовою частиною естетичного виховання є читання, прищеплення вихованцям любові до художньої літератури» [23, с. 86].

Практика діяльності шкіл-інтернатів доводить, що на першому етапі – етапі плідної діяльності соціально-педагогічних установ для дітей – дозвілля вихованців було організованим та різноманітним. Зокрема, у Київській школі-інтернаті № 1 з метою організації змістовного дозвілля дітей у позаурочний час працювали «хор, балетний гурток, драматичний гурток, духовий оркестр, гуртки художнього читання, юннатів, іноземних мов, шиття і вишивання, швецький гурток, гурток «Умілі ручки», слюсарний, бібліотечний, а також спортивні секції» [122, с. 119].

Узагальнення досвіду роботи шкіл-інтернатів (Миколаївської школи-інтернату № 1, Харківської школи-інтерна № 4, Краматорської школи-інтернату, Київської школи-інтернату № 1) свідчить про те, що й директор Краматорської школи-інтернату – К. Андрейко – в управлінні закладом багато уваги приділяла поєднанню навчальної та виховної роботи. Зокрема, керівник наголошувала: «Ми (педагогічний колектив – І. Є.) перейшли до спільного планування роботи вчителів і вихователів. Багато

вчителів організували зі своїх предметів гуртки в тих класах, де вони працюють, щоб роботу гуртків можна було використовувати для більш глибокого засвоєння матеріалу і виховання учнів. Всю позакласну роботу ми плануємо, виходячи з навчальної програми і враховуючи вік дітей, їх інтереси і здібності. Всю позакласну роботу тепер спрямовано на поглиблення знань учнів з усіх предметів, розширення їх кругозору, на виховання у них кращих моральних якостей» [7, с. 21].

Серед соціально-педагогічних закладів першого етапу варто окремо виділи школи-інтернати для дітей з особливими потребами. На досліджуваному етапі мережа таких шкіл-інтернатів почала активно відроджуватися та розширюватися, але не змогла повністю охопити усіх дітей, які цього потребували. У відділі управління інтернатами зазначали, що «у багатьох містах проблема розміщення дітей-інвалідів до шкіл-інтернатів стоїть дуже гостро. У всіх областях, краях та автономних республіках споруджуються нові будинки для шкіл-інтернатів» [57].

Варто також наголосити на тому, що на визначеному етапі (1949 – 1969 рр.) було започатковано роботу методичних центрів, які розробляли навчальні плани, методичні посібники, узагальнювали та розповсюджували передовий досвід, організовували заходи щодо підвищення кваліфікації педагогів та вихователів шкіл-інтернатів для дітей з особливими потребами [57].

Як свідчить проведене дослідження, паралельно з розширенням мережі інтернатних установ почали закриватися дитячі будинки. Перевірки, організовані в 1958-1959 рр. Міністерством освіти УРСР, свідчили про достатньо сумну картину. Як наголошує М. Зезина: «Більшість дитячих будинків були розташовані в старих будівлях, погано пристосованих для потреб дитячого закладу. Центральне опалення та каналізація були тільки в 15% будівель, а водопровід – у 20%. Багато будівель знаходилися в аварійному стані. Не вистачало найнеобхіднішого – столів, стільців, ліжок, одягу, взуття. Систематично порушувався раціон

харчування дітей, в якому переважали хліб, крупи, картопля, макаронні вироби» [72, с. 60].

Виходячи з цього, пріоритетним завданням соціальної допомоги дітям-сиротам було завдання пошуку прийомних сімей. Діти, влаштовані в сім'ї, залишалися на обліку в районних відділах освіти, не рідше ніж два рази на рік інспектори з охорони прав неповнолітніх здійснювали перевірку умов життя дитини. Більшість із них були секретарями районних і міських комісій у справах неповнолітніх при виконкомах. Велику допомогу також надавали громадські інспектори з числа вчителів, депутатів місцевих рад, членів батьківських комітетів, жіночих рад тощо. За підсумками перевірки сім'ї інспектори могли отримати невелику матеріальну допомогу на придбання одягу або взуття для підопічного [72].

Установлено, що на досліджуваному етапі функціонували і спеціалізовані дитячі будинки для дітей з фізичними вадами: ампутація або параліч кінцівок, хвороба Літля та ін. Варто зазначити, що вихованці таких дитячих будинків, поряд із загальноосвітньою підготовкою, отримували елементарні навички у швейній справі, чоботарстві, столярній справі. Отримані у дитячих будинках знання допомагали вихованцям у майбутньому знайти роботу або продовжити навчання в училищах, технікумах та інститутах [120].

Варто також наголосити на тому, що серед закладів соціально-педагогічної допомоги дітям на окресленому етапі були заклади, що безпосередньо працювали з «важковиховуваними» дітьми. Проявами важковиховуваності вважалися дисциплінарні проступки, аморальні вчинки та правопорушення. З огляду на це, до профілактичної роботи з зазначеною категорією неповнолітніх на визначеному етапі залучалися й *представники органів внутрішніх справ*. До кола їх обов'язків входило, насамперед, вилучення дітей з вулиці та поміщення їх у відповідні соціальні установи (навчальні заклади, школи-інтернати, спецшколи).

Органи внутрішніх справ тісно співпрацювали з навчальними закладами та комсомольськими організаціями [81].

З метою нормативно-правового регулювання соціально-педагогічної діяльності, Колегією МВС СРСР спільно з бюро ЦК ВЛКСМ у 1968 році було прийнято Постанову «Про спільну роботу комсомольських організацій та органів МВС СРСР щодо подолання безпритульності та злочинності серед неповнолітніх» [81].

Для проведення ефективної соціально-педагогічної роботи з важковиховуваними дітьми створювалися спеціальні установи для неповнолітніх правопорушників, які потребували особливих умов навчання й виховання. До таких установ належали: спецшколи (знаходились діти від 11 до 14 років) та спеціальні навчально-виховні професійні училища (перебували неповнолітні від 14 до 17 років) [81].

У зазначений період, як стверджує Н. Клішевич, «вирішення проблеми ранньої профілактики правопорушень та важковиховуваності неповнолітніх було покладено на дільничних інспекторів, а пізніше – на дитячі кімнати міліції» [81, с. 13].

Установлено, що важливим кроком на етапі плідної діяльності соціально-педагогічних установ для дітей було створення в 1961 році спеціальних комісій у справах неповнолітніх, які існували при виконавчих комітетах місцевих рад народних депутатів трудящих. Ці комісії працювали спільно з дитячими кімнатами міліції, які проводили індивідуальну виховну роботу з дітьми [81].

Таким чином, на досліджуваному етапі (1949 – 1969 рр.) спостерігалась плідна діяльність соціально-педагогічних установ для дітей. Було покладено початок нормативно-правовому забезпеченню соціально-педагогічної роботи, а також науковому обґрунтуванню соціальної роботи з дітьми у різних установах та закладах. Так, було сформульовано мету, завдання, зміст, принципи, напрями соціально-педагогічної діяльності, окреслено функції провідних суб'єктів соціально-педагогічного впливу,

визначено заклади, які займалися плідною соціально-педагогічною роботою з дітьми в Україні.

Варто зазначити, що соціально-педагогічну роботу на окресленому етапі здійснювали приймальники-розподільники, дитячі будинки, спецшколи, школи-інтернати, спеціальні навчально-виховні професійні училища, а також низку соціально-педагогічних функцій взяли на себе загальноосвітня школа та піонерська організація.

2.2. Створення підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних служб та уточнення завдань і змісту роботи соціально-педагогічних установ для дітей в Україні (1970-1990 рр.)

Соціально-економічні перетворення, політичні зміни, що відбувались в країні в 70-80-ті рр. XX століття об'єктивно привели до необхідності соціальних зрушень, і, в першу чергу, до масового розвитку соціально-педагогічних закладів. Разом із тим, проведення активної соціально-педагогічної діяльності стало вимагати підготовки спеціальних працівників, здатних вирішувати соціальні проблеми, і, тим самим, пом'якшити негативні явища в суспільстві.

У ході науково-педагогічного пошуку встановлено, що на другому етапі, на відміну від першого, державна політика щодо соціально-педагогічного виховання дітей отримала певне законодавче та нормативне оформлення, мала фінансове та кадрове забезпечення [48-52; 88; 146; 150; 192].

У результаті проведеного дослідження встановлено, що створенню підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних служб та уточненню завдань і змісту роботи соціально-педагогічних установ для дітей в Україні в досліджуваній період сприяло прийняття Конституції СРСР (1977 р.) та Конституції УРСР (1978 р.). Конституція СРСР передбачала, що громадяни держави повинні піклуватися про дітей та їх освіту і виховання, батьки та

соціальні заклади повинні готувати дітей до суспільно-корисної праці, щоб стати гідними членами суспільства [88].

Також було підкреслено, що держава всебічно сприяє різносторонньому розвитку дітей. Зокрема, в Конституції говориться, що держава піклується про сім'ю, створюючи і розвиваючи широку мережу дитячих установ, виплачуючи матеріальну допомогу новонародженим дітям та надаючи пільги багатодітним сім'ям [88].

Разом з тим, Конституція закріплювала діяльність і розвиток закладів для дітей, зокрема соціально-педагогічних, у межах системи охорони здоров'я та соціального забезпечення. Держава заохочувала діяльність кооперативних та громадських організацій у всіх сферах обслуговування населення, у тому числі у галузі освіти та навчання, фізичної культури та спорту, рекреації дітей, організації їхнього дозвілля та розвитку творчих здібностей, які забезпечують загальноосвітню і професійну підготовку, сприяють вихованню, духовному і фізичному розвитку дітей, готують їх до праці і громадської та соціальної діяльності [88].

Варто зазначити, що у Конституції окремо визначалась особливість періоду дитинства, який держава зобов'язувалась охороняти та всіляко підтримувати. Так, у документі зазначено, що особливу увагу буде приділено правам дітей, включаючи заборону на дитячу працю, котра не має відношення до процесу освіти і трудового виховання, право на безкоштовне навчання на всіх рівнях, гарантію універсальності культурних цінностей, розвитку і однакової організації установ культури і освіти у всіх регіонах країни [88].

У контексті досліджуваної проблеми варто зазначити, що на другому етапі створенню підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних служб та уточненню завдань і змісту роботи соціально-педагогічних установ для дітей в Україні сприяло створення Держкомітету Ради Міністрів СРСР з праці і соціальних питань, яке було затверджено у 1976 році указом Президії Верховної Ради СРСР [150].

Держкомітету з праці і соціальних питань було надано повноваження щодо координації роботи міністерств соціальної діяльності та соціального забезпечення кожної союзної республіки. Держкомітет також займався координацією роботи інших центральних органів виконавчої влади в галузі соціального забезпечення. Разом з тим, Комітет повинен був розробляти пропозиції щодо подальшого вдосконалення соціального забезпечення і виносити їх на розгляд Ради Міністрів СРСР [135].

Таким чином, на другому етапі (1970 – 1990 рр.) склалась чітка система соціального забезпечення, яка злагоджено функціонувала у межах встановленої ієрархічної системи. Це сприяло розвитку системи соціально-педагогічних закладів, формуванню законодавчої бази з питань соціального виховання та розширенню мережі дитячих виховних установ.

З'ясовано, що своєрідною програмою розвитку сімейної політики на визначеному етапі стала прийнята у 1981 році Постанова про заходи щодо посилення державної допомоги сім'ям, котрі мають дітей [146]. У постанові було визначено заходи щодо удосконалення діяльності дитячих дошкільних закладів, розвитку мережі соціально-педагогічних закладів для літнього відпочинку та лікування дітей, державних установ інтернатного типу для дітей тощо [146].

У Постанові також було закріплено положення про те, що держава, «послідовно проводячи курс на підйом народного добробуту, приділяє велику увагу створенню найбільш сприятливих умов для зростання населення і соціального виховання підростаючого покоління» [146, с. 75].

Разом з тим, було зазначено, що перед Міністерством освіти та Міністерством охорони здоров'я поставлено завдання щодо розробки типових проектів нових соціально-педагогічних закладів та установ, зокрема дошкільних з урахуванням природно-кліматичних умов різних районів країни [146].

З метою створення більш сприятливих умов для відпочинку дітей, особливо в період шкільних канікул, а також заміського відпочинку з

батьками було введено додаткові пільги з оплати путівок у піонерські табори [146].

Слід зазначити, що Міністерство освіти УСРСР, Міністерство середньої освіти та спеціальної освіти СРСР, Державний комітет професійної освіти СРСР у співпраці з Міністерством охорони здоров'я на другому етапі включили до навчальних планів старшої школи (загальноосвітньої, професійно-технічної, спеціальної) навчальні предмети з психології та етики сімейного життя, гігієнічного та статевого виховання юнаків і дівчат [146].

Установлено, що на другому етапі створенню підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних служб та уточненню завдань і змісту роботи соціально-педагогічних установ для дітей в Україні сприяло прийняття у 1981 р. постанови щодо забезпечення розширення мережі дитячих садків і дитячих ясел, шкіл і груп подовженого дня, піонерських таборів та інших дитячих установ. У постанові було зазначено, що дитячі заклади були важливою ланкою в системі соціального виховання [146].

Варто зазначити, що на окресленому етапі уряд країни доручив міністерствам, обласним та міським радам закласти в плани економічного й соціального розвитку шляхи забезпечення потреб населення у дошкільних установах, які будуть діяти як на постійній, так і на сезонній основі. Було заплановано охопити дитячими садками і яслами не менше 60 % дітей дошкільного віку [192].

З'ясовано, що створенню підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних служб та уточненню завдань і змісту роботи соціально-педагогічних установ для дітей в Україні на другому етапі сприяло і розпорядження уряду стосовно необхідності дотримання санітарно-технічного стану всіх будівель дитячих установ, вдосконалення режиму їх роботи, створення умов для соціального виховання дітей. З метою створення максимальних зручностей населенню, будівництво нових закладів було зосереджено у місцях найбільш густого заселення [146].

Установлено, що на етапі, який вивчається, значна увага урядом приділялась розвитку шкіл інтернатного типу та дитячих будинків. Подальшого розвитку на другому етапі набули піонерські та трудові табори. Для їхнього активного розвитку почали більш широко використовувати кошти підприємств. Фактично кожне підприємство повинно було мати піонерський табір. Таборами праці і відпочинку планувалось охопити всіх учнів старших класів загальноосвітніх шкіл [192].

У ході науково-педагогічного пошуку установлено, що ЦК ЛКСМ України, Міністерство освіти УРСР, облвиконкоми, Київський і Севастопольський міськвиконкоми на досліджуваному етапі (1970 – 1990 рр.) приділяли велику увагу розширенню мережі та поліпшенню діяльності палаців і будинків піонерів та школярів, спортивних шкіл та майданчиків, науково-технічних станцій і інших спеціалізованих дитячих установ, особливо за місцем проживання і навчання дітей [192].

Разом з тим, на другому етапі активізувалась та покращилась робота житлово-експлуатаційних контор із виховання дітей, підвищення змістовності їхнього дозвілля, більш широкого поширення досвіду кращих житлово-експлуатаційних контор, при яких за допомогою громадськості були створені і плідно працювали батьківські ради, кімнати для малюків, дитячі спортивні майданчики, художні колективи, гуртки і бібліотеки [192].

Вивчення нормативно-правових актів [88; 146; 150; 192] досліджуваного етапу показало, що уряд країни почав приділяти більше уваги розвитку соціально-педагогічних дитячих установ. На законодавчому рівні закріпив їхній розвиток та матеріальне забезпечення, сприяв залученню якомога більшої кількості дітей до системи соціального виховання.

Також варто наголосити на тому, що на другому етапі подальшого розвитку отримала соціальна допомога держави малозабезпеченим сім'ям

в утриманні та вихованні дітей, підвищилися видатки держави на харчування в дошкільних і шкільних соціально-педагогічних установах. Були прийняті спеціальні соціально-економічні заходи, які були спрямовані на підвищення рівня життя сімей та соціального захисту дітей, а саме: підвищено заробітну плату; збільшено стипендії і державну матеріальну допомогу на виховання дітей, у тому числі на утримання дітей-інвалідів; збільшено допомогу по догляду за дитиною до півтора років, а також допомогу для дітей військових; збільшено опікунську допомогу тощо [16].

Зокрема, свою позитивну роль у попередженні соціального сирітства в Україні на другому етапі відіграли державні постанови про покращення забезпечення допомоги вагітним і породіллям, допомоги по догляду за хворою дитиною (1973 р.), про підвищення матеріальної допомоги малозабезпеченим сім'ям (1974 р.), про заходи щодо підвищення державної допомоги сім'ям з дітьми (1981 р.) [16].

Установлено, що у 1976 році було затверджено «Орієнтовне положення про педагога-організатора із здійснення виховної роботи з дітьми та підлітками за місцем проживання» [136].

Варто зазначити, що створенню підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних служб та уточненню завдань і змісту роботи соціально-педагогічних установ для дітей в Україні сприяло прийняття нормативно-правових актів, що регулювали соціальну роботу з дітьми, яку здійснювали органи внутрішніх справ. Зокрема, у 1977 році було прийнято указ «Про провідні обов'язки та права інспекції у справах неповнолітніх, приймальників-розподільників і спеціальних навчально-виховних установ з попередження бездоглядності та правопорушень неповнолітніх» [16].

У ході проведення наукового пошуку з'ясувалося, що на другому етапі було видано наказ «Про заходи щодо подальшого вдосконалення роботи приймальників-розподільників у справах неповнолітніх» (1981 р.)

та наказ Про затвердження керівних принципів організації перевірок правоохоронних органів у справах неповнолітніх (1988 р.) [73].

Вивчення та узагальнення науково-педагогічних матеріалів [6; 19; 20; 112; 113; 164; 193] приводить до висновку, що на другому етапі (1970 – 1990 рр.) у педагогічній теорії наполегливо висловлювалася думка про тісний зв'язок педагогіки з суспільствознавством, педагогічну науку було рекомендовано розглядати як «інтегративну науку про закономірності формування свідомості і поведінки людини, відповідної соціальної пам'яті даного суспільства» [148]. Відбувається становлення нової парадигми педагогіки, орієнтованої на розуміння гуманістичної природи соціально-педагогічної діяльності, на загальнолюдські цінності та ідеали. У контексті зазначеної парадигми в центр уваги потрапляють соціальні відносини особистості, і особистість розглядається в органічному взаємозв'язку з дослідженням проблем соціалізації. Як наслідок – поширення психологічних і соціально-педагогічних тлумачень соціалізації [148].

Для вітчизняних теорій соціалізації, як зазначають фахівці, характерним було виявлення активного елементу в соціальній взаємодії особистості й суспільства (Г. Андрєєва, С. Батенін, В. Мухіна, Б. Паригін А. Петровський та ін.). Зокрема, Г. Андрєєва виділяє активний (соціально-перетворююча діяльність людини) і пасивний (засвоєння накопиченого людством соціального досвіду у всьому різноманітті його форм і проявів) компоненти соціалізації [6].

Установлено, що на другому етапі створенню підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних служб та уточненню завдань і змісту роботи соціально-педагогічних установ для дітей в Україні сприяли наукові праці з питань соціології виховання і освіти – І. Кона, В. Бочарової, Р. Гурової, Т. Мальковскої, Л. Новікової, В. Семенова та ін.

Значний внесок у розвиток теорії функціонування соціально-педагогічних закладів для дітей зробили вітчизняні педагоги. Так, С. Мазурик досліджував роботу дитячих територіальних загонів,

А. Балуба, І. Василенко, Т. Журбицька, А. Рега, Є. Феоктистова займались вивченням питань вихованої діяльності школи, сім'ї, громадськості в мікрорайоні, їх ролі та значення у системі виховання дітей у позашкільний час.

Варто зазначити, що І. Кон, який почав свою науково-дослідну роботу ще на першому етапі, на другому етапі розширив свої дослідження у галузі соціалізації дітей та підлітків. Зокрема, вчений вважав поняття «соціалізація» «вкрай неоднозначним і таким, що поєднує сукупність всіх соціальних процесів» [85, с. 21]. З цього приводу дослідник писав: «Соціалізація передбачає як свідомі, планомірні, контрольовані дії, так і спонтанні, неконтрольовані процеси, які справляють певний вплив на особистість» [85, с. 21].

У межах досліджуваної проблеми певний інтерес має праця І. Кона «Дитина та суспільство», яка являє собою теоретико-методологічний аналіз тогочасного стану етнографії та історії дитинства. Зіставляючи понятійний апарат і фактичні дані етнографії, історії, соціології та психології, автор аналізує природу вікових категорій, співвідношення цілей і засобів виховання, статеві відмінності й особливості соціалізації хлопчиків і дівчаток, специфіку батьківських почуттів і відносин, і взаємодію батьківських і материнських функцій у різних суспільствах Сходу і Заходу [138].

Установлено, що на другому етапі (1970 – 1990 рр.) В. Бочарова започаткувала активну діяльність щодо узагальнення та систематизації досвіду соціально-педагогічної роботи в межах невеликих районів. На її думку, залучення дітей до системи суспільних відносин, педагогічно цілеспрямована організація їх різносторонньої діяльності має позитивний вплив на ставлення до навчальної, трудової, культурно-творчої діяльності, на характер їх поведінки, систему вчинків у школі та поза нею [20, с. 15-16].

Установлено, що дослідниця також багато уваги приділяла змісту діяльності соціального педагога. Так, В. Бочарова відзначає, що з огляду на професійну соціальну роботу першочергового значення набувають наступні види діяльності соціального педагога: допомога вихованцям у процесі становлення, розвитку та реалізації їхньої особистості; пропаганда як освітніх, так і культурних цінностей, що передбачає забезпечення особливих умов для кожної людини з метою розвитку її освітньої та культурної ідентичності [19, с. 71].

Варто наголосити і на тому, що В. Бочарова ставила ці аспекти роботи соціальних педагогів на щабель вище ніж необхідність забезпечення вихованців матеріальними благами та соціально-побутовими речами. Дослідниця зазначала: «Беззаперечно, не є доцільним протиставляти ці аспекти один одному. Однак, коли ви уявляєте людину, яка задоволена споживанням виключно матеріальних благ, то самі по собі можуть виникати деякі сумніви у тому, чи дійсно цей соціальний працівник є висококваліфікованим професіоналом, чи дійсно його професійна допомога є ефективною [19, с. 71].

У межах проведеного дослідження привертають увагу праці Л. Новікової, яка вивчала дитячий колектив, проблеми соціального становлення і соціальної адаптації дітей у колективі, роль та значення педагога, що працює у соціально-педагогічних закладах. Зокрема, Л. Новікова зазначала, що «педагогічні впливи в системі управління повинні забезпечувати, з одного боку, зміцнення дитячого колективу як соціальної системи, його згуртування, адаптацію до умов навколишнього середовища (вдосконалення його як інструменту виховання), а, з іншого, – реалізацію тих соціальних функцій, заради яких колектив створювався (залучення всіх його членів до певного рівня суспільної культури, формування гуманістичної спрямованості і розвиток творчої індивідуальності кожної дитини)» [113, с. 84].

Дослідниця також розробила рекомендації для підвищення ефективності діяльності соціального педагога. Серед них варто назвати: «організацію спеціальних комплексів виховних впливів на дитячий колектив на основі єдиного плану виховної роботи; культивування взаємодопомоги в повсякденному житті і діяльності дитячого колективу; організацію ситуацій, сприятливих для творчого самовираження і соціально корисного самоствердження дітей з урахуванням їх індивідуальних особливостей; об'єднання всіх вихователів (педагогів, вожатих, шефів) в єдиний колектив на основі диференціації та координації їх зусиль; розширення функцій дитячого самоврядування за рахунок реалізації старшими школярами соціальних ролей «помічників» і «колег» педагогів» [113, с. 86].

Л. Новікова слушно наголошувала, що система виховання у школах передбачає кілька підсистем, а саме: вихідну концепцію; комплекс виховних завдань; взаємодію дорослих та дітей, які реалізують виховні завдання; мережу відносин, котрі відбуваються у процесі такої взаємодії; долю оточуючого середовища [112]. Варто зазначити, що система виховання у школах, на думку Л. Новікової, включає блок управління процесом свого становлення і розвитку, бо «виховна система школи – явище і не стихійне, і не деклароване ззовні, а кероване зсередини за допомогою педагогічного керівництва, самоврядування і саморегуляції. Вихідна концепція системи – це педагогічне кредо її автора (чи авторів), є підставою для виокремлення реалізованого педагогами блоку цілей, бо якщо немає цілей, то немає і системи» [112, с. 124].

Питаннями визначення ролі викладача та вихователя у соціально-педагогічних закладах займалися В. Ципурський та В. Киркалов. Дослідники зазначали, що «найбільш важлива відмінна риса вихователів нашого часу (70-80-ті рр. XX століття – І. Є.) – це ідейна зрілість, політична переконаність, глибока відданість ідеям» [193, с. 140-141].

Дослідниками були сформульовані і вимоги до соціально-педагогічних кадрів, а саме: постійне збагачення їх знаннями педагогіки, дитячої та підліткової психології; необхідність вивчення інтересів та здібностей дітей; уміння орієнтуватися в різноманітних ситуаціях шкільного життя, приймати правильні рішення. «Педагогічне керівництво, з одного боку, і дитяче самоврядування, з іншого, – підкреслюють науковці, – забезпечують тісний зв'язок навчального закладу з навколишнім життям: з роботою місцевого виробництва, з діяльністю суспільних та культурних організацій району, разом з тим здійснюється знайомство із життям країни та народу» [193, с. 156]

Доцільно підкреслити, що на визначеному етапі вийшли другим такі цінні праці соціально-педагогічного характеру, як: «Досвід та методика конкретних соціальних досліджень», «Кількісні методи у соціології», «Методологія та техніка соціологічного дослідження» В. Ядова, «Методологія та процедура соціологічних досліджень» А. Здравомислова [143].

Вважаємо за необхідне зазначити, що наукові пошуки українських соціологів другого етапу відобразились у перших навчальних посібниках для студентів закладів вищої освіти та аспірантів. Серед найбільш вагомих праць варто назвати такі: «Робоча книга соціолога» (1976 року), «Теорія та практика соціологічних досліджень у СРСР» (1979 року) тощо [143].

Установлено, що на другому етапі були вперше створені кафедри соціології та наукові відділення з вивчення проблем соціології при закладах вищої освіти, зокрема і у Харківському державному університеті. Варто зазначити, що у цей час було засновано й перші соціологічні лабораторії. Вони здійснювали дослідження щодо вивчення навчально-виховного процесу, наукового вирішення проблем молоді і юнацтва, досліджували процес соціалізації дітей. Тим самим наприкінці другого етапу, соціологія в Україні була визнана самостійною наукою [143].

Установлено, що в 1970 – 1990 рр. колективом дослідників (В. Лебединський, Т. Мальковська, Є. Паничев, К. Родіна, Г. Чубаров та ін.) було чітко визначено зміст піонерської роботи, як однієї з складових організації соціально-педагогічної діяльності з дітьми. Зокрема, *зміст піонерської роботи* передбачав ідейно-політичне, моральне та трудове виховання підлітків, формування у них відповідального ставлення до навчання та розвиток пізнавальних інтересів, організацію естетичного та фізичного виховання [104].

На етапі, який вивчається, Є. Сахарова сформулювала *тенденції розвитку соціально-педагогічної діяльності в дитячих закладах*. До подібних тенденцій авторка віднесла:

- суспільно-політичну спрямованість діяльності дитячих закладів;
- ефективні можливості ідейного впливу на дітей;
- постійне розширення функцій та завдань діяльності дитячих організацій [142, с. 59].

Варто підкреслити, що на другому етапі – етапі створення підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних служб та уточнення завдань і змісту роботи соціально-педагогічних установ для дітей в Україні – уже склались чіткі форми методичної роботи у позашкільних дитячих закладах, на відміну від попереднього етапу, коли педагоги лише перебували у пошуку ефективних форм та методів [83, с. 101-102]. Зокрема, М. Коваль зазначає, що найбільш дієвими *формами методичної роботи* у позашкільних закладах були:

- організація постійно діючих шкіл, семінарів, конференцій, консультацій, співбесід, практичних занять з вихователями, керівниками гуртків, класними керівниками;
- організація занять школи піонерського активу у Будинках піонерів та у дружинах, робота з районними й міськими піонерськими штабами, заняття в таборах піонерського активу;

- форми практичного навчання піонерських вожатих і дитячого колективу масовій роботі в масштабах школи, району, міста (піонерські зльоти, збори, свята, спортивні та туристичні змагання тощо);
- різноманітні форми узагальнення і розповсюдження педагогічно цінного досвіду організації піонерської та комсомольської роботи в школах, у тому числі вивчення стану вихованої роботи в школі спільно з позашкільними закладами;
- проведення практичних конференцій, семінарів, нарад з питань методики впровадження досвіду позашкільної виховної діяльності;
- використання засобів масової інформації для зібрання матеріалів про роботу позашкільних закладів;
- підготовка методичних матеріалів для активу, вихователів, вчителів;
- організація методичних виставок та оглядів дитячої технічної та духовної творчості;
- узагальнення досвіду та розробка методичних рекомендацій щодо організації виховної роботи з дітьми та підлітками у позашкільних виховних закладах [83, с. 101-102].

Б. Ширвіндт узагальнив теоретичні основи методики організації виховної роботи з піонерами у позашкільних виховних закладах, а також розробив концепцію виховної роботи у дитячих соціально-педагогічних закладах, яка включала три рівні: методологічний, котрий передбачав теоретичне обґрунтування методики виховної роботи, визначення її логіки та класифікації; рівень загальнометодичних правил та принципів; рівень спеціальних методик (циклові, типові інтеграційні форми проведення виховної роботи, методичні розробки окремих заходів) [195, с. 7-9].

Разом з цим, дослідник запропонував систему загальнометодичних правил проведення виховної роботи у дитячих закладах:

1. «Кожна методика виховної роботи повинна бути орієнтована на об'єднання дитячого колективу.
2. Методика повинна враховувати той факт, що разом із колективом зростає і кожен його учасник.
3. Методика спрямована на перетворення провідних виховних ідей у мотиви поведінки дітей.
4. Методична робота повинна бути спрямована на гуманні цілі, боротьбу зі злом та несправедливістю, байдужістю, безвідповідальністю, егоїзмом.
5. Методична робота повинна постійно враховувати принцип поваги до вихователів та вчителів, до самодіяльної організації» [195, с. 12-13].

Праці Г. Корда та Я. Розенберга щодо *соціального виховання дітей за місцем їхнього проживання* були спрямовані на висвітлення теоретичних аспектів. Зазначені фахівці запропонували зміст соціально-виховної роботи у окремому мікрорайоні, схарактеризували її виховні функції. Зокрема, було теоретично обґрунтовано завдання, напрями, форми та методи виховної соціальної роботи за місцем проживання вихованців. Так, О. Розенберг визначив, що соціально-педагогічна діяльність за місцем проживання повинна відбуватись на базі різних житлових об'єднань. Зокрема, – це може бути на базі будинкових управлінь, комунальних та експлуатаційних контор, житлових комітетів, дирекцій з експлуатації будинків, а в сільській місцевості – на базах Рад народних депутатів [139].

Головним напрямом роботи соціально-педагогічних закладів за місцем проживання науковець визначив «створення виховуючого середовища, здатного не лише нейтралізувати можливі негативні впливи, але й активно сприяти всебічному, гармонійному становленню майбутніх особистостей, становленню у них соціальних ідеалів, підготовці до дорослого життя та до майбутньої трудової діяльності» [139, с. 63].

На другому етапі до провідних установ організації соціальної та педагогічної роботи за місцем проживання належали: дворові дитячі об'єднання та клуби; загони дітей різного віку; дитячі кімнати. Під дворовими клубами розумілись добровільні об'єднання дітей різного віку, що проживають на одній території. Діяльність дворових клубів організовувалась дорослими. За характером діяльності виділялись однопрофільні (клуби юних фізиків, техніків, прихильників мистецтва, спорту тощо), багатoproфільні (об'єднували у собі різні гуртки та напрями діяльності) та тимчасові клуби. О. Розенберг наголошував, що при клубах можуть створюватись бібліотеки, фільмотеки, фотолабораторії тощо [139].

Також науковець підкреслював, що при дитячих кімнатах повинні відкриватись гуртки за інтересами, спортивні секції. Керівниками гуртків та секцій могли бути батьки, спортсмени, пенсіонери чи колишні військовослужбовці, що проживали неподалік [139].

Разом з тим, у науково-педагогічній літературі на етапі, який вивчається, [139; 194] було теоретично обґрунтовано *умови успішного функціонування соціально-педагогічних закладів* за місцем проживання. Це:

1. Тактичне педагогічне керівництво діяльністю дітей. Педагог, не придушуючи своїм авторитетом самостійність дітей, повинен піклуватися про дотримання принципів організації виховного процесу, постійно взаємодіяти з органами самоврядування, стимулювати ініціативу та суспільну активність дітей.

2. Підтримка соціально-педагогічних закладів за місцем проживання з боку батьків, підприємств, спортсменів, військових, учителів. Вони повинні перейматися питаннями матеріального характеру, облаштування приміщень, забезпечення обладнанням тощо.

3. Сприяння державних органів, ради депутатів розвитку соціально-педагогічних закладів за місцем проживання.

4. Правильна методична та соціальна діяльність рад, їх постійна взаємодія із жителями мікрорайонів, аналіз контингенту дітей,

матеріально-технічної бази закладів, розумне методичне планування та педагогічний супровід [139, с. 76-78].

Вивчення та узагальнення науково-педагогічних матеріалів [14; 70; 81; 82; 167; 194; 196] переконало нас у тому, що на етапі, який досліджується, суспільна потреба, а також необхідність впровадження передового досвіду у галузі соціально-педагогічної роботи й виховання вивели соціальну педагогіку на кардинально новий якісний рівень. Це сприяло більш активному подальшому розвитку соціально-педагогічних закладів та установ.

Разом із тим, школа була оголошена центром виховної роботи, але значущих результатів це не дало. Нехтування соціально-педагогічними проблемами впродовж попередніх десятиліть призвело до того, що управління виховним середовищем викликало значні труднощі, педагогічні колективи не мали достатньо кваліфікованих та досвідчених кадрів у питаннях організації соціально-виховної роботи [81].

На визначеному етапі в Україні почали розвиватись так звані комплексні навчально-виховні заклади. Зокрема, можна назвати соціально-педагогічні, фізкультурно-оздоровчі та сільські школи-комплекси. Як зазначає І. Зверєва, «створення таких соціально-педагогічних комплексів стало однією з перших спроб чіткого практичного впровадження власного соціально-педагогічного досвіду, а також апробацією організації комплексної соціально-виховної роботи з дітьми у мікрорайонах» [70, с.38].

На досліджуваному етапі (1970 – 1990 рр.), як стверджує К. Чертова, «одним із пріоритетів організації соціальної роботи є ідея організації позаурочної, а також позашкільної соціально-педагогічної діяльності з дітьми, а також виховної та соціальної роботи безпосередньо за місцем проживання дітей» [194, с.16]. Зокрема, при закладах загальної середньої освіти ввели окрему посаду педагога, який займався організацією позаурочної, позакласної та позашкільної роботи. Також набула

популярності робота педагогів-організаторів у різних соціальних установах і закладах, що розташовувались неподалік місць проживання дітей [194].

Установлено, що класні керівники, батьківські комітети, інспектори у справах неповнолітніх, ради будинків та ради сприяння сім'ї й школі виступали провідними *суб'єктами соціально-педагогічної діяльності* другого етапу [196]. Зазначимо, на визначеному етапі (1970 – 1990 рр.) з'явилися нові суб'єкти соціальної та педагогічної роботи з дітьми – соціальні педагоги та соціальні працівники. На попередньому етапі, як зазначають фахівці, соціально-педагогічні функції виконували педагоги, вихователі, культурно-освітні працівники [81].

У ході науково-педагогічного пошуку установлено, що на досліджуваному етапі *метою діяльності соціально-педагогічних закладів* можна вважати профілактику правопорушень, формування у дітей переконань дотримуватися вимог норм моралі та права, залучення їх до суспільно-корисної праці [14; 70; 81; 169; 194; 196].

Завдання діяльності соціально-педагогічних закладів для дітей на другому етапі дещо розширились, у порівнянні з попереднім етапом. Зокрема, до нових завдань можна віднести:

- опанування фахівцями ефективними формами та методами впливу на особистість дитини та її сім'ю;
 - надання консультативної допомоги дітям підліткового віку;
 - організація активної діяльності з дітьми за місцем проживання;
 - відновлення і розвиток позитивних інтересів дітей;
 - прищеплення дітям та підліткам культури спілкування;
 - виховання у дітей соціальної відповідальності та дисципліни.
- [14; 15; 19; 20; 81; 173; 196].

Установлено, що на етапі, який вивчається, соціально-педагогічною діяльністю займалися *трудові бригади, лісництва при школах, трудові загони, табори праці й відпочинку*. Як і на попередньому етапі, метою

їхньої діяльності було залучення дітей до суспільної трудової праці, формування в них поваги до людей праці, поваги до старших людей та до результатів їхньої праці [14; 15; 19; 20; 81; 169; 183; 196].

Так, на другому етапі, як зазначає К. Чертова, в Україні на той час існувало більше 5 тисяч трудових учнівських колективів і бригад. У них працювало понад 400 тисяч дітей. При школах було створено більше 300 лісництв, у яких працювало понад 20000 дітей. У 1981 році в Україні функціонувало більше 7 тисяч дитячих таборів відпочинку, серед них були як стаціонарні, так і сезонні. Під час канікул у таборах відпочинку оздоровлювалось понад 700 тисяч дітей. Часто старшокласники поєднували літній відпочинок і суспільно-корисну діяльність [194, с. 17].

До провідних соціально-педагогічних *форм та методів* досліджуваного етапу належали: участь дітей у благоустрої пришкольної або паркової території; допомога в озелененні населених пунктів; проведення екскурсій на підприємства, фабрики та заводи; зустрічі з представниками різних професій, усні журнали, свята, конференції тощо [194, с. 17].

У межах проблеми, яка вивчається, варто зазначити, що на другому етапі проводився експеримент зі створення об'єднаних педагогічних рад мікрорайону. Так, як наголошує О. Безпалько, у складі науково-дослідного колективу «Школа-мікрорайон» під керівництвом В. Бочарової діяла окрема територіальна група на території Донецької області, науковим керівником якої був В. Сидоров. Ця територіальна група здійснювала експериментальну соціально-педагогічну роботу на базі двох шкіл м. Макіївки та однієї школи міста Донецька. [15, с. 88-89].

Установлено, що школи, які брали участь у програмі, функціонували впродовж усього дня. Кожен педагог ніс відповідальність за певну кількість будинків, які знаходились неподалік один від одного та мали спільну прибудинкову територію. Вихователі працювали з учнями різного віку, які проживали на одній території. У ході наукового пошуку

установлено, що педагоги організовували виховну діяльність як в індивідуальній, так і в груповій формі [14].

Вчителі намагались залучити вихованців до позашкільної виховної роботи, наприклад, до відвідування шкільних гуртків і секцій. Разом з тим, педагоги організовували так звані «клуби вихідного дня» як для молодших дітей, так і для школярів середнього віку, проводили різноманітні свята та акції. Важливо наголосити на тому, що педагоги також могли за необхідності надавати соціально-педагогічну допомогу дітям та батькам [14].

Варто зазначити, що завдяки позитивним результатам проведеного експерименту у багатьох школах України на другому етапі почали вводити посаду соціального педагога. Така соціально-педагогічна діяльність сприяла осмисленню, систематизації та узагальненню змісту, форм і методів організації соціально-виховної роботи взагалі та за місцем проживання зокрема. Як наслідок, це стало поштовхом до виникнення нового наукового напрямку – педагогіки середовища [14].

Разом із тим, варто виділити і деякі недоліки у діяльності таких шкіл. Зокрема, вчителі були надто завантажені соціально-педагогічною роботою з дітьми різних вікових категорій, що не давало їм змогу в повній мірі надавати психолого-педагогічну підтримку своїм вихованцям та негативно відображалось на навчальному процесі [70].

Незважаючи на певні труднощі у реалізації програми «Школа-мікрорайон», вона мала суттєвий вплив на розвиток соціально-педагогічних закладів та соціально-педагогічних служб. Так, координація соціальної та виховної діяльності за місцем проживання, як наголошує Н. Клішевич, фактично зобов'язала школи перейматись організацією як позаурочної, так і позашкільної виховної роботи з дітьми, що мало позитивні наслідки [81].

Також позитивним було те, що у школах педагоги-організатори були переведені на посаду заступника директора школи з виховної роботи. Ще

одним позитивним наслідком зазначеної програми було відкриття низки соціально-педагогічних установ і закладів при житлових службах та комунальних конторах. Педагоги-організатори у цих соціально-педагогічних закладах і установах працювали переважно при так званих дитячих кімнатах та кімнатах школярів [81].

Як уже зазначалось, в 1970 – 1990 рр. склалась певна мережа соціально-педагогічних закладів і установ за місцем проживання, які діяли за сприяння та потужної підтримки громадських рад. Соціально-педагогічні заклади та установи за місцем проживання дітей здебільшого були створені місцевими органами влади та виступали координаторами діяльності шкіл, дитячих закладів та кімнат при житлово-комунальних конторах.

Установлено, що особливого поширення набули такі форми соціально-педагогічної роботи як творчі гуртки за інтересами, колективи художньої самодіяльності, виховні загони дітей різного віку, широкопрофільні загони. Як наголошує К. Чертова: «Сформувалась чітка тенденція до переведення соціально-педагогічної роботи у більш дистанційний режим. Так, соціально-педагогічна робота почала відокремлюватись від навчального та виховного процесу у загальноосвітніх школах, вона почала отримувати статус окремого напрямку соціально-виховної діяльності як у теоретичному аспекті, так і у практичному аспекті» [194, с. 17].

На досліджуваному етапі Міністерство комунального господарства Української РСР і Міністерство освіти Української РСР затвердили «Положення про педагога-організатора щодо проведення виховної роботи з дітьми за місцем проживання» (1970 р.). У Положенні педагог-організатор визнавався співробітником організації чи комунального господарства при якому було організовано соціально-педагогічний заклад. До їхніх обов'язків було включено організацію виховної роботи в дитячих та підліткових клубах за місцем проживання. Варто зазначити, що такі

клуби стали найбільш популярними закладами проведення дозвілля серед підлітків. Відвідувачі таких клубів займались у різних творчих гуртках та спортивних секціях, які було організовано при клубах [157, с. 13].

Соціально-педагогічні заклади за місцем проживання, як підкреслюють фахівці [139; 157; 184; 190; 194], сприяли формуванню у підростаючого покоління соціальних умінь та здатностей спілкування, засвоєнню соціальних норм, розвитку соціальної активності дітей, отриманню позитивного досвіду у процесі соціалізації.

Так, на другому етапі соціально-педагогічні заклади за місцем проживання діяли у всіх містах України. Зокрема, у м. Харків станом на 1982 рік при житлово-експлуатаційних конторах існувало 25 спортивних клубів [139, с. 67]. «Особливої слави, – наголошує О. Розенберг, – здобула школа фехтування при ЖЕК № 24, яку очолював старший тренер, ветеран праці П. П. Федотов. Дітлахи мали гарне приміщення, ... для вправ навіть був електромеханічний тренажер, сконструйований та виготовлений тренером з допомогою дітей, була й електромішень» [139, с. 67].

Цікавим та педагогічно цінним є вивчення діяльності різновікових загонів дітей за місцем проживання. Зокрема, діти були залучені до благоустрою міст та сіл, шефства над молодшими учасниками різновікового загону, краєзнавства, туризму, збору металобрухту, опіки над людьми похилого віку, допомоги сім'ям військовослужбовців тощо. З метою організації суспільно корисних справ діти об'єднувались у загони або команди при дворових клубах, бібліотеках, житлово-експлуатаційних конторах тощо [139, с. 70].

Вивчення та узагальнення науково-педагогічних джерел [70; 81; 191; 196] свідчить, що на досліджуваному етапі при школах створювалися *служби профілактики*, котрі працювали переважно з «важкими» дітьми та їх сім'ями, суспільні опікунські ради, ради спостережень для дітей «групи ризику» [81].

Також встановлено, що на визначеному етапі урядом країни було затверджено Постанову про оперативні комсомольські загони дружинників (1986 р.). Установлено, що метою діяльності дружин була боротьба із правопорушеннями серед підлітків та їх своєчасне попередження. Дружини активно співпрацювали з міліцією, прокуратурою, органами юстиції, органами внутрішніх справ та судовими органами [81].

У ході наукового пошуку встановлено, що на другому етапі у соціально-педагогічній діяльності *закладів інтернатного типу* відбулися деякі зміни. Так, на попередньому етапі зазначені заклади вирішували переважно питання щодо подолання безпритульності й бездоглядності серед дитячого населення. На досліджуваному етапі, як стверджує М. Зезина, перед закладами інтернатного типу постали й освітні завдання. Істотно зміцнилась матеріально-технічна база цих закладів, покращився кадровий склад, поліпшилися і соціально-побутові умови для вихованців [72].

Зокрема, було введено соціальні пільги для вихованців професійних навчальних установ. Пільги призначались для дітей-сиріт, дітей, котрі залишилися без піклування батьків, а також для дітей з особливими потребами. Разом з тим, випускники шкіл інтернатного типу отримали можливість позаконкурсного вступу до професійних закладів освіти і технікумів, а також можливість матеріального забезпечення державою на час свого навчання у закладах освіти. Проте тема соціального сирітства не порушувалась науковцями. Також варто звернути увагу і на те, що на досліджуваному етапі значно зросла кількість санаторних і спеціальних шкіл-інтернатів [194].

У будинках-інтернатах багато уваги приділялось трудовому вихованню дітей, а у часи матеріальної скрути діти самі забезпечували себе харчуванням. Так, при інтернатних установах відкривали ферми, на яких вирощували тварин, обробляли землі, саджали сади, відкривали майстерні [91].

Доцільно підкреслити, що наприкінці другого етапу (1970 – 1990 рр.) почали створюватися благодійні організації та фонди, які включали в свої програми допомогу дітям-сиротам. Установлено, що значні зміни в соціальній політиці по відношенню до дітей-сиріт спостерігалися в 1987 – 1988 рр. Позитивним змінам сприяло прийняття урядом двох постанов: «Про заходи кардинального покращення виховання, навчання та матеріального забезпечення дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування» (1986 р.), «Про створення дитячих будинків сімейного типу» (1987 р.) [72].

Варто зазначити, що на досліджуваному етапі інтернатні заклади освіти залишалися одними із провідних закладів організації соціально-педагогічної діяльності. Установлено, що, як і на попередньому етапі, продовжували функціонувати різні типи дитячих будинків. Але, поруч з тим, активно почали розвивалися нові форми інтернатних закладів, зокрема – це інтернати при школах, групи подовженого дня тощо. «Провідною тенденцією розвитку цих закладів, – як наголошує К. Чертова, – можна назвати визнання великого значення соціальної та педагогічної діяльності, а також першочерговість вирішення проблем соціального виховання, соціально-педагогічної роботи та соціального захисту» [194, с. 18].

У ході науково-педагогічного пошуку з'ясовано, що школи-інтернати сприяли реалізації виховних цілей. Так, соціальна та педагогічна діяльність у цих школах сприяла формуванню у вихованців почуття спільності та єдності у колективі, діти отримували навички соціальної поведінки, приймали участь у суспільно-корисній праці. Варто зазначити, що на другому етапі виховна робота у позаурочний час відігравала позитивну роль у системі соціальної діяльності шкіл інтернатного типу [194].

Науковці зазначають, що провідними формами соціально-педагогічної та виховної роботи в школах інтернатного типу були: шкільні

лекції, активна гурткова робота, бесіди з вихованцями, робота дитячих спілок різного типу, шкільних театрів, щоденне самообслуговування, конференції читачів художньої та науково-популярної літератури, перегляд дитячих та молодіжних телепередач, кінофільмів, оформлення стіннівок, дитячих брошур та журналів чи альбомів, конкурси, творчі звіти, тематичні вечори відпочинку, відзначення державних свят та знаменних дат, вечори запитань і відповідей, зустрічі зі співробітниками промислових підприємств, державних відомств, військовими, міліціонерами, ветеранами війни тощо» [194, с. 18].

Разом із позитивними аспектами діяльності шкіл інтернатного типу, варто назвати і деякі труднощі. Серед них: недостатність фінансового та матеріального забезпечення, унаслідок чого приміщення інтернатів приходили у занедбаність; навчальні кабінети та ігрові кімнати потребували оновлення обладнання [91].

Унаслідок перерахованих негативних факторів, на другому етапі школи-інтернати поступово замінювались новими соціально-педагогічними закладами для дітей. Зокрема, розширювалась мережа шкіл інтернатного типу для дітей «з особливими потребами» (наприклад, для дітей з проблемами психічного, розумового, фізичного розвитку). Також особливого поширення набули санаторно-лісові школи та школи-інтернати спортивного профілю [91].

Доцільно звернути увагу й на те, що на досліджуваному етапі (1970 – 1990 р.) з'явились нові соціально-педагогічні заклади – *дитячі будинки сімейного типу*, які створювались для покращення умов виховання та соціально-побутового проживання дітей-сиріт та дітей, котрі позбавлені батьківського піклування.

Наприкінці другого етапу дитячі будинки сімейного типу почали перетворюватись у невеличкі містечка. В таких поселеннях могло проживати близько 200 людей. Держава зводила багатоквартирні будинки у цих поселеннях, в яких могли жити сім'ї, що прийняли на виховання

більше десяти дітей. Варто зазначити, що сім'ї, які взяли на виховання більше п'яти дітей мали право на безкоштовне отримання квартир поза межами таких містечок [152].

На другому етапі соціально-педагогічну діяльність продовжували здійснювати співробітники міліції. Зокрема, діяльність органів внутрішніх справ полягала в попередженні та подоланні безпритульності дітей і підлітків, проведенні профілактичних бесід з метою викорінення злочинності серед неповнолітніх. У ході науково-педагогічного пошуку встановлено, що на етапі, який вивчається, почали функціонувати центральні *дитячі кімнати міліції*. Вони відкривались при районних службах профілактики карного розшуку. Було створено і спеціальні відділення (1974 р.), які координували діяльність дитячих кімнат міліції, сприяли ефективності їхньої діяльності [5].

Варто зазначити, що на другому етапі був виданий наказ «Про провідні обов'язки і права інспекцій у справах неповнолітніх та спеціальних навчально-виховних установ по запобіганню бездоглядності і правопорушень неповнолітніх» (1977 р.). Цим документом було суттєво розширено завдання та повноваження міліції стосовно справ з неповнолітніми. Також, згідно з цим наказом, було реорганізовано дитячі кімнати міліції, а їхні функції було покладено на спеціальні інспекції [157, с.14].

У 1978 році було видано спеціальні інструкції, у яких докладно розкрито особливості роботи інспекцій у справах з неповнолітніми.

Згідно з цими інструкціями інспекції відповідали за організацію соціально-виховної та соціально-педагогічної діяльності з метою профілактики правопорушень неповнолітніми, запобігання безпритульності, а також створення спеціального так званого «профілактичного» обліку [5].

Варто зауважити, що до діяльності соціально-педагогічних закладів та установ на другому етапі залучались співробітники усіх служб органів

внутрішніх справ. Співробітники, використовуючи різні форми та методи виховної роботи, здійснювали профілактику правопорушень. Необхідно підкреслити, що соціально-педагогічна діяльність органів внутрішніх справ мала постійний та плановий характер роботи, не носила комерційного характеру та була загальнодоступною [5].

У ході науково-педагогічного пошуку встановлено, що соціально-педагогічна діяльність органів внутрішніх справ охоплювала низку напрямів соціалізації молодого покоління, а саме: виховний, освітній, професійний, ідеологічний, моральний, етичний, культурний, спортивний, оздоровчий, патріотичний, інформаційний, правовий тощо [5; 157].

Як і на попередньому етапі, у 1970 – 1990 рр. продовжувала активно працювати *піонерська організація*, яка активно займалася соціально-педагогічною діяльністю на базі загальноосвітніх шкіл, будинків культури. На другому етапі була поліпшена робота піонерських організації щодо залучення дітей до активної пізнавальної та суспільно-корисної діяльності. Зокрема, було закріплено низку традицій: проведення урочистих лінійок, зборів, маршів; створення поста всеобучу, групи взаємодопомоги; призначення «консультантів» із усіх навчальних предметів з числа найбільш успішних учнів старшої школи. На рівень традиційних заходів було винесено проведення предметних олімпіад, конкурсів, зльоти відмінників навчання, огляди піонерських дружин. Тоді як на попередньому етапі вони лише починали функціонувати [115, с. 246-251].

Саме в цей час було оновлено та розширено форми соціально-педагогічної роботи в піонерських організаціях. Зокрема, варто назвати операції «Уренгой» та «Зернятко», трудові десанти, військово-спортивну гру «Зірниця», мітинги солідарності тощо [104, с. 15].

З'ясовано, що методи роботи, у порівнянні з попереднім етапом, залишились практично без змін. До основних методів соціально-педагогічного впливу належали: методи переконання, формування досвіду поведінки, організація суспільно-корисної діяльності, доручення, методи

стимулювання та корекції діяльності (змагання, конкурси, заохочення та покарання) [104, с. 15].

Варто наголосити і на тому, що на попередньому етапі недооцінювалась роль гри, тоді як на другому етапі метод гри застосовувався більш широко [104, с. 15]. Зокрема, З. Капустинська, вихователь однієї з шкіл одеської області, зазначала, що граючись, діти інколи не помічають, що роблять вправи на відпрацювання певних умінь та навичок, отримують додаткові теоретичні знання. На думку вчителя-практика, конкурси, ігри КВК, ігри-подорожі допомагають виховувати колективізм, товариськість, дружбу. Вихователь наголошувала, що особливе місце в її педагогічній практиці посідають ігри за мотивами казок, а також уявні та заочні подорожі [79, с. 74-75].

Проведений історико-педагогічний пошук [102, с. 240-241] засвідчив, що на другому етапі одним із провідних соціально-педагогічних інститутів залишалися *піонерські табори відпочинку*, які отримали нові завдання, у порівнянні з попереднім етапом. Тоді як на першому етапі піонерські табори мали оздоровчо-виховний характер, на другому етапі вони здійснювали ще й освітню функцію. Освітня робота піонерських таборів була орієнтована на розвиток творчих здібностей та інтересів дітей у галузі мистецтва, живопису, техніки, туризму, фізкультури й спорту.

Серед основних функцій таборів відпочинку фахівці визначали: зміцнення фізичного, психічного і морального здоров'я дітей; задоволення потреб у різних розвагах і захопленнях; забезпечення єдності оздоровчого та освітнього процесів; компенсація недоліків професійної освіти; саморозвиток і самореалізація дитини [102].

Установлено, що на другому етапі (1970 – 1990 рр.) склалася чітка система канікулярного відпочинку дітей і підлітків, яка включала декілька типів соціально-педагогічних інституцій, котрі розрізнялися в залежності від функцій, що виконували, а саме: заміський дитячий оздоровчий табір, піонерський табір (заміський, міський, річний, цілорічного типу,

профільний піонерського активу), табір праці і відпочинку, оздоровчий табір для старшокласників, оборонно-спортивний табір для молоді, оздоровчо-спортивний табір дитячо-юнацької спортивної школи профспілок, трудовий загін старшокласників, колгоспний (міжколгоспний) табір для дітей та підлітків, піонерський табір санаторного типу та ін. [102].

Варто також звернути увагу на те, що на визначеному етапі активно працювали палаци та будинки піонерів і школярів. Наприклад, у 1973 році у Київському міському палаці піонерів працювало 495 гуртків, серед них: гуртки художнього виховання, науки та техніки, гуртки піонерського та комсомольського активів, спортивні та туристичні секції. Форми соціально-педагогічної та виховної роботи з дітьми були досить різноманітними: конкурси, екскурсії, подорожі, фестивалі, наукові та предметні олімпіади, зустрічі з працівниками підприємств, науковцями, активістами, поетами, письменниками, музикантами тощо [116, с. 240-241].

У ході проведено пошуку встановлено, що створення підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних служб та уточнення завдань і змісту роботи соціально-педагогічних установ для дітей в Україні вимагало *кваліфікованих педагогічних кадрів*. З огляду на це, у 1970 році було прийнято «Положення про постійно діючі курси підвищення кваліфікації керівних працівників органів соціального забезпечення». Згідно з зазначеним положенням, була проведена робота з організації постійно діючих очних курсів підвищення кваліфікації працівників соціального забезпечення. Особливу увагу на курсах приділяли вивченню інноваційних форм організації соціально-педагогічної роботи. Термін навчання на курсах тривав три місяці, навчальна програма поєднувала теоретичні та практичні заняття, ознайомлення з передовим досвідом організації соціального забезпечення [80].

Вагомий внесок у підготовку соціально-педагогічних кадрів внесла Постанова Держкомпраці СРСР від 8 серпня 1976 року № 223, яка забезпечила створення єдиної системи курсового навчання працівників соціального забезпечення. Провідною ланкою курсової підготовки були Вищі Курси Всесоюзного науково-методичного центру з організації праці та управління виробництвом, на яких навчалися керівні працівники Міністерств соціального забезпечення. Відповідно в Міністерствах були створені власні галузеві курси підвищення кваліфікації. Періодично проводилися обласні курси для працівників системи соціального забезпечення [80].

Вивчення та узагальнення науково-педагогічних матеріалів [5; 14; 70; 81; 157; 189; 192; 196] приводить до висновку, що розвиток соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні на означеному етапі носив позитивний характер, але у той же час гальмувався через низку об'єктивних причин. Серед основних – варто назвати недостатнє організаційне, фінансове, кадрове та ресурсне забезпечення. Зокрема, соціально-педагогічні функції продовжували розподілятися між спеціальними службами та закладами, навчальними установами, закладами охорони здоров'я та соціального забезпечення [5; 14; 157; 190].

У результаті такої розпорошеності, представники різних професій (учителі, лікарі, працівники міліції тощо) постраждали від професійного перенавантаження через виконання соціально-педагогічних функцій, які не були їх безпосередніми обов'язками. Така ситуація мала негативні наслідки для їхньої професійної діяльності, вони не мали змоги повноцінно виконувати свої обов'язки. Разом з тим, практика поєднання соціально-педагогічної діяльності та основних трудових обов'язків гальмувала становлення соціальної педагогіки як професії. «Опинившись у такій ситуації, – наголошує І. Зверева, – школа майже два десятиріччя намагалася по суті сама вирішити питання формування взаємин дорослих і дітей у соціумі, організації дозвілля у відкритому середовищі» [70, с. 16].

Отже, на другому етапі (1970 – 1990 рр.) було визначено роль викладача та вихователя у соціально-педагогічних закладах, створено підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних служб, уточнено завдання і зміст роботи соціально-педагогічних установ для дітей, обґрунтовано питання соціального виховання школярів за місцем проживання та умови успішного функціонування соціально-педагогічних установ.

Створенню підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних служб та уточненню завдань і змісту роботи соціально-педагогічних установ для дітей в Україні на окресленому етапі сприяло і введення посади практичного психолога до шкіл-інтернатів для «важких» підлітків, проведення Всесоюзної конференції практичних психологів та започаткування діяльності шкільної психологічної служби.

2.3. Етап активної діяльності соціально-педагогічних служб і установ (1991 – 1999 рр.)

Третій етап – етап активної діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей почався у 1991 році із проголошенням Акту незалежності України. Він пов'язаний з часом активного розроблення соціальної та молодіжної політики незалежної України. Також на цьому етапі було визначено механізми та шляхи здійснення соціально-педагогічної роботи, за реалізацію якої відповідали державні органи влади та структури різних рівнів і відомств. Варто зазначити, що на третьому етапі в Україні було введено інститут соціальних педагогів та соціальних працівників. Відповідно до цього, вищі навчальні заклади здійснювали їх навчання та підготовку до практичної діяльності.

У ході науково-педагогічного пошуку встановлено, що на третьому етапі в українській державі активно розпочалось вироблення нової освітньої політики. Освітня політика будувалась з урахуванням ринкових реформ, демократичних змін у суспільстві, а також кризового стану

соціальної сфери. Так, як зазначалось вище, у 1991 – 1999 рр. було офіційно створено інститут соціальних працівників та започатковано Українську Асоціацію соціальних педагогів і спеціалістів із соціальної роботи (1992 р.). Разом з тим, було проголошено Декларацію «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» у 1992 р. У 1993 р. було прийнято Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», а також створено Український центр соціальних служб для молоді.

Вважаємо за необхідне зазначити, що перехід України до ринкової економіки також мав суттєвий вплив на розвиток соціально-педагогічної роботи. Зокрема, Постанова «Про додаткові заходи щодо соціального захисту сімей з дітьми в зв'язку з переходом до регульованої ринкової економіки» (1990 р.), яка була прийнята ще на попередньому етапі, стала однією із причин реорганізації змісту, форм та методів діяльності соціально-педагогічних служб і організацій на третьому етапі [134].

Активній діяльності дитячих соціально-педагогічних служб та установ сприяла ратифікація Україною у 1991 р. «Конвенції про права дитини» [87]. У результаті приєднання до цієї Конвенції та її ратифікації Україна визнала свою відповідальність перед світовою спільнотою у питаннях виконання усіх положень Конвенції щодо захисту прав дітей, прищеплення їм загальнолюдських цінностей та необхідності гуманістичного розвитку суспільства. Ці факти сприяли активному розвитку соціально-педагогічних служб та установ в Україні, розробці педагогічної теорії у галузі соціального виховання взагалі та організації соціально-педагогічної діяльності зокрема, пошуку нових форм та методів роботи з дітьми.

Варто зазначити, що третій етап (1991 – 1999 рр.) був пов'язаний з реорганізацією та переосмисленням державної політики у галузі діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей. Так, на досліджуваному етапі у 1993 р. уряд прийняв Закон «Про сприяння

соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». У цьому законі були чітко сформульовані основні засади, які сприяли визначенню шляхів соціалізації молодого покоління українців та умов особистого розвитку молодих людей. Зокрема, у законі звертається увага на організаційні, соціальні, економічні, політичні, а також правові умови, котрі визначали пріоритети держави та кожної людини. Варто зазначити, що у цьому законі було окреслено провідні шляхи та напрями здійснення соціально-педагогічної та молодіжної політики в державі [67].

У ході наукового пошуку встановлено, що активній діяльності соціально-педагогічних закладів та служб для дітей сприяло офіційне затвердження у 1993 р. «Положення про навчально-виховні заклади для дітей-сиріт і дітей, які залишились без піклування батьків». У положенні було зазначено, що необхідним є створення спеціальних навчально-виховних закладів для дітей сиріт та дітей, які залишились без батьківського піклування. У цих навчально-виховних закладах діти повинні були перебувати за рахунок повного державного забезпечення [129]. Також зауважено, що такі соціально-педагогічні заклади зобов'язані нести відповідальність за виховання дітей, за захист їхніх прав, а також в повній мірі забезпечувати соціальну захищеність вихованців [129].

Вважаємо за доцільне зазначити, що цим положенням було окреслено *провідні завдання діяльності соціально-педагогічних установ у роботі з дітьми-сиротами та з дітьми, які позбавлені батьківської опіки*. Серед них варто назвати такі:

- забезпечення найбільш комфортних та сприятливих умов перебування дітей, які будуть наближені до умов домашнього проживання;
- організація належних соціальних умов для життя та розвитку кожного вихованця;
- турбота та увага до кожної дитини;
- забезпечення здобуття вихованцями належної освіти;

- підготовка вихованців до самостійного дорослого життя та свідомого вибору професії;
- забезпечення гармонійного розвитку особистості з урахуванням індивідуальних нахилів та здібностей;
- виховання свідомої громадянської та соціальної позиції у дітей;
- забезпечення збереження здоров'я дітей та проведення відповідних рекреаційних заходів, корекція психічних чи фізичних проблем дітей [129, Р. I, ст. 2].

Як свідчить проведене дослідження, третій етап (1991 – 1999 рр.) ознаменувався прийняттям у 1995 р. спеціального Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей». У цьому законі було чітко сформульовано особливості роботи соціально-педагогічних служб, закладів, а також спеціальних органів у справах дітей. Разом з тим, закон обґрунтував механізми функціонування спеціальних соціально-педагогічних закладів та установ для дітей і підлітків. Вважаємо за доцільне підкреслити, що цей закон поклав початок заснуванню та розвитку органів виконавчої влади у справах дітей [66].

Аналіз зазначеного закону України переконав нас у тому, що на етапі активної діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей було чітко визначено систему закладів, які забезпечували соціальний захист дітей та підлітків. До них належали:

- загальноосвітні школи соціальної реабілітації;
- професійно-технічні училища соціальної реабілітації;
- заклади медичної реабілітації неповнолітніх;
- заклади соціально-психологічної реабілітації дітей та підлітків;
- дитячі притулки;
- суди та кримінальна міліція;
- приймальники-розподільники;

- виховні установи для відбування покарань [66, Р. I, ст. 1].

Варто також наголосити на тому, що на окресленому етапі (1991 – 1999 рр.) було сформульовано конкретні принципи діяльності дитячих соціально-педагогічних організацій і служб. До них належали:

- принцип законної діяльності;
- використання у соціально-педагогічній роботі гуманістичних форм та методів виховної роботи;
- використання примусових методів лише за умови неефективності інших виховних заходів;
- гласність;
- принцип конфіденційності та не розкриття таємниці;
- принцип поваги до честі та гідності дитини [66, Р. I, ст. 2].

Установлено, що на досліджуваному етапі було прийнято й низку документів щодо обґрунтування основних положень діяльності соціально-педагогічних працівників та соціальних педагогів. Зокрема, у 1999 р. було прийнято Положення про психологічну службу системи освіти. У цьому положенні було визначено *провідні завдання діяльності соціального педагога*. Так, до провідних завдань при роботі з дітьми та підлітками належали такі:

- аналіз особистості вихованця та об'єктивна оцінка його діяльності;
- аналіз діяльності громадських організацій для дітей;
- вивчення особливостей сімей вихованців, їхнього мікросередовища;
- визначення можливостей позитивного впливу соціуму та факторів негативного впливу на дітей;
- спостереження за наслідками позитивних або негативних впливів соціальних ситуацій, їх дослідження та прогнозування;

- здійснення аналізу результатів навчально-виховного процесу, його прогнозування;
- консультування вихованців, їхніх батьків, опікунів, вчителів та вихователів;
- здійснення консультаційної підтримки дитячих та юнацьких громадських організацій;
- захист прав та інтересів дітей;
- формування у вихованців навичок здорового способу життя, необхідності слідування правилам суспільної поведінки;
- надання вихованцям соціальних послуг;
- здійснення соціального та педагогічного супроводу навчально-виховного процесу, соціального патронажу вихованців з числа незахищених категорій населення [130, Р. II, ст. 16-18].

Варто зазначити, що процес активного розвитку законодавчої та нормативно-правової бази організації соціально-педагогічної діяльності з дітьми відбувався впродовж усього третього етапу. Але низка нормативно-правових актів, які розроблялись на цьому етапі, була офіційно прийнята лише на початку ХХІ ст. Серед них варто назвати Закони Про соціальну роботу, Про охорону дитинства, Про соціальний захист дітей-сиріт, Про державні соціальні стандарти та гарантії тощо [196].

Вивчення та узагальнення науково-педагогічних матеріалів [14; 196] приводить до висновку, що на третьому етапі активної діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні (1991 – 1999 рр.) було створено всі умови для розвитку соціальної педагогіки як науки та навчальної дисципліни. Так, глибока економічна та соціальна криза в українському суспільстві, розповсюдження серед молоді безробіття, наркоманії, безпритульності та злочинності стало поштовхом до визнання потреби у висококваліфікованих фахівцях соціально-педагогічної галузі.

Установлено, що українські науковці досягли значних успіхів на шляху визнання соціальної педагогіки як окремої наукової галузі, завдяки плідній роботі теоретиків та практиків соціальна педагогіка була відокремлена від соціальної роботи. Звернемо увагу на те, що активній діяльності соціально-педагогічних служб, установ та закладів досліджуваного етапу сприяло заснування у 1992 році Української асоціації соціальних педагогів та спеціалістів з соціальної роботи. А 1994 р. ця асоціація отримала повноправне членство від Міжнародної Федерації соціальних працівників. Зазначимо, що членами асоціації були науковці, соціальні педагоги, працівники соціальних центрів та інші фахівці соціальної сфери [15].

Установлено, що вони організовували конференції та семінари з питань розвитку соціальних установ в Україні, проводили літні школи для волонтерів тощо. Окрім цього асоціація здійснювала активну наукову діяльність у галузі соціальної та педагогічної роботи, у сфері діяльності соціальних закладів та установ для дітей. Асоціація проводила активну видавничу діяльність, стала ініціатором формування Етичного кодексу фахівців соціальної галузі [15].

Установлено, що значний внесок у розвиток питань функціонування соціально-педагогічних служб та соціально-педагогічних закладів для дітей зробили І. Зверева, Л. Коваль, С. Хлебик. Так, науковці здійснили аналіз світових моделей та стандартів підготовки соціально-педагогічних кадрів (Австрія, Німеччина, США, Ізраїль), визначили сфери діяльності працівників соціальної галузі та безпосередньо соціальних педагогів, систематизували завдання діяльності соціальних працівників [82].

І. Зверева та Л. Коваль наполягали на тому, що головною рисою соціальної роботи є безпосередній вплив на вихованця, метою якого має бути допомога вихованцю проявити себе та свої індивідуальні здібності [82, с.12]. Вважаємо за доцільне зазначити, що дослідниці наголошували,

що базовою інтегративною основою системи соціальної допомоги є саме соціальна педагогіка та соціально-педагогічна діяльність [82].

Соціально-педагогічні заклади та установи дають змогу здійснювати діагностику, виявляти соціальні відхилення, а також дають можливість своєчасно на них впливати. Окрім того соціально-педагогічні установи та служби сприяють розвитку соціальних ініціатив, формують ціннісні орієнтації вихованців, формують ставлення дітей до самих себе, до свого фізичного та морального стану, до оточуючого середовища [82, с.14].

Установлено, що І. Зверева виділила три види інститутів соціального впливу на дітей:

- мала група. До неї дослідниця зарахувала сім'ю, дитячі та молодіжні організації, референтну групу [69, с. 28];
- інститути галузі освіти – дошкільні, шкільні та позашкільні установи, заклади вищої освіти [69, с. 28];
- інститути соціального обслуговування. До інститутів соціального впливу було віднесено різні центри соціальної допомоги, сімейні центри, соціальні гуртожитки, притулки для дітей, центри соціально-психологічної реабілітації тощо [69, с. 28].

Вважаємо за необхідне зазначити, що, на думку І. Зверевої, одним із провідних соціальних інститутів на третьому етапі, як і на попередніх, залишалась школа. Дослідниця слушно наголошувала на тому, що школа здійснювала значний виховний вплив на дітей. Зважаючи на це, І. Зверева сформулювала шляхи організації соціальної діяльності у виховній системі школи. Зокрема, серед таких шляхів названо пошук та розробку принципів організації сумісної роботи різних соціально-педагогічних інститутів з метою виховання дітей. Також науковець зазначала, що одним із пріоритетних має бути шлях до виявлення різних напрямів соціальної та педагогічної роботи з учнями. Разом з тим, І. Зверева одним із векторів організації соціальної діяльності назвала методичну розробку та уточнення

змісту, форм та методів соціально-педагогічного впливу на особистість школяра [70, с. 32].

У межах проведеного науково-педагогічного пошуку вважаємо за необхідне зазначити, що І. Зверєва на третьому етапі визначила зміст та провідні тенденції соціально-правового захисту дітей. Серед панівних тенденцій варто назвати:

- виключно державний характер соціальної політики;
- реалізація соціально-педагогічних програм через національний, регіональний, місцевий рівні;
- удосконалення та розробка нормативно-законодавчої бази захисту дітей;
- здійснення на законодавчому рівні захисту прав дітей;
- розширення мережі соціально-педагогічних установ, служб та закладів [70].

І. Зверєва вважала, що реалізацію проекту соціального захисту дітей неможливо без допомоги соціально-педагогічних служб та організацій. Як наголошує І. Зверєва, соціальні заклади та установи повинні враховувати сфери життя та діяльності дітей, зокрема місце проживання та навчання, організацію дозвілля тощо. Необхідним є урахування актуальних та найбільш типових проблем соціальної та психологічної галузі, зокрема здійснення правового захисту, врахування сексуальних проблем підлітків, психологічна допомога при відхиленнях від норм поведінки тощо. Діяльність соціальних установ та закладів повинна враховувати особливості усіх категорій дітей: школярі, діти із багатодітних сімей, з неповних чи «неблагонадійних» родин тощо [70, с. 7].

Установлено, що дослідниця визначила найбільш вразливі у соціальному аспекті категорії дітей та підлітків. Серед них І. Зверєва назвала дітей-сиріт, дітей, які позбавлені батьківського піклування, дітей-інвалідів, дітей-жертв техногенних або екологічних катастроф, дітей з

асоціальних сімей, а також неповнолітніх правопорушників, нарко- та алкозалежних дітей тощо [70].

У ході науково-педагогічного пошуку з'ясовано, що на третьому етапі дослідниця Г. Лактіонова у дисертації «Теоретико-методичні основи соціально-педагогічної роботи з жіночою молоддю в умовах великого міста» (1999 р.) визначила теоретичні, а також методичні аспекти соціально-педагогічної роботи із дівчатами-підлітками та молодими жінками. Дослідниця урахувала особливості життя великих міст та проаналізувала процес соціалізації дівчат у великих містах і фактори, що мали на нього вплив. Г. Лактіонова наголосила на проблемних моделях соціалізації дівчат та здійснила їхній аналіз [98].

Варто зауважити, що Г. Лактіонова також здійснила порівняльно-педагогічний аналіз зарубіжного та вітчизняного досвіду організації і функціонування різних соціально-педагогічних служб. Дослідниця виявила специфіку організації соціально-педагогічної роботи з молоддю, а також розробила програму діяльності соціальних центрів та служб для молоді. Це сприяло подальшому розвитку соціально-педагогічних служб та закладів в Україні [97].

Цікавим для нашого дослідження є той факт, що О. Батіщева та З. Зайцева розробили методичні рекомендації стосовно особливостей організації роботи соціально-педагогічних служб з молодими сім'ями. Зокрема, фахівці зазначили особливо позитивну діяльність соціальних центрів у питаннях організації соціально-педагогічної роботи. Науковці слушно наголошували на тому, що соціально-педагогічні центри здійснюють різні види соціально-педагогічної роботи, а саме: соціальну профілактику, соціальний патронаж, соціальну реабілітацію, психологічну та психотерапевтичну допомогу, інформаційну та консультаційну допомогу, соціальну підтримку молодих сімей та їхніх дітей. Дослідниці наголошували на необхідності і доцільності тісної співпраці сімей із соціальними педагогами [11].

Разом з тим, зазначимо, що О. Батіщева та З. Зайцева визначили і методи соціально-педагогічного впливу на особистість. Серед методів соціально-педагогічного впливу науковці виділяють – оволодіння уміннями спілкування та поведінки в різних критичних або стресових ситуаціях шляхом тренінгових занять. Також учені назвали найбільш ефективними методами соціально-педагогічного впливу – метод тестування, консультації різного типу (індивідуальні, групові), психологічний театр мініатюр, проведення семінарів та лекцій, проєктивні методи діагностики тощо [11].

Р. Охрімчук, Л. Шелестова та О. Кравченко слушно наполягали на тому, що діяльність соціально-педагогічних служб для дітей повинна бути тісно пов'язана з дитячим рухом та дитячими організаціями в Україні. На третьому етапі (1991 – 1999 рр.) зазначені науковці систематизували дитячі об'єднання України в такі групи:

- громадські організації для дітей;
- окремі секції при громадських об'єднаннях та партіях;
- клубні дитячі організації;
- громадські фонди;
- дитячі об'єднання неформального типу [58, с. 12].

Разом з тим, Т. Гужанова підкреслює, що «дитячі громадські організації є частиною педагогічної системи України, яка забезпечує входження та адаптацію дитини до соціального середовища, освоєння та відновлення соціальних зв'язків» [25, с. 3].

Установлено, що В. Литньов сформулював вимоги до діяльності дитячих соціально-педагогічних закладів та служб, а саме:

- «громадська направленість виховання;
- самодіяльність дітей, розвиток їхньої активності, ініціативи і творчості в повсякденній життєдіяльності;
- принцип дитячої мрії і романтики;

- використання довготривалої ігрової методики;
- добровільність вступу в організацію і активна участь у виконання програм;
- гармонійне поєднання особистісних інтересів з колективним способом життєдіяльності;
- багатокладність і варіативність змісту і засобів виховного процесу» [99, с. 4].

О. Дубасенюк визначила напрями соціально-педагогічної підтримки дитячих закладів та організацій. До таких напрямів науковець віднесла:

- стимулювання активності, ініціативи, самостійності дітей, підлітків, юнаків у різних типах гуманістичних організацій;
- сприяння процесу соціалізації особистості, залучення молодого покоління до історико-культурної спадщини українського народу;
- поєднання у виховній діяльності кращих традицій дитячого і молодіжного руху та впровадження інноваційного змісту, форм та методів [59, с. 10].

В. Битковський, І. Іванова, О. Антонова-Турченко визначили головні умови покращення становища дітей-сиріт. У межах нашого дослідження варто назвати деякі:

- Фізичні: харчування, житло, транспорт, здоров'я, захист;
- Емоційні: любов, безпека, усвідомлення власної особистості, гідність, честь, щастя, гордість, упевненість у собі;
- Соціальні: сім'я, дружні взаємовідносини, спілкування з людьми, з яких треба брати приклад, участь у прийнятті рішень спільноти, національна самоідентичність, участь у дозвіллевій та ігровій діяльності, свобода зборів;
- Розвиток: освіта, сприятлива обстановка, підготовка до дорослішання;

- Духовні: свобода думки, морально-етичне виховання, усвідомлення цінності життя, виховання доброти, краси, простоти, любові і миру у взаємовідносинах між людьми [106, с. 17].

Таким чином, установлено, що поліпшення загального становища дітей-сиріт, їхнього виховання та навчання цілком покладалось на соціально-педагогічні заклади та установи, у яких вони перебували. Так, В. Битковський, І. Іванова, О. Антонова-Турченко зазначали, що соціальна та педагогічна діяльність з дітьми-сиротами має певні особливості. Робота соціального педагога в інтернатному закладі є лише частиною усього комплексу соціально-педагогічних заходів. Фахівці розглядали роботу соціального педагога з дітьми-сиротами в закладах інтернатного типу виключно як професійну сферу діяльності. Дослідники справедливо наголошували, що професійна діяльність соціального педагога повинна носити гуманістичний характер, сприяти гуманізації стосунків між вихованцями та вихователями, між вихованцями та суспільством, підтримувати педагогізацію всього виховного процесу і середовища вихованців [106, с. 20].

Варто підкреслити, що В. Битковський, І. Іванова, О. Антонова-Турченко визначили і зміст роботи соціального педагога у школах-інтернатах. Звернимо увагу на те, що визначений цими науковцями зміст соціально-педагогічної роботи знайшов своє відображення у діяльності різних соціально-педагогічних служб для дітей третього етапу. До змісту зазначеної діяльності вчені віднесли:

- соціально-педагогічну профілактику, яка визначається як система дій, що спрямовані на розвиток умінь і формування навичок орієнтуватися у системі соціальних відносин, а також попередження наслідків соціального сирітства. Провідною метою соціально-педагогічної профілактики можна назвати формування життєвого досвіду дитини, її здібностей життєстійкості, самозбереження та самозахисту;

- соціально-педагогічну допомогу, що характеризується мобілізацією соціально-педагогічної та психологічної підтримки для задоволення дитячих потреб. Соціально-педагогічна допомога передбачає реалізацію і впровадження спеціальних форм та методів роботи вихователя, а також активну взаємодію індивіда та соціального оточення;
- соціально-психологічну реабілітацію як комплексний, безперервний та динамічний процес розвитку особистості, а також її самореалізації та самоактуалізації [106, с. 21].

Як свідчить проведене дослідження, третій етап (1991 – 1999 рр.) характеризується відкриттям нових інститутів соціального виховання і впровадженням інновацій, активним створенням громадських організацій, які займалися соціально-педагогічною діяльністю; розробкою і впровадженням низки нормативних документів стосовно організації соціально-педагогічної роботи з дітьми та підлітками; узагальненням етичних стандартів діяльності соціального педагога, визначенням його функціональних обов'язків; започаткуванням професійної підготовки соціальних педагогів у закладах вищої освіти, а також розробкою її змістовно-методичного забезпечення та стандартизацією [14, с. 186].

Як свідчать науково-педагогічні джерела [14; 70], на етапі, який вивчається, суттєво збільшилась професійна профілактична, корекційна, адаптаційна допомога, спрямована на активний процес соціалізації дитини. Набули особливої популярності групові форми соціально-педагогічної роботи, а також послуги «Телефону довіри». У результаті проведеної роботи кількість звернень дітей за медичною та правовою допомогою значно зменшилась [70].

Установлено, що на досліджуваному етапі розширилась мережа соціальних служб для дітей і підлітків. Так, в усіх регіонах України соціальні служби та установи надавали дітям профілактичні соціальні та корекційні послуги, реабілітаційну підтримку. Разом з тим, на третьому етапі зросла потреба у профорієнтаційній, консультаційній та матеріальній

допомозі, а також забезпеченні реальних та дієвих шляхів соціалізації дітей [70].

Зазначимо, що на визначеному етапі (1991 – 1999 рр.), поряд з соціально-педагогічними службами для дітей та молоді, успішно функціонували такі соціально-педагогічні заклади для дітей, як:

- скаутські та пластунські організації;
- релігійні об'єднання;
- шкільні об'єднання;
- клубно-профільні організації (спортивні клуби, наукові клуби, історичні та музичні клуби, комп'ютерні клуби тощо) [99, с. 4].

Необхідно звернути увагу на те, що через докорінні політичні зміни в країні, набуття Україною незалежності, суттєво змінилась і мережа соціально-педагогічних установ для дітей. Зокрема, окремі заклади та організації в 90-ті рр. ХХ століття було або реорганізовано, або їхня діяльність припинилась взагалі. Так, було реорганізовано піонерську та комсомольську організації, соціально-педагогічна діяльність за місцем проживання фактично припинила своє існування через брак фінансування. Натомість на третьому етапі почали з'являтися нові громадські організації або відроджуватись несправедливо забуті (СПОУ спілка піонерських організацій України, Українська скаутська організація «Пласт», Асоціація учнівської молоді тощо) [59, с. 10].

Головними *суб'єктами соціально-педагогічної діяльності* з дітьми на окресленому етапі стали фахівці з соціальної роботи, тоді як на попередньому етапі – це були класні керівники, інспектори у справах неповнолітніх, батьківські комітети тощо [22; 196]. На визначеному етапі соціально-педагогічні функції продовжували виконувати і класні керівники, вихователі, але значно в обмеженій кількості та лише в межах навчально-виховних закладів [100; 121].

Мета діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей у 1991 – 1999 рр. полягала у формування соціальної свідомості дитини,

розвитку її творчого потенціалу, профілактиці правопорушень та підтримці у процесі соціалізації особистості [3; 14; 22; 65; 196]

Завдання діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей на досліджуваному етапі полягали у:

- вихованні свідомого громадянина з активною життєвою позицією;
- залученні молоді до ведення здорового способу життя, занять туризмом, фізкультурою, спортом;
- створенні сприятливих умов для розвитку та реалізації учнями своїх уподобань, нахилів та здібностей;
- вихованні екологічної свідомості;
- вихованні моральних цінностей;
- військово-патріотичному та громадянському вихованні;
- створенні найбільш сприятливих умов організації виховання та розвитку дітей, оточення їх увагою та турботою;
- забезпеченні своєчасного отримання дітьми освіти, а також їх підготовки до самостійного життя та до вибору майбутньої професії;
- сприянні розвитку індивідуальних здібностей кожної дитини, її громадянського становлення;
- оздоровленні дітей, а у разі потреби і корекції психологічних або фізичних вад розвитку дітей [129; 22, с. 9].

На етапі, який вивчається, відбувались серйозні кризові явища в економіці країни та її соціальній сфері. Така ситуація мала наслідком збільшення кількості безпритульних та бездоглядних дітей. Разом з тим, у цей час відбувся занепад інтернатних установ в Українській державі [197].

На третьому етапі було видано «Положення про навчально-виховні заклади для дітей-сиріт і дітей, які залишились без піклування батьків». У Положенні було визначено головні завдання закладів інтернатного типу. Це: створення найбільш сприятливих умов утримання дітей, які будуть

максимально наближені до домашніх; організація життя та дитячого розвитку, надання їм допомоги в отриманні своєчасної освіти, а також підготовка до самостійного дорослого життя та до вибору майбутньої професії [129].

Установлено, що основними типами інтернатних установ досліджуваного етапу були: дитячі будинки для дітей дошкільного та шкільного типу, а також дитячі будинки змішаного типу. Як один із прикладів дитячого будинку змішаного типу того часу, можна назвати дитячий будинок у м. Феодосія. У цьому дитячому будинку виховувались діти-сироти дошкільного та шкільного віку з однієї сім'ї [3]. Також при дитячому будинку працювала загальноосвітня школа-інтернат. У цій школі навчались діти-сироти та діти, які залишились без піклування батьків [129].

Варто зазначити, що на третьому етапі з'явилися нові шляхи матеріального забезпечення інтернатних закладів. Серед них варто назвати: залучення не бюджетних коштів від благодійних установ та спонсорських організацій, використання нових технологій управління закладами та здійснення навчально-вихованої діяльності, створення та популяризація інтернатних установ сімейного типу [3].

У ході науково-педагогічного пошуку встановлено, що пріоритетними *напрямами* організації соціально-педагогічної діяльності у всіх закладах та установах третього етапу були такі напрями:

- робота з емоційною сферою неповнолітнього (подолання страхів), психокорекція агресивної та імпульсивної поведінки, корекція тривожності дитини;
- корекція агресивної поведінки особистості, профілактика суїцидів (проводилась з вихованцями 9-13 років);
- корекція агресивної поведінки, соціально-психологічний тренінг спілкування (проводилась з вихованцями 13-18 років) [121].

З'ясовано, що соціально-педагогічна робота в інтернатах відбувалась у відповідності з затвердженою програмою навчання та виховання дітей [3].

Також установлено, що соціальні працівники соціально-педагогічних закладів, служб та інтернатних установ здійснювали плідну роботу з метою зміцнення родинних зв'язків між дошкільнятами та їхніми старшими братами й сестрами. Зокрема, старші вихованці брали шефство над молодшими. Також популярним на третьому етапі було диференційоване навчання. Дітей з більш високими та низькими навчальними можливостями поєднували в групи. Для учнів старших класів проводилась спеціальна професійно-трудова підготовка [100].

Також у 1991 – 1999 рр. почали широко впроваджуватися нові інформаційні технології, використання яких сприяло поліпшенню засвоєння начального матеріалу, підвищенню ефективності навчання, внесенню в навчальний процес елементів творчості, урізноманітненню видів діяльності, позитивному впливу на психологічний та інтелектуальний розвиток дітей. [3].

Варто зауважити, що знаковим на третьому етапі стало те, що вся соціально-педагогічна діяльність набула комплексного характеру. Так, соціально-педагогічна робота почала орієнтуватись на формування гармонійно розвиненої та здорової особистості. Зазначені ідеї мали значний вплив на зміст діяльності соціально-педагогічних установ та служб. Зокрема, це позначилось і на змісті діяльності шкіл-інтернатів санаторного типу. Такі заклади об'єднували медиків, психологів, педагогів та соціальних працівників. Як приклад, головним завданням Генічеської санаторної школи-інтернату (Херсонська область) була комплексна реабілітація хворих дітей на основі поєднання програм медичної, психолого-педагогічної та соціальної реабілітації. Основною ідеєю виховної системи у школі була та, що особистість – головна цінність і основний об'єкт турботи для педагогів, батьків [100].

В. Покась зазначає, що, за часи третього етапу, система соціального та суспільного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, зазнала позитивних змін [127, с. 115]. Зокрема, науковець підкреслював той факт, що у більшості дитячих будинків відкрито початкові школи з метою збереження родинних зв'язків між братами та сестрами. З цього приводу вчений наголошував: «У Київському дитячому будинку «Малютко» з 1994 року проживають і навчаються діти молодшого шкільного віку, старші за віком є учнями міської загальноосвітньої школи. У Севастопольському міському дитячому будинку № 1 проживають діти з 5-річного віку до повноліття і навчаються у загальноосвітніх школах, професійно-технічних училищах, відвідують міські позашкільні установи» [127, с. 115].

У ході наукового пошуку встановлено, що на досліджуваному етапі (1991 – 1999 рр.) в Україні почали створювати *притулки для тимчасового перебування дітей*. У таких притулках перебували діти віком від 3 років до 18 років. Це були діти, яким були потрібні державний соціальних захист та підтримка. Зокрема, у цих притулках утримувались діти які загубились, яких покинули батьки, діти, котрі лишились без опіки, діти, що втекли із сім'ї чи навчально-виховних установ. Також у таких притулках були діти, яких вилучили із сімей рішенням суду, або, які самі звернулись за допомогою до такого притулку чи правоохоронних органів [196].

На третьому етапі було визначено основні завдання притулків. Серед завдань варто назвати такі: відповідальність за забезпечення умов проживання дітей; організація позитивної психологічної атмосфери та належних психологічних умов для гармонійного розвитку вихованців; надання дітям можливості навчатися; забезпечення змістовного дозвілля [66].

Установлено, що соціальні та педагогічні співробітники притулків сприяли соціальній адаптації вихованців. Так, вони надавали дітям

психологічну, педагогічну, медичну та юридичну допомогу. Це сприяло зниженню рівня соціального дискомфорту дітей [66].

Установлено, що на досліджуваному етапі в Україні діяли *заклади загальної середньої освіти та професійні училища соціальної реабілітації*. Це були спеціалізовані заклади для неповнолітніх, які вчинили злочин чи правопорушення. У таких соціально-педагогічних закладах неповнолітні перебували у спеціальних умовах, навчались та отримували навички професійної діяльності [14; 15; 19; 20; 81; 196].

Провідними завданнями загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації третього етапу були:

- навчання та виховання дітей;
- підвищення культурного рівня вихованців;
- розвиток індивідуальних здібностей кожної дитини;
- забезпечення належних умов проживання дітей;
- здійснення професійної підготовки підлітків;
- забезпечення дітей доглядом та медичною допомогою;
- проведення соціальної реабілітації вихованців;
- соціальний та правовий захист дітей [66].

Установлено, що на підставі судового рішення неповнолітні, які скоїли злочин або правопорушення, здійснили суспільно-небезпечні вчинки, направлялись до загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації або до професійних училищ. До цих соціально-педагогічних закладів направляли дітей віком від 11 до 14 років. Кількість вихованців, зазвичай, не перевищувала 180-200 осіб [66].

У ході науково-педагогічного пошуку встановлено, що переважна більшість вихованців загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації прибували до закладів педагогічно занедбаними. Багато дітей мали деякі психічні розлади або фізичні відхилення. Педагоги цих соціально-педагогічних закладів стикалися з тим, що підлітки у віці

10-14 років не володіли елементарними навичками читання, письма, виконання математичних дій, а деякі вихованці – мали значні затримки розвитку розумової діяльності. Окремі представники не володіли загальноосвітніми навичками, в тому числі вмінням говорити, аналізувати, оскільки у них була погано розвинена пам'ять. Більшість дітей не знали і не розуміли шкільного режиму, не могли адаптуватися до навчального процесу, швидко перевтомлювалися, були нервовими [65].

Варто зазначити, що робота з дітьми у соціально-педагогічних службах та установах передбачала комплексний підхід, який поєднував педагогічну, психологічну, соціальну і медичну реабілітацію.

До основних *функцій* дитячих соціально-педагогічних служб можна віднести:

- необхідність забезпечення індивідуального розвитку кожної дитини, розвитку її здібностей;
- доцільність здійснення ресоціалізації шляхом визначення та врахування індивідуально-психологічних особливостей та здатностей кожної дитини;
- створення сімейної атмосфери у закладі та дотримання гуманістичних взаємовідносин між вихователями та вихованцями;
- спрямовування діяльності соціально-педагогічних працівників на розвиток психоемоційної сфери вихованців;
- розвиток моральної та правової грамотності й свідомості [65, с. 77].

Вивчення та узагальнення науково-педагогічної літератури [14; 65; 196, с. 317] переконало, що на третьому етапі (1991 – 1999 рр.), у порівнянні з попередніми етапами, було суттєво збагачено зміст, форми та методи соціально-педагогічної роботи з дітьми з групи ризику не лише в спеціальних корекційних соціально-педагогічних установах, а й поза ними. Так, зміст соціально-педагогічної роботи був спрямований на максимальне

«завантаження» підлітків у межах загальноосвітніх шкіл та у позашкільний час [14; 65].

Також доцільно підкреслити, що на третьому етапі – етапі активізації діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні – проводили спеціальні рейди «Діти вулиці», «Вокзал», «Ринок» з метою вилучення дітей, схильних до бродяжництва та скоєння злочину; підготовки молоді до здійснення контролю за своєю поведінкою [5; 14; 70].

Підкреслимо і той факт, що на етапі, який вивчається, проводилась ціла система корекційно-реабілітаційних заходів до дітей з різними відхиленнями. Вартим уваги є той факт, що підлітків залучали до суспільно-корисної діяльності, проводили з ними роз'яснювальні бесіди та консультаційну роботу. Також соціальні та педагогічні працівники закладів освіти здійснювали діагностичну, консультаційну, реабілітаційну та допоміжну роботу. Зазначимо, що багато уваги у той час приділялось підбору доцільних форм і методів роботи з кожною дитиною, організації змістовного дозвілля підлітків у вечірній час та у вихідні дні шляхом розширення мережі спортивних гуртків та секцій, відкриття клубів за інтересами (клуб натуралістів, клуб друзів міліції тощо). Фахівці з правової роботи регулярно організовували лекторії з правових питань [196, с. 317].

Установлено, що на третьому етапі в Україні створюється *центр соціальних служб для молоді* (ЦССМ) (1992 р.), що було зумовлено рядом чинників – бурхливі соціально-економічні зміни в країні, руйнація налагодженої системи діяльності шкільних та позашкільних дитячих громадських організацій. Все це призвело до стрімкого розповсюдження негативних явищ у дитячому середовищі [14]. Зазначимо, що згодом соціальні служби для молоді отримали нові функції й завдання, зокрема вони почали забезпечувати соціальний захист дітей, підлітків та цілих сімей. Як наслідок, їх було реорганізовано у центри соціальних служб для сімей, дітей та молоді [14].

У ході науково-педагогічного пошуку з'ясовано *основні напрями діяльності* центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Серед них варто назвати такі:

- соціальна допомога сім'ям, котрі перебували у скрутних життєвих ситуаціях;
- профілактика ВІЛ/СНІД серед молоді, а також профілактика наркоманії серед підлітків та юнаків;
- підтримка сімей та дітей, що мають діагноз ВІЛ/СНІД;
- соціальна підтримка дітей та молоді з особливими потребами, а також їхня адаптація й інтеграція до повноцінного життя у суспільстві;
- допомога сім'ям, які взяли на виховання дітей з дитячих будинків, а також соціальний супровід дитячих будинків сімейного типу;
- постійний патронаж підлітків, які відбувають чи відбули покарання у вигляді обмеження чи позбавлення волі;
- соціальна адаптація та підготовка до самостійного життя старшокласників та випускників інтернатів, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування;
- здійснення виховної та профілактичної діяльності з метою формування у дітей та підлітків позитивного ставлення до здорового способу життя [70, с. 24].

Зазначимо основні *принципи діяльності* соціально-педагогічних служб та установ для дітей на третьому етапі (1991 – 1999 рр.):

- принцип гуманізму;
- принцип поваги до особистості;
- принцип національної, расової, соціальної та релігійної рівності;
- принцип взаємодопомоги та взаємодовіри;
- принцип добровільності;
- принцип конфіденційності та збереження таємниці [70, с. 25].

У ході наукового пошуку встановлено, що Зверєва І. визначила основні *функції діяльності* центрів соціальних служб для сімей, дітей та молоді. Серед них:

- надання соціальної та педагогічної допомоги з метою залучення дітей до суспільного та громадянського життя;
- здійснення соціально-педагогічної профілактики негативних явищ, котрі мають вплив на формування та становлення дитячої особистості, а також викликають соціальну напругу;
- проведення корекційної роботи, зокрема корекції соціальної поведінки дітей, допомога дітям у скрутних життєвих ситуаціях, допомога дітям, що переживають кризову чи дискомфортну для них ситуацію;
- здійснення соціально-реабілітаційної роботи, що орієнтована на встановлення або відновлення соціальних зв'язків, на розвиток природної соціальної активності дітей [70].

З'ясовано, що на досліджуваному етапі в Україні було створено нові соціально-педагогічні організації для дітей. Зокрема, по всій країні були відкриті центри соціально-психологічної підтримки, діяльність яких фокусувалась на роботі саме з дітьми та підлітками. Зазначимо, що основною метою діяльності таких центрів на той час став захист дітей і підлітків від негативного криміногенного впливу тогочасного суспільства. Разом з тим, соціально-педагогічні працівники центрів допомагали дітям налагоджувати стосунки з батьками та родичами, вчили їх співпрацювати зі школою і вчителями, коригували поведінку дітей у відповідності до соціальних вимог суспільства. Також працівники соціальних центрів надавали дітям кваліфіковану юридичну допомогу, дбали про їх тимчасовий притулок та забезпечували всі побутові умови проживання та потреби дітей [70].

Варто підкреслити, що соціально-педагогічні служби й соціально-педагогічні центри третього етапу мали велике значення для розвитку суспільства. Вони надавали допомогу дітям, батькам та вчителям

(консультативну, юридичну, соціальну тощо), здійснювали соціальний та правовий захист дітей у відповідності до українського та міжнародного законодавства. Служби та центри сприяли соціальній адаптації дітей та підлітків, пропонували практичну допомогу для створення позитивного соціального мікроклімату у сім'ях, класах, школах [70].

Аналіз науково-педагогічних матеріалів [14; 22; 102] показав, що на визначеному етапі в Україні продовжили свою діяльність *дитячі табори відпочинку*. Як наголошують фахівці, на досліджуваному етапі відбулось кардинальне переосмислення суті виховання і оздоровлення в умовах тимчасових дитячих об'єднань, виникнення нових типів і видів дитячих установ (міжнародні та всеукраїнські дитячі центри, соціально-педагогічні оздоровчі центри і комплекси багатoproфільного характеру, табори дитячих і юнацьких організацій, літні академії, табори юних талантів, табори-експедиції, сімейні будинки відпочинку тощо) [102, с. 129].

Варто зазначити, що на третьому етапі суттєво змінився і зміст соціально-педагогічної роботи в оздоровчих таборах. Відпочинок у таборі розглядався як «оздоровлення та стимуляція психічних, моральних, етичних, естетичних і фізичних сил дитини» [102, с. 129].

Установлено, що на визначеному етапі продовжувала діяти і освітня складова в оздоровчих таборах, яка була започаткована на попередньому етапі. Зокрема, відпочинок виконував не тільки компенсаторну, а й навчальну функцію, створював умови для придбання знань і умінь, розвитку ініціативи і самодіяльності дитини, забезпечувався «педагогічним супроводом, соціальними й індивідуальними зв'язками» [102, с.129].

Проведене дослідження переконало, що в 1991 – 1999 рр. в Україні продовжували працювати спеціальні соціально-педагогічні заклади щодо *здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень* серед дітей та підлітків. Зокрема, продовжували діяти приймальники-розподільники. До них попадали діти віком від 11 до 18 років, які скоїли злочин або правопорушення, втекли із соціальних навчально-виховних установ,

жебракували на вулицях, втекли з дому. Приймальники-розподільники виконували функцію тимчасових притулків, з яких дітей потім направляли до спеціальних соціально-педагогічних установ [131].

Варто зазначити, що соціально-педагогічні співробітники приймальників-розподільників проводили з дітьми роз'яснювальну роботу. Зокрема, соціально-педагогічні працівники з'ясовували та систематизували основні відомості про неповнолітніх, які ставали основою для визначення їхнього майбутнього влаштування. Так, необхідно було встановити особу дитини, з'ясувати у неї причини бездоглядності або причини вчинення правопорушення. Соціально-педагогічні кадри приймальників-розподільників також займались пошуком батьків чи опікунів дітей, намагались встановити зв'язки з родиною та повернути дітей до сім'ї і освітнього закладу [131].

Вивчення практики роботи соціально-педагогічних закладів третього етапу показало, що, як і на попередніх етапах, підтримувався тісний зв'язок позашкільних та шкільних закладів. Зокрема, Ю. Галатюк та В. Галатюк зазначали, що соціально-педагогічні заклади потребують підтримки не лише з боку держави, а і з боку навчальних установ. «Взаємодія школи з соціально-педагогічними організаціями, – підкреслюють фахівці, – повинна здійснюватись на основі принципу паритетності – сприяти як їхньому (школи і соціально-педагогічних організацій – І. Є.) ... розвитку, так і інтересам вдосконалення навчально-виховного процесу в школах» [22, с. 8].

Як свідчить вивчення досвіду діяльності шкіл, у загальноосвітній школі № 6 м. Рівне практикувались різні форми співпраці з соціально-педагогічними установами та дитячими громадськими організаціями. Це: проведення бесід, зустрічей, круглих столів, спільних виховних заходів. «Обмінюючись думками, спільними проблемами, – записано в наукових джерелах, – діти мають можливість дізнатися як і чим живуть члени дитячих організацій, соціально-педагогічних установ, які завдання

ставлять вони перед собою. ... Живе спілкування школярів та членів дитячих організацій дають можливість дітям знайти себе, реалізувати свої вміння, привернути до себе увагу» [22, с. 9]

Необхідно звернути увагу і на те, на третьому етапі було започатковано ґрунтовну *підготовку соціальних педагогів*. «Підготовка спеціалістів нового фаху розпочалася у нас лише декілька років тому, – писав В. Скрипченко в 1998 році, – зараз уже можна говорити про навчання на трьох рівнях: базовому, середньому та вищому – університетському. Це і менеджери соціального захисту, і соціальні педагоги, й фахівці з соціальної політики та соціальної роботи тощо. Наголос при підготовці фахівця робиться на поглиблену професійно орієнтовану освіту, а саме: на отримання знань з соціальної роботи – її історії, теорій й методів впливу та оцінки потреб людей; отримання необхідних знань з соціології, психології, права; практичну підготовку у відповідних установах» [144, с. 48]

Таким чином, на третьому етапі (1991 – 1999 рр.) у зв'язку з кардинальними політичним, соціальним та економічними змінами в Україні, відбулось переосмислення та реорганізація правового забезпечення функціонування соціально-педагогічних служб та закладів, розширились зміст, функції та завдання їхньої діяльності. Через негативний вплив економічної кризи та криміногенної ситуації в країні соціально-педагогічні заклади здійснювали активну корекційну та профілактичну роботу. На етапі, який вивчається, почалась ґрунтовна підготовка соціально-педагогічних працівників у закладах вищої освіти, а професія соціального педагога здобула визнання і суттєвої популяризації.

На третьому етапі, на відміну від попереднього, в Україні була створена розгалужена мережа соціально-педагогічних служб для дітей, були започатковані нові види соціально-педагогічних установ для дітей – притулки для тимчасового розміщення дітей, загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації, центри медико-соціальної та

соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх, дитячі будинки змішаного типу. Також було визначено загальну мету діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей та конкретизовано завдання їхньої діяльності.

2.4 Творче використання досвіду діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей в сучасних умовах.

Удосконалення та розвиток системи соціально-педагогічної допомоги дітям сучасної України неможливе без переосмислення теорії та практики діяльності соціально-педагогічних закладів минулих років. Проблеми, пов'язані з особистісним становленням молодого покоління постійно перебувають у центрі науково-педагогічних досліджень.

Сьогодні, зважаючи на соціально-економічні проблеми України, з'являються все нові і нові форми надання допомоги сім'ям, дітям та молоді. Та варто зазначити, що часто ці форми не можуть охопити весь спектр соціально-педагогічних проблем, які постійно змінюються. Вплив суспільних процесів на розвиток молодого покоління є постійним і глобальним, але водночас і має свої особливості, аналіз яких є об'єктивно необхідним. Відповідно, діяльність соціально-педагогічних служб та установ в Україні потребує постійного удосконалення, використання різних педагогічних технологій, ґрунтовного осмислення і творчого застосування змісту, методів і форм організації діяльності соціально-педагогічних закладів минулих років.

Аналіз особливостей діяльності соціально-педагогічних установ м. Києва, Львова, Одеси, Харкова підтвердив досить невтішну картину щодо основних проблем та недоліків в організації виховної й навчальної роботи в них, і показав, що результати соціально-педагогічної роботи, рівень її організації, залучення дітей до процесу соціалізації, до культури,

підготовка їх до самостійного життя є не достатньо високими. Все це негативно відбивається на розвитку сучасного українського суспільства.

Пошук шляхів успішного вирішення проблем діяльності соціально-педагогічних служб та установ хвилює сучасних дослідників, соціальних працівників і соціальних педагогів. Але однозначної відповіді щодо вирішення питань діяльності соціально-педагогічних служб та установ поки що немає. Тому зараз особливо актуальною є проблема вивчення і творчого застосування у навчально-виховному процесі соціально-педагогічних технологій, форм та методів виховання особистості, які існували в соціально-педагогічних закладах другої половини ХХ ст.

Одним із реальних шляхів підвищення рівня якості діяльності соціально-педагогічних служб та установ, на нашу думку, є розроблення науково-обґрунтованих методичних положень, які б сприяли активній соціалізації дітей та молоді, розкриттю їхнього творчого потенціалу і ґрунтувалися б на широкому впровадженні у виховний процес як новітніх педагогічних технологій, так і дещо забутих форм та методів виховання молодого покоління у соціально-педагогічних закладах другої половини ХХ ст.

Сформулюємо деякі пропозиції щодо підвищення ефективності роботи сучасних соціально-педагогічних служб та установ. Аналіз розвитку соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні в другій половині ХХ століття дозволяє дійти висновку, що одна група теоретично розроблених і практично перевірених положень уже знаходить своє широке використання в сучасній соціально-педагогічній діяльності, інша — вимагає свого вдосконалення та подальшого творчого використання.

Спочатку розглянемо *питання, які вже знайшли своє відображення у практиці діяльності соціально-педагогічних служб та установ України*, а також окреслимо можливі шляхи їх удосконалення з урахуванням досвіду попередніх років.

Так, часткове відображення у практиці діяльності сучасних соціально-педагогічних служб та установ знайшли методи соціально-педагогічного впливу, сформульовані ще на першому етапі розвитку зазначених питань А. Литвиною та М. Мироною, особливо методи трудового виховання [73, с. 10-11].

Досвід роботи соціальних установ та організацій у 50-ті рр. ХХ століття показав, що *трудове виховання* має позитивні соціально-педагогічні наслідки. Робота на присадибних ділянках, самообслуговування виховують у дітей любов до природи, до рідного краю, викликають почуття поваги до чужої праці, переконують у цінності трудової діяльності для людини.

У сучасних соціально-педагогічних закладах (школи-інтернати, дитячі будинки та ін.) деякі аспекти організації трудового виховання дітей знайшли своє часткове відображення та застосування. Але, ми глибоко переконані в тому, що посильна суспільно корисна праця, яка здійснюється як допомога старшим, має потужний виховуючий характер. Разом із тим доцільним є використання форм та методів організації трудового виховання неповнолітніх, які активно впроваджувались на першому етапі розвитку соціально-педагогічних служб і установ в Україні. Беззаперечно, що форми та методи необхідно переосмислити та застосовувати у відповідності до фізичних можливостей дітей та їх вікових особливостей. Зокрема, це можуть бути конкурси на озеленення приміщення, на кращий волонтерський проект, конкурс відеороликів тощо.

У ході науково-педагогічного пошуку з'ясовано, що в другій половині ХХ століття значно розширились форми та методи соціально-педагогічної роботи з дітьми. Так, на території України масового поширення набули такі форми соціально-педагогічної діяльності як «тимурівська робота», рух «червоних слідопитів», зльоти, військово-спортивні ігри та змагання, походи дружби сільських та міських школярів, створення музеїв тощо [21].

У сучасній Україні часткового впровадження у соціально-педагогічну практику з дітьми здобули військово-спортивні ігри та змагання, а також скаутський рух. Але сьогодні громадські об'єднання та організації недостатньо співпрацюють із соціально-педагогічними службами та установами. З огляду на це, доцільно популяризувати суспільні та громадські дитячі організації, активізувати їхню активну співпрацю з соціально-педагогічними закладами, впроваджувати форми та методи скаутської і волонтерської роботи в практику діяльності вихователів та працівників соціально-педагогічних установ.

Найбільш яскравим прикладом діяльності дитячих громадських організацій досліджуваного періоду, звичайно, була піонерська організація, яка активно займалася соціально-педагогічною роботою на базі загальноосвітніх шкіл, будинків піонерів. Піонерська організація залучала дітей до активної суспільно-корисної діяльності, започаткувала пости всеобучу, групи взаємодопомоги тощо. Всі ці заходи сприяли успішній соціалізації школярів, активній співпраці дітей та дорослих.

Варто зауважити, що створені у досліджуваній період піонерські табори відпочинку та палаци й будинки піонерів, знайшли свій подальший розвиток у сучасних дитячих таборах відпочинку та будинках і палацах дитячої творчості. Ці організації та установи і в наш час продовжують виконувати соціально-педагогічні функції. Зокрема, підтримують чітку систему канікулярного відпочинку дітей, сприяють творчому розвитку та соціалізації сучасних дітей.

Варто також зазначити, що форми та методи соціально-педагогічної роботи у таборах відпочинку та будинках дитячої творчості, які використовували педагоги досліджуваного періоду, донині актуальні та активно використовуються у виховній системі сьогодення. Це, зокрема, конкурси, екскурсії, подорожі, фестивалі, зустрічі з працівниками підприємств, науковцями, активістами, поетами, письменниками, музикантами тощо.

Подальшого поширення потребує ідея *створення музеїв при навчальних та соціально-педагогічних закладах*, яка була започаткована ще в 60-70-ті рр. XX століття. У наш час функціонують музеї, що були створені в другій половині XX століття. Є краєзнавчі, етнографічні, військово-історичні, літературно-художні музеї. Але, враховуючи сучасні інтереси дітей, варто при соціально-педагогічних закладах створювати музеї, які будуть цікаві для дітей. Наприклад, варто скористатися досвідом В. О. Сухомлинського, який започаткував музей казки, музей дитячих думок і фантазій.

Цікавим для сучасних дітей буде процес створення музеїв техніки, робототехніки, інтерактивних технологій, іграшки тощо. Через створення музею іграшки може бути реалізовано естетичне та патріотичне виховання дітей. У цьому аспекті педагогічно цінним є досвід Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, де успішно функціонує музей іграшки. Якщо такий музей працюватиме у дитячих закладах, то діти зможуть самостійно поповнювати його колекцію національними іграшками, іграшками різних народів та різних історичних епох.

Варто зазначити, що музеї можуть мати самий різноманітний характер та реалізовувати різні напрями виховання – естетичне, патріотичне, трудове, фізичне тощо. Так, цікавим для сучасних дітей буде створення музею кімнатних рослин, годинників, дзвіночків, подорожей тощо.

Як свідчить проведене дослідження, своє часткове впровадження у практиці діяльності сучасних соціально-педагогічних установ та закладів знайшли форми та методи організації дозвілля дітей, які було започатковано в другій половині XX століття. Так, у багатьох дитячих закладах сьогодні активно працюють гуртки за інтересами – хоровий, танцювальний, драматичний, спортивний, художньої праці тощо. З огляду на це, свого переосмислення та подальшого творчого використання

заслуговує досвід діяльності Краматорської школи-інтернату 40-60-х рр. XX століття [7, с. 21].

Позитивної оцінки та подальшого використання потребує й ідея широкого залучення громадських організацій до соціально-педагогічної діяльності з дітьми, організація роботи з дітьми та підлітками при житлових управліннях, які набули свого використання на першому етапі (1949 – 1969 рр.) діяльності дитячих соціально-педагогічних служб та установ.

Наукового осмислення і подальшого вивчення потребують функції діяльності соціально-педагогічних служб та установ – діагностична, організаторська, стимулююча, об'єднуючо-згуртовуюча тощо.

До завдань діяльності соціально-педагогічних служб та установ, які і сьогодні не втратили своєї актуальності, але з роками були незаслужено забуті, можна віднести: вивчення соціальних проблем суспільства; надання висококваліфікованої методичної допомоги науковим установам та фахівцям у проведенні соціально-педагогічної діяльності; підготовка висококваліфікованих фахівців для роботи в соціально-педагогічних службах та установах; виховання у кожної дитини високих моральних і трудових якостей та громадянського ставлення до знань; організація змістовного дозвілля неповнолітніх; заохочення дітей до активних форм проведення дозвілля; залучення дітей до роботи в громадських об'єднаннях; створення здорового психологічного мікроклімату в дитячому середовищі; організація активного товариського спілкування; виховання у дітей турботи один про одного та деякі інші.

Особливого значення в діяльності сучасних соціально-педагогічних служб та установ для дітей набувають і принципи, які були сформульовані науковцями (Л. Фарафонова) ще на початковому етапі розвитку соціально-педагогічних служб та установ для дітей (1949–1969 рр.), а саме: принцип доцільності змісту, форм, та методів соціально-педагогічної роботи з дітьми; принцип активності та самодіяльності; принцип романтики і гри.

Актуальною сьогодні є рекомендація вчених попередніх етапів, що соціально-педагогічною діяльністю повинні займатися фахівці різних професій – вчителі, представники громадських організацій, культурно-дозвілдової і спортивно-масової діяльності, працівники міліції, батьки тощо. На подальше творче використання заслуговує досвід організації соціально-педагогічної діяльності шефів-виробничників, тобто працівників заводів, фабрик, підприємств, котрі працювали з дітьми у позашкільний час, проводили бесіди з профорієнтації, формували у молодого покоління стійкі моральні переконання.

Суттєву допомогу соціально-педагогічним службам та установам для дітей може надати вивчення змісту діяльності кімнат школярів та підліткових клубів, які в досліджуваний період плідно працювали за місцем проживання дітей і займалися активною соціально-педагогічною діяльністю.

Подальшого творчого використання в діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей потребують і такі цікаві методи соціально-педагогічного впливу на особистість, як метод «соціальної історії клієнта» (відбиває дані про особистість, її проблеми, характер допомоги тощо); метод «складання соціального паспорта мікрорайону» (включає дані про неблагополучні сім'ї, неформальні об'єднання в мікрорайоні тощо).

Більш ефективній діяльності дитячих соціально-педагогічних служб і установ допоможуть і відомі з 50-60-х років XX століття форми й методи впливу на дитячу особистість – колективна праця на присадибних ділянках; самообслуговування; участь у благоустрої території; створення літніх трудових таборів; проведення екскурсій до історичних пам'яток міст тощо.

Вагоме значення для здійснення ефективної соціально-педагогічної діяльності дитячими службами та установами має започаткована в 50-ті рр. XX століття робота спеціальних методичних центрів, які займалися

підготовкою методичних посібників, вивчали та розповсюджували передовий педагогічний досвід, займалися підвищенням кваліфікації учителів та вихователів шкіл-інтернатів, закладів для дітей з особливими потребами.

Позитивної оцінки і подальшого творчого використання на сучасному етапі розвитку українського суспільства потребує розширення мережі позашкільних установ, які виконують соціально-педагогічні функції, – дитячі палаци культури та творчості, дитячі парки, станції юних техніків, туристів, дитячі бібліотеки, дитячі театри та кінотеатри, спортивні школи тощо.

Часткове відображення у діяльності сучасних служб знайшли питання тісної співпраці соціально-педагогічних установ з *кооперативними та громадськими організаціями* у галузі освіти та навчання, фізичної культури та спорту, рекреації дітей, організації їхнього дозвілля, духовного і фізичного розвитку дітей, підготовки їх до праці, громадської та соціальної діяльності, які було проголошено на етапі створення підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних служб та уточнення завдань і змісту роботи соціально-педагогічних установ для дітей в Україні (1970–1990 рр.).

І сьогодні держава до соціально-педагогічної роботи заохочує різні установи та організації. Але варто зазначити, що більшість громадських та приватних організації не беруть участі у соціально-педагогічній діяльності. Виходячи з цього, актуальним є розробка спеціальних державних програм з метою заохочення різних організацій та установ до надання соціальної допомоги, захисту, лікування, реабілітації, адаптації різних верств дитячого населення.

Установлено, що в сучасних умовах розвитку української держави своє часткове впровадження отримало питання *організації при навчальних закладах служб профілактики*, котрі працюють переважно з «важкими»

дітьми та їх сім'ями. Варто наголосити і на тому, що сьогодні цими питаннями опікуються переважно соціальні педагоги.

Спеціального всебічного вивчення заслуговує практика створення суспільних опікунських рад, рад спостережень за дітьми «групи ризику», які функціонували на другому етапі розвитку соціально-педагогічних служб та установ в Україні (1970 – 1990 рр.) [15]. Такі ради сприяли більш ефективній організації соціально-педагогічної роботи з учнями навчальних закладів, залучали їх до різних видів соціально-педагогічної діяльності, займалися питаннями соціального виховання.

Подальшого творчого використання вимагає і досвід роботи соціально-педагогічних служб та установ не тільки з дітьми, але і з їхніми сім'ями. Свого вивчення також потребує зміст зазначеної діяльності, яка полягала в ознайомленні батьків з питаннями соціально-правової охорони неповнолітніх, їхніми правами й обов'язками, питаннями відповідальності батьків, які ухиляються від виконання своїх батьківських обов'язків, з особливостями проведення дитячого дозвілля.

До педагогічно цінних наробітків попередніх етапів розвитку соціально-педагогічних служб та установ для дітей, що вже широко використовуються в Україні, можна віднести *ідею організації дитячих будинків сімейного типу*, які здобули відповідну підтримку на законодавчому, державному та місцевому рівнях. Разом із тим вартим переосмислення є досвід 70 – 80-х рр. ХХ століття, коли створювались дитячі містечка на 150-200 осіб. У містечках були збудовані окремі багатокімнатні будинки у яких проживали сім'ї, котрі взяли на виховання не менше десяти дітей [115]. Сьогодні також доцільно створювати подібні містечка, де діти матимуть змогу спілкуватися з однолітками, отримувати соціально-педагогічні послуги за місцем проживання.

Проведенню більш успішної соціально-педагогічної діяльності з дітьми, схильними до жебракування, правопорушень, вживання спиртного і наркотичних речовин, сприятиме тісний контакт соціально-педагогічних

служб та установ з *органами внутрішніх справ*. Варто наголосити на тому, що, на відміну від сьогодення, на другому етапі розвитку соціально-педагогічних служб та установ (1970 – 1990 рр.) співробітники органів внутрішніх справ з метою попередження правопорушень серед неповнолітніх підтримували тісні зв'язки з закладами освіти, їх діяльність носила постійний, плановий характер [5]. Тоді як сьогодні така робота має епізодичний характер, співробітники органів внутрішніх справ відвідують навчальні установи лише з ініціативи адміністрації або у разі надзвичайних ситуацій.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що у 1970 – 1990 рр. соціально-педагогічна діяльність органів внутрішніх справ охоплювала такі напрями, як: виховний, освітній, професійний, ідеологічний, моральний, етичний, культурний, спортивний, оздоровчий, патріотичний, інформаційний, правовий тощо [5; 120]. На нашу думку, і сьогодні доцільно було б залучати органи внутрішніх справ до виконання цих функцій.

У зв'язку з тим, що постійно зростає кількість соціально-педагогічних кадрів, особливе значення має вивчення досвіду *підготовки педагогічних кадрів* для соціальних служб та установ, накопиченого на попередніх етапах розвитку досліджуваних питань. Варто зазначити, що підготовка соціально-педагогічних кадрів на сучасному етапі розвитку суспільства здійснюється досить активно, відповідні спеціальності є в багатьох педагогічних закладах вищої освіти, а для практикуючих педагогів діють курси підвищення кваліфікації.

Разом з тим, у досліджуваній період існували деякі особливості підготовки кадрів для соціально-виховних установ. Зокрема, на спеціальних курсах підвищення кваліфікації працівників соціального забезпечення особлива увага приділялась вивченню інноваційних методик організації соціально-педагогічної роботи, навчальна програма обов'язково поєднувала теоретичні та практичні заняття, а також наголошувалось на

необхідності вивчення досвіду колег із різних регіонів країни [50]. На нашу думку, доцільним є врахування основних положень такої методики навчання на курсах підвищення кваліфікації соціально-педагогічних кадрів.

Також варто наголосити на тому, що курси підвищення кваліфікації зазначених фахівців систематично проводились на місцевому, регіональному та загальнодержавному рівнях. Досвід проведення курсів підвищення кваліфікації соціальних педагогів та соціальних працівників на усіх рівнях не втратив своєї актуальності і сьогодні. Така багаторівнева система сприятиме поширенню та обміну педагогічно цінним досвідом, дозволить педагогам на кожному із цих рівнів обговорювати питання щодо організації соціально-педагогічної роботи з дітьми.

Свого удосконалення та подальшого розвитку потребують і визначені в другій половині XX століття *напрями організації виховної і корекційної роботи у соціально-педагогічних службах і установах*, а саме: робота з емоційною сферою дітей; психокорекція агресивної та імпульсивної поведінки; корекція тривожності дитини; профілактика суїцидів; соціальний супровід сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах, прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу. Разом з тим, потрібно доповнити зміст соціально-педагогічної роботи з дітьми такими новими напрямками, як: безпека в Інтернеті, протидія булінгу, запобігання психологічній онлайн-атаці, пропагування інклюзивного навчання, реалізація та популяризація цільових програм соціальної адаптації тощо.

Як свідчить проведене дослідження, свого удосконалення також потребують започатковані на третьому етапі розвитку соціально-педагогічних служб та установ (1991–1999 рр.) традиції щодо *зміцнення родинних зв'язків між дошкільниками та їх старшими братами і сестрами* через шефство старших вихованців над молодшими. Зокрема, В. Покась зазначає, що в 90-ті рр. з метою підтримки родинних зв'язків

між братами та сестрами було відкрито початкові школи при дитячих будинках [93, с. 115].

Певне значення для здійснення ефективної соціально-педагогічної діяльності дитячими службами та установами має *співпраця позашкільних та шкільних закладів*. Цікавим для подальшого впровадження й удосконалення є досвід діяльності загальноосвітньої школи № 6 м. Рівне, у якій у 90-ті рр. XX століття здійснювались різні форми співпраці з соціально-педагогічними установами та дитячими громадськими організаціями [22, с. 9]. Зокрема, проведення бесід, зустрічей, круглих столів, спільних виховних заходів. Така співпраця сприятиме обміну думками та спільними проблемами між дітьми, надасть змогу дізнатись про особливості діяльності різних організацій і установ, спонукатиме дітей до реалізації своїх бажань і умінь.

Результати науково-педагогічного пошуку свідчать про те, що окремі дієві форми та методи організації соціально-педагогічної діяльності дитячими службами та установами, які широко використовувались в другій половині XX століття, були *несправедливо забуті та не знайшли свого використання у сучасній соціально-педагогічній практиці*. Вважаємо доцільним переосмислити їх актуальність та можливість адаптації до умов сьогодення, а також запропонувати шляхи їх повернення у практику сучасних соціально-педагогічних служб і установ.

Варто наголосити на тому, що в 50-60-ті рр. XX століття велика увага приділялась *вихованню у молодого покоління політичної зрілості*, яке здійснювалось через наукові семінари та конференції, проведення історичних виставок, вивчення історії свого краю [75, с. 7-10]. У наш час, до важливих напрямів виховання особистості належить патріотичне та національне виховання, а також виховання політичної активності молодого покоління. З огляду на це, свого вивчення та широкого використання потребують методи та форми виховання особистості, що були започатковані в 1949 – 1969 рр. Зокрема, вартим уваги є досвід організації

читань та проведення конференцій з історичної тематики, круглих столів та семінарів з питань політичної обізнаності. На таких заходах пропонуємо знайомити дітей з політичним устроєм України та інших країн світу, проводити порівняльний аналіз різних політичних систем, визначати переваги і недоліки кожної із них тощо.

На нашу думку, методи виховання політичної зрілості неповнолітніх потребують свого творчого переосмислення та нової інтерпретації. На сучасному етапі розвитку суспільства питанням виховання політичної зрілості школярів можна присвятити діяльність круглих столів та дискусійних клубів. Проведення наукових семінарів з історії становлення української державності, політології, відвідування музеїв та історичних виставок також сприятиме становленню політичних поглядів підлітків та розвитку патріотичних почуттів дітей та молоді України.

Установлено, що в 50-60-ті рр. XX століття питання патріотичного та трудового виховання реалізовувались і шляхом участі дітей у державних святах, проведення зустрічей із різними виробничими колективами та бригадами, організації трудових операцій по збору металобрухту та макулатури [71]. Наприклад, педагогічно цінним у цьому плані можна вважати досвід діяльності школи-інтерна № 4 м. Харкова, коли старші вихованці школи брали активну участь у виробничому навчанні, яке проходило в апаратному та інструментальному цехах заводу «Електроважмаш» [64, с. 89].

Цей позитивний досвід варто застосувати і в сучасних умовах. Він сприятиме активній профорієнтації підлітків, залученню їх до суспільно-корисної праці, розумінню дітьми важливості й необхідності своєї праці. Сучасні соціально-педагогічні заклади та установи для дітей також можуть налагодити активну співпрацю із заводами, підприємствами та різними установами, що дозволить здійснювати трудове виховання підлітків, спонукатиме їх до свідомого вибору професії та подальшої освіти.

Вартим уваги є і досвід організації зустрічей дітей із різними виробничими колективами, бригадами, представниками різних професій. Сьогодні така робота сприятиме підвищенню обізнаності дітей про різні професії, про переваги і недоліки кожної з них. Разом із тим, діти зможуть особисто спілкуватися з різними фахівцями та розширювати власний світогляд.

Також, на нашу думку, цікавим для вивчення і подальшого творчого використання є досвід *організації змістовного дозвілля дітей та молоді* у так званих кімнатах школярів при житлово-експлуатаційних конторах, створення підліткових клубів за місцем проживання. Ці установи в 50-60-ті рр. XX століття проводили активну соціально-педагогічну роботу з дітьми та їхніми сім'ями в межах мікрорайону [15].

До сьогоднішнього дня актуальною залишається рекомендація вчених другої половини XX століття (А. Розенберг) щодо провідних напрямів діяльності соціально-педагогічних установ за місцем проживання – створення виховуючого середовища, яке не лише нейтралізує можливі негативні впливи, але й активно сприяє підготовці молодого покоління до самостійного життя та до суспільно-корисної праці [103, с. 63].

Діяльність соціально-педагогічних установ та організацій за місцем проживання також сприятиме формуванню у підростаючого покоління навичок соціальної поведінки, засвоєнню соціальних норм, розвитку соціальної активності дітей, накопиченню соціального досвіду.

Сьогодні у мікрорайонах великих міст активно створюються об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ), які можуть виконувати деякі соціально-педагогічні функції, використовуючи досвід попередніх років. Так, при ОСББ може бути організована гурткова та дозвіллєва діяльність. Наприклад, керівниками гуртків та секцій можуть бути батьки, спортсмени, пенсіонери чи колишні військовослужбовці, що проживають неподалік. Вони можуть навчати дітей та підлітків грати в шахи і шашки, організовувати гуртки з настільного тенісу, запропонувати

цікаві форми дозвілля. Така діяльність дозволить «забрати дітей з вулиці». Діти матимуть приміщення та можливість працювати за інтересами.

Вважаємо доцільним також організацію клубів за інтересами за місцем проживання дітей. Можливо, це будуть клуби любителів онлайн-ігор чи блогерів, де діти і підлітки зможуть отримати «живе спілкування», на відміну від звичного для них онлайн-чату. Така форма соціально-педагогічної роботи сприятиме розвитку в дітей навичок комунікації, дозволить їм вільно спілкуватись із однолітками, обмінюватись власним досвідом та думками, обговорювати цікаві для них проблеми.

Разом із тим необхідно створити сприятливі умови для успішного функціонування соціально-педагогічних установ за місцем проживання. Певну допомогу в цьому може надати досвід організації соціально-педагогічної діяльності з дітьми в другій половині ХХ століття. До таких умов можна віднести: тактичне педагогічне керівництво діяльністю дітей; підтримку соціально-педагогічних закладів за місцем проживання з боку батьків, підприємств, спортсменів, військових, учителів; допомогу державних органів та депутатів розвитку соціально-педагогічних закладів за місцем проживання; тісну взаємодію зазначених установ із жителями мікрорайону, розумне методичне планування та педагогічний супровід соціально-педагогічної діяльності [103, с. 76-78].

Також вартим творчого переосмислення і подальшого використання є досвід 90-х років ХХ століття щодо створення *Тимчасового науково-дослідного колективу «Школа-мікрорайон»*, який плідно працював у Донецькій територіальній групі на базі шкіл № 57, № 95 міста Макіївки та школи № 11 міста Донецька. На сучасному етапі також варто продовжувати подібну роботу, коли за кожним із педагогів буде закріплено кілька будинків, які знаходяться недалеко один від одного. Соціальні педагоги можуть проводити індивідуальну і групову роботу з дітьми цих будинків: залучати їх до участі в шкільних гуртках та секціях; організовувати роботу клубів вихідного дня для дітей; проводити

«дворові» свята, акції, а також надавати необхідну соціально-педагогічну допомогу сім'ям своїх підопічних.

Така ланка соціально-педагогічної діяльності сприятиме активному залученню дітей до різних видів роботи в позаурочний час, дозволить педагогам та дітям краще пізнати інтереси один одного, спілкуватись у неформальній обстановці.

Доцільно звернути увагу на те, що надбання дитячих соціально-педагогічних служб та установ попередніх етапів не можна механічно переносити в сьогодення української держави. Соціально-педагогічна спадщина минулих років вимагає свого переосмислення і адаптації до сучасних умов розвитку суспільства.

Вивчення та узагальнення педагогічно цінної спадщини минулих років необхідне і для здійснення прогнозів подальшого розвитку питань, які вивчаються.

Спираючись на той факт, що майбутнє тісно пов'язане з сьогоденням і, враховуючи стратегічну спрямованість розвитку сучасних соціально-педагогічних служб та установ, до прогностичних тенденцій подальшого розвитку досліджуваних питань можна віднести: *інтеграційні*, які полягають у збагаченні зв'язків соціально-педагогічних служб та установ для дітей з іншими інституціями, громадськими та благодійними організаціями; *гуманістичні*, котрі передбачають ставлення до дитини як найвищої цінності, урахування її прав та природних здібностей; *збагачення змісту, форм та методів діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей; створення постійно діючої системи підготовки кадрів для дитячих соціально-педагогічних служб та установ з метою забезпечення їхньої професійної компетентності.*

Висновки до розділу 2.

Ураховуючи зміни суспільно-політичних та економічних чинників, що зумовили переосмислення мети, завдань, суб'єктів, змісту, принципів, напрямів, форм і методів роботи соціально-педагогічних служб та установ для дітей, науково обґрунтовано три етапи розвитку соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні: I етап (1949–1969 рр.) – етап плідної діяльності соціально-педагогічних установ для дітей; II етап (1970–1990 рр.) – етап створення підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних служб та уточнення завдань і змісту роботи соціально-педагогічних установ для дітей в Україні; III етап (1991–1999 рр.) – етап активної діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні.

З'ясовано, що на першому етапі було створено Міжнародну соціологічну асоціацію та проведено перший всесвітній соціологічний конгрес; затверджено положення про Міністерство соціального забезпечення (1961 р.); почала формуватись досить широка мережа дошкільних, шкільних та позашкільних закладів, які займалися соціально-педагогічною діяльністю; відкривались лабораторії та відділи з соціології при суспільствознавчих інститутах.

До провідних суб'єктів соціально-педагогічного впливу на визначеному етапі (1949 – 1969 рр.) належали вчителі, класні керівники, комсомольські організації, партійні працівники, організатори культурно-дозвілдової і спортивно-масової діяльності, працівники міліції, батьки, громадськість.

Проведене дослідження свідчить, що на окресленому етапі вже були визначені: мета (створення сприятливих умов для всебічного розвитку дитячої особистості в існуючому суспільстві, виховання в неї почуття патріотизму, відданості державі, працьовитості, дисциплінованості); окремі завдання діяльності соціально-педагогічних установ для дітей

(формування ідейних переконань, суспільної активності кожної дитини; виховання у кожної дитини високих моральних та трудових якостей, свідомого ставлення до громадянського обов'язку, відданості Батьківщині, готовності її захищати; прищеплення відповідального ставлення до праці, до суспільного виробництва, до оволодіння науками; організація змістовного дозвілля неповнолітніх; опіка дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; оздоровлення та лікування дітей; попередження правопорушень; підвищення психолого-педагогічної культури батьків; допомога сім'ї при скрутному матеріальному становищі; улаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, до шкіл-інтернатів; залучення дітей до роботи в громадських об'єднаннях та деякі інші); основні соціально-педагогічні функції провідних суб'єктів виховного впливу (діагностична, організаторська, стимулююча, об'єднуючо-згуртовуюча) та принципи соціально-педагогічної діяльності дитячих установ (ідейної спрямованості змісту, форм, та методів соціально-педагогічної роботи; самодіяльності; урахування вікових особливостей дітей; поєднання трудового виховання із політехнічним навчанням; єдності виховного впливу з боку вчителів, батьків та вихователів та деякі інші).

Виявлено, що плідній діяльності соціально-педагогічних установ для дітей на досліджуваному етапі сприяли педагогічні погляди В. Сухомлинського, М. Панченка (соціалізація як важливий чинник формування колективу, девіантна поведінка дітей, причини правопорушень серед неповнолітніх, важливість трудового виховання дітей, залучення їх до суспільно-корисної праці), Ф. Фрадкіна (школа як фактор соціалізації особистості), І. Кона, Г. Андрєєва (особливості соціалізації юнацтва, обґрунтування поняття «соціалізація дитини»), Р. Гурової, Т. Мальковської, Л. Новікової (питання соціального виховання й навчання підростаючого покоління), Б. Грушиної, Т. Заславської,

А. Здравомислова, К. Левади, Г. Осипова, В. Ядова (процес соціалізації дітей у навчальних закладах, питання виховання дітей в сім'ї).

Установлено, що на етапі, який вивчається, вперше було обґрунтовано поняття «соціальні інститути», «соціальні норми», «соціальна активність особистості», «соціалізація», активно проводились емпіричні дослідження в галузі соціального виховання та діяльності соціально-педагогічних закладів для дітей, почав працювати Інститут громадської думки, проводилися дослідження громадської думки з питань організації дозвілля дітей та молоді, ролі засобів масової інформації у соціально-педагогічній роботі, особливостей проживання дітей у сільській та міській місцевостях, почала виходити періодична збірка «Соціальні дослідження».

Як свідчить проведене дослідження, до дитячих соціально-педагогічних установ на першому етапі (1949–1969 рр.) належали: загальноосвітні навчальні заклади, школи-інтернати, приймальники-розподільники, будинки піонерів, дитячі палаци культури та творчості, кімнати школярів при житлово-експлуатаційних конторах, підліткові клуби за місцем проживання, піонерські табори, дитячі будинки для різних категорій дитячого населення, спецшколи (знаходились діти від 11 до 14 років) та спеціальні навчально-виховні професійні училища (перебували неповнолітні від 14 до 17 років).

Досліджуваний етап характеризувався використанням таких педагогічно цінних форм та методів соціально-педагогічного впливу, як: «тимурівська робота», рух «червоних слідопитів», зльоти, військово-спортивні ігри та змагання, походи дружби сільських та міських піонерів, створення музеїв, метод змагання, самообслуговування, прикладу, заохочення та покарання, фестивалі, зльоти юних техніків, натуралістів, спортивні змагання, туристичні походи, екскурсії тощо.

У дисертації з'ясовано передумови, що детермінували розвиток другого етапу – створення підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних

служб та уточнення завдань і змісту роботи соціально-педагогічних установ для дітей в Україні (1970–1990 рр.) – законодавче та нормативне оформлення державної політики щодо соціального виховання дітей, фінансове та кадрове забезпечення соціально-педагогічних установ; створення Держкомітету Ради Міністрів СРСР з праці і соціальних питань (1976 р.); розширення мережі дитячих виховних установ; організація соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям; підвищення норм витрат на харчування в дошкільних установах і школах-інтернатах; подальший розвиток шкіл-інтернатів та дитячих будинків; розширення мережі та поліпшення діяльності палаців і будинків піонерів та школярів, спортивних шкіл та майданчиків, науково-технічних станцій і інших спеціалізованих дитячих установ; активізація та покращення роботи житлово-експлуатаційних контор з виховання дітей та ін.

Установлено, що на етапі, який вивчається, створенню підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних служб та уточненню завдань і змісту роботи соціально-педагогічних установ для дітей в Україні сприяло затвердження «Орієнтовного положення про педагога-організатора з проведення виховної роботи з дітьми та підлітками за місцем проживання» (1976 р.); прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про основні обов'язки і права інспекцій у справах неповнолітніх, приймальників-розподільників для неповнолітніх і спеціальних навчально-виховних установ з попередження бездоглядності та правопорушень неповнолітніх» (1977 р.); видання Наказу МВС СРСР «Про заходи щодо подальшого вдосконалення роботи приймальників-розподільників для неповнолітніх органів внутрішніх справ» (1981 р.), затвердження «Положення про приймальники-розподільники для неповнолітніх органів внутрішніх справ».

Наукове обґрунтування діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей на другому етапі (1970–1990 рр.) було пов'язане з працями соціологів, психологів, педагогів. До їх числа належали –

А. Балуба, І. Василенко, В. Киркалов, І. Кон, В. Бочарова, Р. Гурова, Т. Журбицька, С. Мазурик, Т. Мальковська, Л. Новікова, А. Рега, В. Семенов, В. Ципурський, Є. Феоктистова та ін. Зазначені фахівці висловлювали думки про тісний зв'язок педагогіки з суспільствознавством, розглядали педагогічну науку як «інтегративну науку», відстоювали гуманістичну природу соціально-педагогічної діяльності, загальнолюдські цінності та ідеали; досліджували роботу дитячих територіальних загонів, виховну діяльність школи, родини, громадськості в мікрорайоні; порушували проблеми соціального становлення і соціальної адаптації дітей у колективі, з'ясовували роль викладача та вихователя у соціально-педагогічних закладах.

На другому етапі також були сформульовані тенденції розвитку соціально-педагогічної діяльності з дітьми в службах та установах (суспільно-політична спрямованість діяльності дитячих закладів; можливість ідейного впливу на дітей; постійне розширення функцій та завдань діяльності дитячих організацій) (Є. Сахарова). Наукове обґрунтування отримали питання соціального виховання школярів за місцем проживання (Г. Корд та А. Розенберг); теоретичне обґрунтування отримали умови успішного функціонування соціально-педагогічних установ за місцем проживання (тактичне педагогічне керівництво діяльністю дітей; підтримка соціально-педагогічних закладів за місцем проживання з боку батьків, підприємств, спортсменів, військових, учителів; сприяння державних органів, ради депутатів розвитку соціально-педагогічних закладів за місцем проживання) (А. Розенберг).

Для етапу, який вивчається, притаманний розвиток розгалуженої мережі різноманітних комплексів – соціально-педагогічних, фізкультурно-оздоровчих, сільських шкіл-комплексів тощо; введення посади організатора позакласної та позашкільної виховної роботи, поширення діяльності педагогів-організаторів за місцем проживання.

До традиційних суб'єктів соціально-педагогічної роботи з дітьми (класні керівники, інспектори у справах неповнолітніх, педагоги, вихователі, культурно-освітні працівники та ін.) в 1970 – 1990 рр. додалися батьківські комітети, ради будинків та ради сприяння сім'ї й школі, педагоги-організатори.

З'ясовано, що на досліджуваному етапі, на відміну від попереднього, було змінено мету діяльності соціально-педагогічних установ (профілактика правопорушень, формування у дітей переконань дотримуватися норм моралі та права, залучення їх до суспільно-корисної праці), дещо розширено їх завдання (опанування фахівцями ефективними формами та методами впливу на особистість дитини та її сім'ю; надання консультативної допомоги дітям підліткового віку; організація активної діяльності з дітьми за місцем проживання; відновлення і розвиток позитивних інтересів дітей; прищеплення дітям та підліткам культури спілкування; виховання у дітей соціальної відповідальності та дисципліни).

Установлено, що в окреслений період соціально-педагогічною діяльністю, на відміну від попереднього етапу, займалися виробничі бригади, шкільні лісництва, трудові загони, табори праці й відпочинку.

Проведене дослідження свідчить про те, що на етапі, який вивчається, майже не змінилися форми та методи соціально-педагогічного впливу на дітей. До традиційних форм та методів можна віднести: благоустрій пришкільної та паркової території; допомога в озелененні міста чи села; організація екскурсій на підприємства, фабрики та заводи; проведення зустрічей з представниками різних професій, усних журналів, свят, конференцій; організація гуртків, самодіяльних об'єднань та клубів, різновікових й багатопрофільних загонів тощо.

До провідних напрямів організації соціально-педагогічної діяльності в дитячих установах належала робота за місцем проживання.

Як свідчать науково-педагогічні джерела та архівні дані, на окресленому етапі, на відміну від попереднього, при школах для роботи з

«важкими у виховному відношенні дітьми» та їхніми сім'ями створювалися спеціальні служби профілактики, суспільні опікунські ради, ради спостережень тощо.

На другому етапі (1970–1990 рр.) до провідних соціально-педагогічних установ для дітей належали інтернатні заклади – школи-інтернати, дитячі будинки різних типів. Починає запроваджуватись новий тип дитячої установи – дитячий будинок сімейного типу.

З'ясовано, що на досліджуваному етапі склалася чітка система канікулярного відпочинку дітей і підлітків. До її складу входили: заміські дитячі оздоровчі табори, піонерські табори, табори праці й відпочинку, оздоровчі табори, табори санаторного типу та ін. Також на цьому етапі запроваджуються постійно діючі курси підвищення кваліфікації керівних працівників органів освіти та соціального забезпечення.

У дисертації з'ясовано передумови, що сприяли розвитку третього етапу – етапу активної діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні (1991–1999 рр.). До зазначених передумов належали: проголошення Акту незалежності України; офіційне введення в Україні інституту соціальних працівників та соціальних педагогів, проголошення Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», створення Української Асоціації соціальних педагогів та спеціалістів з соціальної роботи; створення Українського державного центру соціальних служб для молоді, прийняття спеціального Закону «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» та ін.

Виявлено, що активній розробці змісту, форм і методів діяльності дитячих соціально-педагогічних служб та установ на досліджуваному етапі сприяли праці О. Антонової-Турченко, О. Батіщевої, В. Битковського, О. Дубасенюк, З. Зайцевої, І. Зверєвої, І. Іванової, Л. Коваль, О. Кравченко, В. Литнєва, Р. Охрімчук, С. Хлебик, Л. Шелестової та ін.

У роботах зазначених фахівців проаналізовано світові моделі та стандарти підготовки соціально-педагогічних кадрів, окреслено сфери

діяльності та основні функції фахівців з соціальної роботи, визначено шляхи організації соціально-педагогічної діяльності з неповнолітніми, сформульовано методичні рекомендації стосовно роботи соціальних служб з молоддю сім'єю, визначено найбільш дієві методи соціально-педагогічного впливу на особистість, сформульовано пропозиції щодо тісного зв'язку соціально-педагогічної діяльності з дитячим рухом та дитячими організаціями в Україні, розроблено вимоги до діяльності дитячих соціально-педагогічних установ та служб, визначено напрями соціально-педагогічної підтримки дитячих закладів і організацій та умови покращення становища дітей-сиріт у них та ін.

З'ясовано, що в 90-ті рр. ХХ століття розширилися суб'єкти соціально-педагогічної роботи з дітьми. Поряд з традиційними суб'єктами, соціально-педагогічні функції стали виконувати соціальні педагоги та соціальні працівники, яких професійно готували у закладах вищої освіти України.

На етапі, який вивчається, було уточнено мету діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей (полягала у формування соціальної свідомості дитини, розвитку її творчого потенціалу, профілактиці правопорушень та підтримці у процесі соціалізації) та конкретизовано завдання їхньої діяльності (виховання свідомого громадянина з активною життєвою позицією; залучення молоді до ведення здорового способу життя, занять туризмом, фізкультурою, спортом; створення сприятливих умов для розвитку та реалізації молодим поколінням своїх уподобань, нахилів та здібностей; виховання моральних цінностей; створення найсприятливіших умов, максимально наближених до домашніх, оточення кожного вихованця турботою і увагою; надання допомоги вихованцям для своєчасного одержання необхідної освіти, підготовки до самостійного життя, вибору професії і праці; оздоровлення і корекція психофізичних вад розвитку дітей та ін.).

Розширення набули напрями діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей (психокорекція агресивної та імпульсивної поведінки; корекція тривожності дитини; профілактика суїцидів).

Проведене дослідження свідчить, що 1991 – 1999 рр. в Україні були започатковані нові види соціально-педагогічних установ для дітей – притулки для тимчасового розміщення дітей віком від 3 до 18 років, які потребували соціального захисту держави (заблукали, залишилися без батьківської опіки), загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації (для неповнолітніх, які вчинили злочин або правопорушення).

Установлено, що на окресленому етапі (1991–1999 рр.) свого вдосконалення набули і принципи діяльності соціальних служб та установ для дітей. До таких принципів належали: принцип гуманізму; поваги до особистості; допомоги дітям незалежно від національності, соціального статусу, сфери зайнятості, віросповідання; партнерства і взаємної довіри; добровільності звертання за допомогою; конфіденційності; законності; неприпустимості приниження честі й гідності неповнолітніх, жорстокого поводження з ними тощо.

Свого вдосконалення та розширення зазнали і функції соціально-педагогічної діяльності. До функцій дитячих соціально-педагогічних служб та установ на третьому етапі належали: соціально-педагогічна допомога; соціально-педагогічна профілактика; корекція соціальної поведінки та самопочуття дитини; соціальна реабілітація.

З'ясовано, що свого вдосконалення також набули форми та методи діяльності дитячих соціально-педагогічних служб та установ. Крім традиційних форм та методів, які широко використовувалися на попередніх етапах, у 1991 – 1999 рр. стали масово проводитись тренінги, тестування, індивідуально-групові психологічні консультації, психологічний театр мініатюр, лекції та семінари, проєктивні методики діагностики та деякі інші.

Установлено, що серед педагогічно цінних аспектів організації діяльності дитячих соціально-педагогічних служб та установ, із огляду на можливість подальшого творчого використання в сучасній соціально-педагогічній практиці, можна виділити: методи трудового виховання (робота на присадибних ділянках, самообслуговування; участь у конкурсах на озеленення приміщення, на кращий волонтерський проект, конкурс відеороликів; «тимурівська робота»; рух «червоних слідопитів тощо); популяризацію суспільних та громадських дитячих організацій, їх тісну співпрацю з соціально-педагогічними закладами; широке залучення громадських організацій до соціально-педагогічної діяльності з дітьми; організацію роботи з дітьми при житлових управліннях; завдання діяльності соціально-педагогічних служб та установ (заохочення дітей до активних форм проведення дозвілля; залучення дітей до роботи в громадських об'єднаннях; створення здорового психологічного мікроклімату в дитячому середовищі; організація активного товариського спілкування; виховання у дітей турботи один про одного та деякі інші); рекомендації вчених щодо залучення до соціально-педагогічної діяльності фахівців різних професій; досвід організації соціально-педагогічної діяльності шефів-виробничників; зміст діяльності кімнат школярів та підліткових клубів; методи соціально-педагогічного впливу на особистість (метод «соціальної історії клієнта»; метод «складання соціального паспорта мікрорайону» та деякі інші); зміст діяльності позашкільних установ; започаткування при навчальних закладах служб профілактики; зміст роботи суспільних опікунських рад; досвід роботи соціально-педагогічних служб та установ з родинами; напрями діяльності соціально-педагогічних установ та організацій за місцем проживання та деякі інші.

Матеріали 2 розділу знайшли своє відображення в таких публікаціях автора [60; 61; 62; 63; 64].

Література до розділу 2:

1. Ilic M., Smith J. *Soviet State and Society Under Nikita Khrushchev*. Routledge, 2009, 240 p.
2. Yelantseva I. Principles and activity tendencies of the children's social and pedagogical services. *Innovative solutions in modern science*. V. 4. № 23. Dubai, 2018. P. 51-62.
3. Аблятипов А. С. *Становлення і розвиток інтернатних закладів освіти в Криму (1920-2000 рр.)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Луганськ, 2003. - 20 с.
4. Абросимова Г. Н. Разработка методики воспитательной деятельности пионерской организации в период 1945 – 1961 годов. *Теоретические проблемы методики воспитательной деятельности пионерской организации*. Москва : НИИОП АПН СССР, 1980, 150 с.
5. Алексушин Г. В. История правоохранительных органов. Самара: Издательство АНО «ИА ВВС» и АНО «Ретроспектива», 2005
6. Андреева Г. М. Социальная психология. М: Аспект Пресс, 1999. 375 с.
7. Андрейко К. Т. Навчання і виховання в єдиний потік. *З досвіду роботи шкіл-інтернатів*. К. : Радянська школа, 1965. С. 20-26.
8. Баланюк Ю. С. *Політико-правові механізми формування і збереження об'єктів нерухомої культурної спадщини ЮНЕСКО в Україні*: дис. ... канд. політичних наук, 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Чернівці, 2016, 215 с.
9. Басов Н. Ф. Особенности социальной помощи семьям в России в период становления и развития новой общественной системы (февраль 1917 – начало 90-х гг.). *Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова*. Кострома, 2015. Т. 21. С. 228-232.

10. Батищев Г. С. Деятельная сущность человека как философский принцип. *Человек в социалистическом и буржуазном обществе*. М., 1966. С. 266.
11. Батищева Г. О., Зайцева З. Г. Работа социальных служб для молодёжи с молодой семьёй : [метод. рекомендации]. К.: А.Л.Д., 1996. 213 с.
12. Батыгин Г. Преемственность российской социологической традиции. *Социология в России*. М.: Изд-во Института социологии РАН, 1998. С. 23-44.
13. Батыгин Г. С. Предисловие. Российская социология шестидесятых годов в воспоминаниях и документах. СПб., 1999. С. 13-14.
14. Безпалько О. В. Социальная педагогика в Украине: этапы становления и развития. *Сибирский педагогический журнал*. 2013. № 6. С. 183-188.
15. Безпалько О. В. *Теорія та практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в в територіальній громаді*: дис. ...доктора пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2006. 537 с.
16. Библиотека нормативно-правовых актов СССР. Электронный ресурс : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_8132.htm
17. Болдырев Н. И. Методика работы классного руководителя. М.: Просвещение, 1984. 258 с.
18. Бондар А. Д. Развитие социального воспитания в Украинской РСР (1917-1967). К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. 227 с.
19. Бочарова В. Г. Профессиональная социальная работа: личностно-ориентированный подход. М., 1999. С. 70-72.
20. Бочарова В. Г. Об исследовании проблемы взаимодействия социальных институтов во внешкольном воспитании учащихся. М. : [б.и.], 1983. 107 с.
21. Воспитательная деятельность пионерской организации: вопросы методики. М. Педагогика, 1982. 168 с.

22. Галатюк В. М. Зв'язок з дитячими та юнацькими громадськими організаціями в структурі виховної роботи сучасної школи. *Педагогічні основи вихованої діяльності в дитячих громадських організаціях України*, 1998. С. 8-9.
23. Грицай Ю. О. Деякі питання виховної роботи. *З досвіду роботи шкіл-інтернатів*. К. : Радянська школа, 1957. С. 74-89.
24. Грушин Б. А. Мнения о мире и мир мнений. *Проблемы исследований общественного мнения*. М.: Политиздат, 1967.
25. Гужанова Т. С. Дитячі громадські організації – соціальний інститут виховання. *Педагогічні основи вихованої діяльності в дитячих громадських організаціях України*, 1998. С. 3-4.
26. Данилов М. А. Воспитание у школьников самостоятельности и творческой активности в процессе обучения. *Советская педагогика*. 1961. № 8. С. 32-42.
27. Данилов М. А. Процесс обучения в советской школе. М. : Госучпедизд, 1960. 300 с.
28. Декларація прав дитини. Електронний ресурс. Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_384
29. Декреты Советской власти. М., 1957. Т.1. С. 337-338.
30. Державний архів вищих органів влади України. *Кількість майстерень та охоплення їх дітьми*, ф. 166. оп. 9. спр. 1202.
31. Державний архів Одеської області. *Одеський дитячий будинок № 21 Одеського губернського відділу народної освіти*, ф. Р. 137. оп. 1. спр. 1. 24 а.
32. Державний архів Одеської області. *Одеська міська комісія зі справ неповнолітніх правопорушників Одеського відділу народної освіти*. ф. Р-4721. оп. 1. спр. 78. 56 а.
33. Державний архів Одеської області. *Одеський дитячий будинок № 21 Одеського губернського відділу народної освіти*, ф. Р – 137.

34. Державний архів Одеської області. *Одеський обласний відділ народної освіти Виконкому Одеської обласної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів*, Р-4903, оп. 2, спр. 24. 124 а.

35. Державний архів Одеської області. *Одеський обласний відділ народної освіти Виконкому Одеської обласної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів*. Р-4903, оп. 4. спр. 127. 14 а.

36. Державний архів Одеської області. *Одеський обласний відділ народної освіти Виконкому Одеської обласної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів*, Р-4903. оп. 4. спр. 172. 28 а.

37. Державний архів Одеської області. *Фрунзівський районний відділ народної освіти (Районо) Виконкому Фрунзівської районної ради робочих, селянських та червоноармійських депутатів*. ф. Р-2043. оп. 1. спр. 29. 46 а.

38. Державний архів Харківської області. *Об обеспечении детей-сирот*. Постановление СНК УССР от 20.04.1923г. ф.845. оп.2. спр. 2. 114 а.

39. Державний архів Харківської області. *Отчеты о педагогической работе в детских домах*, ф.Р. 103. оп. 1. спр. 150, арк. 91.

40. Державний архів Харківської області. *Переписка с Вертеевским детским домом*, ф. 103. оп. 1. спр. 126, с. 37-38.

41. Державний архів Харківської області. *Годовые отчёты о деятельности подотдела социального воспитания губоно и подведомственных ему учреждений за 1922-23 гг.* ф. 820. оп.1. спр. 259. 54 а.

42. Державний архів Харківської області. *Детство в СССР*. ф. 4511. оп. 1, спр. 17. 12 а.

43. Державний архів Харківської області. *Докладная записка о борьбе с беспризорностью среди подростков, 1929 г.* ф. 845. оп. 3. спр. 2046. А.85-88.

44. Державний архів Харківської області. *Материалы о деятельности и личном составе подведомственных учреждений для слепых*, 1921 г. ф.820. оп.1. спр.169. 162 а.

45. Державний архів Харківської області. *Материалы о деятельности Центральной комиссии помощи детям*. ф. 845. оп. 2. спр. 340. А. 42-96.

46. Державний архів Харківської області. *Материалы об оказании помощи голодающим детям*, 1923 г. ф. 820. оп. 1. спр. 456. 133 а.

47. Державний архів Харківської області. *Материалы об оказании помощи голодающим детям*, 1922. ф. 820. оп. 1. спр. 374. 58 а.

48. Державний архів Харківської області. *Материалы об охране материнства и детства*. ф.820. оп.1. спр. 394.

49. Державний архів Харківської області. *Материалы секции дефективных детей*, 1921 г. ф. 820. оп. 1. спр.167. 15 а.

50. Державний архів Харківської області. *Материалы семинаров работников социального воспитания*. Харьков, 1922 г. ф. 820. оп. 1. спр. 360. 84 а.

51. Державний архів Харківської області. *О борьбе с детской беспризорностью*. Постановление президиума харьковского губисполкома, 1923 г. ф.203. оп.1. спр.1048. 56 а.

52. Державний архів Харківської області. *О трудоустройстве беспризорных детей*, 1928-1929. ф. 845. оп. 3. спр. 2725. 32 а.

53. Державний архів Харківської області. *Протоколы Всеукраинского совещания губернских комиссий помощи детям и комитетов «Друзья детей»*, 1925 г. ф. 845. оп. 2. спр. 340. 109 а.

54. Державний архів Харківської області. *Протоколы заседаний бюро общества «Друзья детей»*, 1929 г. ф.1574. оп. 4. спр. 3, А.1-28.

55. Державний архів Харківської області. *Протоколы заседаний Харьковского губернского Совета защиты детей и отчёты о его*

деятельности. Доклад губернского Совета защиты детей о положении детского вопроса в Харькове, 1921 г. ф. 203. оп. 1. спр. 389. А. 12-38.

56. Державний архів Харківської області. *Протоколи засідань шкільно-методической комісії підотдела, общее собрание работников социального воспитания*, 1922 р. ф. 820. оп. 1. спр. 362. 126 а.

57. Детские дома: их проблемы и перспективы. *Социальное обеспечение*, 1969. № 3. С. 40-41.

58. Дитячі об'єднання України у вимірах минулого та сучасного. К. : Альма-Матер, 2006. 255 с.

59. Дубасенюк О. А. Соціально-педагогічні проблеми підтримки дитячого та юнацького руху. *Педагогічні основи вихованої діяльності в дитячих громадських організаціях України*, 1998. С. 10-11.

60. Єланцева І. І. Особливості діяльності соціально-педагогічних служб для дітей в Україні. *Теорія та методика навчання та виховання*: зб. наук. праць. Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. Вип. 43. С. 102-115.

61. Єланцева І. І. Роль соціально-педагогічних служб у забезпеченні успішної соціалізації дітей (80-90-ті ХХ ст.). *Сучасний рух науки* : Матеріали II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Дніпро, 28-29 червня 2018 року). Дніпро, 2018. С. 160-163.

62. Єланцева І. І. Тенденції та перспективи діяльності соціально-педагогічних служб для дітей в Україні. *Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации* : Матеріали XXVII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 30 серпня 2017 року). Переяслав-Хмельницький : Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2017. Вип. 27. С. 86-89. (<http://confscientific.webnode.com.ua>)

63. Єланцева І. І. Форми та методи діяльності соціально-педагогічних служб для дітей шкільного віку в Україні в 20-ті – 90-ті рр. ХХ століття. *Витоки педагогічної майстерності*: зб. наук. праць. Полтава : ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2016. С. 113-118.

64. Єланцева І. І. Функції діяльності дитячих соціально-педагогічних служб з опіки і піклування. *Інновації в підготовці та професійній діяльності фахівців соціальної галузі* : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 24 листопада 2017 року), Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. С. 22-24.

65. Заварова Н. В. Організація діяльності закладів соціальної реабілітації системи освіти України. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*, № 19 (254), Ч. II, 2012. С. 75-81.

66. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей». Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80/ed20050821>

67. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», 1993 рік. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2998-12>

68. Зборовский Г. Е. История социологии: классический этап : учеб. для вузов. Сургут : РИО СурГПУ, 2014. 211 с.

69. Зверева И. Д. Социально-педагогическая работа с детьми и молодежью в Украине: теория и практика. К, 1998

70. Зверева І. Д. *Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні*: автореф. дис. ... наук. ступ. доктора пед. наук 13.00.05 – соціальна педагогіка. К., 1999. 31 с.

71. Зезина І. В. Деякі аспекти розвитку педагогічної корекції в теорії та практиці виховання ХХ століття. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, 2007. Вип. 35. С. 99-101.

72. Зезина М. Р. Система социальной защиты детей-сирот в СССР. *Педагогика*. – 2000. – № 3. – С. 58-67.

73. История полиции и милиции России: *Хрестоматия*. Сост. М. Ю. Гребенкин, Б. И. Кофман, С. Н. Миронов. Казань: Казанский юридический институт МВД России, 2001.

74. Інститут рукописів національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (м. Київ) *Циркуляры и предложения попечителя Киевского учебного округа*. ф. 71. спр. 58. 127 а.

75. Інститут рукописів національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (м. Київ). *План організації позашкільної освіти в Київській губернії (20-ті рр. XX ст.)*. ф. 52. № 194. 18 а.

76. Інститут рукописів національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (м. Київ). *Общество любителей социальных знаний*. ф. 72. спр. 120. 4 а.

77. Інститут рукописів національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (м. Київ). *Киевское педагогическое общество взаимной помощи*, 1899-1901 гг. ф.179. №331-334. 7 а.

78. Інститут рукописів національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (м. Київ). *Киевский комитет благотворительного общества*, 1882 г. ф. 174. № 1350. А.1-2.

79. Капустинская В.М. Игра в работе с октябрятами. *Содержание, формы и методы пионерской работы*. М., 1972, 104 с.

80. Карелина М.А. Особенности социальной работы в процессе становления профессионального образования в советской и постсоветской России. *Научное сообщество студентов XXI столетия*. Общественные науки: сб. ст. по мат. XX междунар. студ. науч.-практ. конф. № 5(20). URL: [http://sibac.info/archive/social/5\(20\).pdf](http://sibac.info/archive/social/5(20).pdf) (дата звернення 08.08.2018)

81. Клішевич Н. А. Становлення соціально-педагогічної роботи з підлітками з делінквентною поведінкою в другій половині 50-х рр. XX – початку XXI ст. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2010. N 4. С. 10-16.

82. Коваль Л. Г., Зверева І. Д., Хлебик С. Р. Социальная педагогика/социальная работа. К.: ІЗМН, 1997. 392 с.

83. Коваль М. Б. Особенности методической работы внешкольных учреждений с пионерами и их руководителями. *Теоретические проблемы*

методики воспитательной деятельности пионерской организации. М. : НИИОП АПН СССР, 1980, 150 с.

84. Кон И. С. Социология личности М.: Политиздат, 1967. 383 с.

85. Кон И. С. НТР и проблемы социализации молодежи. М., 1988. 64 с.

86. Кон И. С. Ребенок и общество. М. : Издательский центр «Академия», 2003. 336 с.

87. Конвенція про права дитини. К. : Столиця, 1998. 514 с.

88. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1977.htm>

89. Королёв Ф. Ф. О некоторых особенностях воспитания как общественного явления. *Советская педагогика*. 1951. №2. С.18-36.

90. Королёв Ф. Ф. Основные направления методологических исследований в области педагогіки. *Советская педагогика*. 1969. №4. С.38-57.

91. Котова А. В жизни пригодится. *Социальное обеспечение*. 1987. № 1. С. 29-31.

92. Кравчик Ц. Работа с умственноотсталыми детьми. *Социальное обеспечение*. 1961. № 2. С. 32-33.

93. Крупчина Е. В. История социальной службы в России. *Молодой ученый*. 2014. № 15. С. 362-364.

94. Купріянов С. Ф. Трудове навчання й виховання в школі інтернаті. *З досвіду роботи шкіл-інтернатів*. К. : Радянська школа, 1965. С. 88-94.

95. Кучинский Ю. Социологические законы. *Вопросы философии*. 1957. № 5.

96. Лактионова. Г. М. Социально-педагогическая работа с молодежью в крупном городе: теоретико-методические основы. К, 1998.

97. Лактіонова Г. М. Програма діяльності центрів соціальних служб для молоді з реалізації напрямку «Соціальна підтримка жіночої молоді»: (Жін. молодь у світ, та нац. контекстах: актуал. завдання соц. роботи). *Соціальна робота з молоддю в Україні*. К., 1997. С.47-53.
98. Лактіонова Г. М. *Теоретико-методические основы социально-педагогической работы с женской молодежью в условиях крупного города*: Дис. доктора пед.наук 13.00.05 К., 1999. 419 с.
99. Литньов В. Є. Педагогічні основи вихованої діяльності в дитячих громадських організаціях України. *Педагогічні основи вихованої діяльності в дитячих громадських організаціях України*, 1998. С. 4-5.
100. Літяга І. В. Деякі аспекти розвитку педагогічної корекції в теорії та практиці виховання ХХ століття Електронний ресурс. Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/2199/1/13.pdf>
101. Лях Р. Г. Розвиток форм і методів піонерської роботи в радянській Україні (20-80-ті роки ХХ століття). *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Херсон, 2017. Вип. LXXVI. Т. 1. С. 58-62.
102. Магомедов Т. А. Летний оздоровительный лагерь как социальный институт воспитания старшеклассника [Текст]. *Инновационные педагогические технологии: материалы II Междунар. науч. конф.* (г. Казань, май 2015 г.). Казань: Бук, 2015. С. 128-130.
103. Методика виховної роботи в школі-інтернаті. К. : Радянська школа, 1963. 224 с.
104. Методика воспитательной работы с пионерами и октябрятами. М. : Посвещение, 1984. 160 с.
105. Методические указания по организации соревнований, смотров и конкурсов комсомольцев и пионеров Ленинграда. Ленинград, 1968. 71 с.
106. Методичні рекомендації щодо удосконалення утримання та виховання дітей у дитячих інтернатних закладах на принципах, що базуються на Конвенції ООН про права дитини. К. : Видавництво «Студцентр», 1998. 156 с.

107. Музей Харківської обласної гімназії-інтернату для сліпих дітей ім. В. Г. Короленка Отзвй воспитанников гимназии 90-х гг. XX ст. 2 а.

108. Музей Харківської обласної гімназії-інтернату для сліпих дітей ім. В. Г. Короленка Письмо Сизовой А.И. школьному музею. ШМ №719. 5 а

109. Музей Харківської обласної гімназії-інтернату для сліпих дітей ім. В. Г. Короленка Рукопись О.И.Скороходовой «Окружающий мир в восприятиях, представлениях и понимании». — ШМ №719. — 5 а

110. Невзоров М. Н. *Проблема воспитания учащихся в обучении в советской педагогике середины 50-х – середины 60-х годов*: Автореф. дис.... канд. пед. наук, Красноярск 1990, 20 с.

111. Немчинов В. С. Социология и статистика. *Вопросы философии*. 1955. № 6.

112. Новикова Л. И. Педагогика воспитания : избранные педагогические труды. М. : Пер Сэ, 2010. 336 с.

113. Новикова Л. И. Педагогика детского коллектива. М.: Педагогика, 1978. 144 с.

114. О мероприятиях по улучшению работы пионерской организации имени В. И. Ленина. *Всесоюзная пионерская организация имени В.И. Ленина: документы и материалы*. М. : Молодая гвардия, 1974, 271 с.

115. О повышении роли пионерских организаций в борьбе за глубокие и прочные знания учащихся. *Всесоюзная пионерская организация имени В. И. Ленина: документы и материалы*. М. : Молодая гвардия, 1974, 271 с.

116. О работе Киевского городского дворца пионеров и школьников. *Всесоюзная пионерская организация имени В. И. Ленина: документы и материалы*. М. : Молодая гвардия, 1974, 271 с.

117. Об организации трудового воспитания пионеров и школьников в период летних каникул. *Всесоюзная пионерская организация имени В.И. Ленина: документы и материалы*. М. : Молодая гвардия, 1974, 271 с.
118. Огородников И. Т. Актуальные проблемы теории воспитания. *Советская педагогика*. 1969. №7. С.30-43.
119. Огородников И. Т. Педагогика: Учебное пособие для студентов. М.: Просвещение, 1968. 374 с.
120. Одинцов И. Специализированным детским домам – школы-десятилетки. *Социальное обеспечение*, 1956. № 9. С. 30-31.
121. Павлик Н.П. Виховна діяльність у притулку для неповнолітніх : Монографія. Житомир: ОП «Житомирська облдрукарня», 2008. 228 с
122. Палладієва Т. К. Організація дозвілля учнів. *З досвіду роботи шкіл-інтернатів*. К. : Радянська школа, 1957. С. 118-130.
123. Панченко М. Ф. Методи соціально-педагогічних досліджень. *Педагогіка*. 1975. Вип. 14. С.133-145.
124. Педагогическая Энциклопедия: В 4-х томах. М., 1964-1968.
125. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. История и теория психологии: В 2-х томах. Р.-н.-Д.: Феникс, 1996.
126. Пилипенко Н. В. Институт конкретных социальных исследований и развитие социологической науки в СССР (1968–1978 годы). *Российская социология 60-х годов в воспоминаниях и документах*. СПб.: Изд-во РХГУ, 1999. 332 с.
127. Покась В. Інтернатна освіта: історія, стан та розвиток. *Вища освіта України*, 2010. № 2. С. 109-116.
128. Поліщук В. А., Янкович О. І. Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи. Курс лекцій. Тернопіль: ТДПУ, 2009. 256 с.
129. Положення про навчально-виховні заклади для дітей-сиріт і дітей, які залишились без піклування батьків Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1278-04>

130. Положення про психологічну службу системи освіти України. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0922-99>

131. Постанова Про організацію діяльності спеціальних навчальних закладів для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання. Київ., 1993 р. № 859. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/859-93-%D0%BF>

132. Постановление секретариата ЦК КПСС «Об основных направлениях работы института конкретных социальных исследований АН СССР» 10 декабря 1968. *Российская социология шестидесятых годов в воспоминаниях и документах*. СПб., 1999.

133. Постановление Совмина РСФСР от 20 сентября 1968 г. No 654 «Об утверждении Положения о Министерстве социального обеспечения РСФСР». СП РСФСР. 1968. No 19. Ст. 99.

134. Постановление Совмина СССР от 02.08.1990 N 759 «О дополнительных мерах по социальной защите семей с детьми в связи с переходом к регулируемой рыночной экономике». Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=10789#0003615304476274006>

135. Постановление Совмина СССР от 03 октября 1977 г. No 890 «Об утверждении Положения о Государственном комитете Совета Министров СССР по труду и социальным вопросам». СП СССР. 1977. No 26. Ст. 170.

136. Предупреждения правонарушений и охрана прав несовершеннолетних: сб. норм. док. М. : [б.и.], 1977. 123 с.

137. Проект создания центрального института конкретных социальных исследований (26 октября 1967 г.). *Российская социология шестидесятых годов в воспоминаниях и документах*. СПб: РХГИ, 1999., 683 с.

138. Ребенок и общество: Историко-этнографическая перспектива. М.: Наука, Гл. ред. вост. лит. 1988. 270 с.
139. Розенберг А. Я. Пионерская организация, общественность, семья. М. : Просвещение, 1982. 144 с.
140. Российская социология 60-х годов в воспоминаниях и документах». СПб.: РХГИ, 1999, 683 с.
141. Рыбкина Т. А. Этапы становления института классных руководителей в России. *Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии*: сб. ст. по матер. XIII междунар. науч.-практ. конф. Ч. II. Новосибирск: СибАК, 2012.
142. Сахарова Е. В. Опыт методики воспитательной деятельности пионерской организации социалистических стран. *Теоретические проблемы методики воспитательной деятельности пионерской организации*. М. : НИИОП АПН СССР, 1980, 150 с.
143. Семке Н. М. Розвиток теоретичної та емпіричної соціології в Україні: проблеми й перспективи <http://narodna-osvita.com.ua/74-rozvitok-teoretichnoyi-ta-emprichnoyi-socologyi-v-ukrayin-problemi-y-perspektivi.html>
144. Скрипченко В. Професія – соціальна робота. *Соціальний захист*, 1998. № 2. С. 47-50
145. Слободін Л. М., Слободіна М. Й. Разом з піонерами. К.: «Радянська школа», 1968. 124 с.
146. Собрание постановлений правительства СССР. М., 1981 . № 13. Ст. 75.
147. Солдатенков А. Д., Плоткин М. М. Идеино-воспитательная работа в школе-интернате на современном этапе. *Советская педагогика*. 1976. №10. С.18-25.
148. Социальное сознание в контексте эволюции отражательной системы общества. Электронный ресурс : <http://dSPACE.khntusg.com.ua/bitstream/123456789/1027/1/Monograph-145-187.pdf>

149. Соціальна робота в Україні: перші кроки. Під ред. В. Полтавця. К.: Видавничий дім «KM Academia», 2000. 236 с.

150. СПС «КонсультантПлюс» Закон СССР от 29 октября 1976 № 4694-IX «Об утверждении Указа Президиума Верховного Совета СССР «О преобразовании Государственного комитета Совета Министров СССР по вопросам труда и заработной платы в союзно-республиканский Государственный комитет Совета Министров СССР по труду и социальным вопросам» и о внесении соответствующего изменения в статью 70 Конституции (Основного Закона) СССР». *Ведомости ВС СССР*. 1976. № 44. Ст. 630.

151. Становлення інститутів опіки та виховання. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://studopedia.info/5-72271.html>

152. Стасюк Г. Охорона дітей, позбавлених батьківського піклування в історичному розвитку. *Право України*. 2005. № 2. С. 108-111.

153. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5-ти т. К. : Рад. школа, 1976. Т. 2. 670 с.

154. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах. К.: Радянська школа, 1977.

155. Сухомлинський В. О. Ми продовжуємо себе в дітях. *Вибрані твори у 5 т.* К.: Радянська школа, 1977. Т.5. С. 578-584.

156. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. *Вибрані твори у 5 т.* К.: Радянська школа, 1977. С. 283-582.

157. Трунова А. Ф. Государственная молодежная политика СССР в области предупреждения молодежной преступности в послевоенное время [Текст]. *Актуальные вопросы юридических наук: материалы Междунар. науч. конф. (г. Челябинск, ноябрь 2012 г.)*. Челябинск: Два комсомольца, 2012. С. 11-15.

158. Фарафонова Л. Н. Идея воспитания социальной активности личности в деятельности пионерской организации в советской педагогике

60-х -середины 70-х годов: Дис. канд. пед. наук : 13.00.01. М. : РГБ, 2003. 324 с.

159. Физелер Б. «Нищие победители». Инвалиды Великой Отечественной войны в Советском Союзе. *Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа*. М., 2005. С. 579.

160. Фіцула М. М. Педагогічні проблеми перевиховання учнів. К.: Радянська школа, 1981. 104 с.

161. Френе С. Избранные педагогические сочинения: Пер. с фр. М. : Прогресс, 1990. 304 с.

162. Харчев А. Г. Брак и семья в СССР. М. : Мысль, 1979. 367 с.

163. Хрипкова А. Г. Союз науки и практики. *Содружество школы и общественности*. М.: Просвещение, 1974. С. 38-48.

164. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. ф. 166. оп. 15. спр. 562, 276 арк.

165. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. *Циркуляри Наркомосу УСРР про організацію дитячого харчування в школах, відкриття мережі дитячих їдалень*, 1921 р. ф. 166. оп. 2. спр. 519. 52 а.

166. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. *Тимчасове положення Наркомосу УСРР про дитячі установи соціального виховання УСРР*. ф.166. оп.3. спр.876. 140 а.

167. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. *Статистичні відомості про становлення соціальної освіти на Україні*. ф. 166. оп. 2. спр. 541. 87 а.

168. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. *Протоколи засідань колегії Одеського кабінету соціальної педагогіки*, 1926-29 рр. ф. 166. оп. 6. спр. 2935. 197 а.

169. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. *Протоколи засідань кабінету соціальної педагогіки*. ф. 166. оп. 6. спр. 2840. 34 а

170. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. *Протоколи засідань кабінету соціальної педагогіки при Харківській досвідно-педологічній станції*, 1928-30 рр. ф. 166. оп. 6. спр. 3007. 26 а.

171. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. *Протоколи засідань кабінету соціальної педагогіки Київської досвідно-педологічної станції*, 1928-30 рр. ф. 166. оп. 6. спр. 2935. 13 а.

172. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. *Протоколи засідань Дніпропетровського кабінету соціальної педагогіки*, 1928-30 рр. ф. 166. оп. 6. спр. 2810. 32 а.

173. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. *Положення про нормальний дитячий будинок*. ф. 166. оп. 2. спр. 546. 9 а.

174. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. *Листування з ЦК КП(б)У, губернським відділом народної освіти України про призначення та переміщення співробітників соціального виховання*. ф. 166. оп. 2. спр. 529. 212 а.

175. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. *Листування з Центральною комісією допомоги дітям*, 1928-1930 рр. ф. 166. оп. 1. спр. 2218. 34 а.

176. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. *Листування з Харківським кабінетом соціальної педагогіки*, 1926 р. ф. 166. оп. 6. спр. 3053. 10 а.

177. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. *Листування з Дніпропетровським кабінетом соціальної педагогіки про його роботу*, 1926-1929 рр. ф. 166. оп. 6. спр. 2809. 13а.

178. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. *Листування з дитячим будинком для правопорушників*, 1923 р. ф. 166. оп. 3. спр. 929. 5 а.

179. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. *Листування з дитячим будинком для дефективних дітей Харківської губернії*, 1923 р. ф. 166. оп. 3. спр. 930. 4 а.

180. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. *Звіти губернських відділів соціального виховання України про їх роботу за 1920-21 рр.* ф. 166. оп. 2. спр. 542. 111 а.

181. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. *Звіти Головоцвеху і відділу соціально-правової охорони дитинства Наркомосу УСРР про їх роботу за 1921 рік.* ф. 166. оп. 2. спр. 536. 92 а.

182. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. *Декрет Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України про комісії для неповнолітніх від 14.01.1918 року.* ф. 166. оп. 1. спр. 981. 48 а.

183. Центральний державний архів вищих органів влади України. *Матеріали про становлення й розвиток соціального виховання на Україні.* ф. 166. оп. 3. спр. 861, 222 а.

184. Центральний державний архів вищих органів влади України. *Матеріали всеукраїнської наради по дитячому руху.* ф. 166. оп. 4. спр. 845, 200 а.

185. Центральний державний архів вищих органів влади України. *Матеріали про роботу дитячих містечок інтернатного типу в Полтавському та Харківському округах.* ф. 166. оп. 6. спр. 2432, 122 а.

186. Центральний державний архів вищих органів влади України. *Тимчасове положення Наркомосу УРСР про дитячі установи соціального виховання УРСР.* ф. 166. оп. 6. спр. 876, 149 а.

187. Центральний державний архів вищих органів влади України. ф. 166, оп. 15, спр. 243, 123 арк.
188. Центральний державний архів вищих органів влади України. ф. 166. оп. 15. спр. 244, 292 арк.
189. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 73, спр. 426, 287 арк.
190. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 73, спр. 379, 285 арк.
191. Центральний державний архів громадських об'єднань України. ф. 1. оп. 73. спр. 388. 105 арк.
192. Центральный Комитет Компартии Украины и Совет Министров Украинской ССР. Постановление от 14 апреля 1981 г. N 186. Електронний ресурс. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP810186.html
193. Ципурский В. Г., Киркалов В. П. Роль личности воспитателя в пришкольных интернатах. Повышение эффективности учебно-воспитательной работы в учреждениях интернатного типа. Москва, 1973. С. 140-157.
194. Чертова К. М. *Розвиток ідей соціального виховання школярів у вітчизняній педагогічній теорії та практиці (друга половина ХХ століття)*: автореф. дис. ...канд пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2007. 22 с.
195. Ширвиндт Б. Е. Теоретические основы методики воспитательной работы с пионерами. *Теоретические проблемы методики воспитательной деятельности пионерской организации*. М. : НИИОП АПН СССР, 1980, 150 с.
196. Штефан Л. А. *Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні (20-90-ті рр. ХХ ст.)*: Дис... д-ра пед. наук: 13.00.01. Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди, Х., 2003. 492 с.

197. Штефан Л. А. Соціально-педагогічна теорія та практика в Україні (20 – 90-ті рр. XX століття) : Монографія. Х. : Харківський державний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, 2002. 264 с.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. У дисертації відповідно до мети й завдань розкрито стан наукової розробки проблеми розвитку соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні в другій половині ХХ ст. Установлено, що означена проблема в історичній ретроспективі не була предметом спеціального вивчення, що й зумовило науковий пошук у відповідному аспекті.

У дослідженні поняття «соціально-педагогічна служба для дітей» розуміється як установа та організація, що надає соціальні послуги неповнолітнім особам, здійснює їх соціальну, педагогічну та психологічну підтримку, організовує діяльність, яка спрямована на соціальну підтримку сімей, забезпечення прав і свобод дітей, поліпшення якості їхньої життєдіяльності, задоволення інтересів і потреб особистості, оздоровлення та лікування дітей, попередження дитячих правопорушень, улаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, до дитячих будинків і прийомних сімей. До дитячих соціально-педагогічних установ віднесено дитячі заклади, які займаються спеціально організованою соціально-педагогічною діяльністю, а саме школи-інтернати (санаторні й спеціальні, для дітей-сиріт і дітей «з особливими потребами»), заклади загальної середньої освіти, дитячі будинки (державні, сімейного та змішаного типу) тощо.

З'ясовано, що витoki ідеї організації соціально-педагогічних служб та установ для дітей у світовій педагогічній думці пов'язані зі: здійсненням соціальної допомоги дітям у Стародавній Греції; відкриттям перших дитячих притулків у Стародавньому Римі; організацією «прийомних сімей» в епоху Середньовіччя; підготовкою Дж. Локком проекту закону «Робочі школи»; відкриттям Й. Песталоцці школи-інтернату для дітей сиріт; появою соціально-педагогічних служб та установ у провідних країнах світу (Франція, Велика Британія, США, Німеччина). У свою чергу становленню дитячих соціально-педагогічних служб та установ в Україні сприяло таке: відкриття будинку для дітей-сиріт; прийняття спеціальних

законів; діяльність братств; відкриття дитячих притулків; створення «приказів громадського піклування»; започаткування державної системи соціальної допомоги; визначення науковцями провідних принципів, форм і методів організації соціально-педагогічної діяльності; активна діяльність земств; приватна благодійність; плідна соціально-педагогічна діяльність А. Макаренка, С. Шацького, В. Сороки-Росинського, В. Бехтерева, І. Соколянського.

2. На основі визначених у роботі критеріїв виділено три етапи розвитку соціально-педагогічних служб та установ для дітей у другій половині ХХ ст.

Перший із виокремлених етапів – етап плідної діяльності соціально-педагогічних установ для дітей (1949–1969 рр.) – характеризувався: прийняттям нормативних документів, що регламентували роботу соціально-педагогічних установ для дітей; обмеженням колом установ, які здійснювали соціально-педагогічну діяльність (середні загальноосвітні школи, школи-інтернати, піонерські табори, дитячі будинки); окресленням провідних суб'єктів соціально-педагогічного впливу; формулюванням загальної мети та завдань діяльності соціально-педагогічних установ для дітей; визначенням напрямів і принципів діяльності дитячих установ; використанням ефективних форм і методів соціально-педагогічного впливу на особистість.

Другий етап – етап створення підґрунтя для діяльності соціально-педагогічних служб та уточнення завдань і змісту роботи соціально-педагогічних установ для дітей в Україні (1970–1990 рр.) – позначений: законодавчим оформленням державної політики щодо соціального виховання дітей; введенням посади практичного психолога в усі навчально-виховні заклади; розширенням мережі соціально-педагогічних установ для дітей (дитячі будинки сімейного типу, санаторні й спеціальні школи-інтернати, школи-інтернати для дітей «з особливими потребами»); збільшенням кола суб'єктів соціально-педагогічного впливу; уточненням

мети, завдань, напрямів, форм і методів діяльності соціально-педагогічних служб та установ; запровадженням постійних курсів підвищення кваліфікації керівних працівників органів освіти.

Третій етап – етап активної діяльності соціально-педагогічних служб і установ для дітей в Україні (1991–1999 рр.). – характеризувався: прийняттям спеціальних законів, що регламентували діяльність соціально-педагогічних служб та установ для дітей; створенням розгалуженої мережі соціально-педагогічних служб для дітей (шкільні психологічні служби та служби у справах дітей); започаткуванням нових видів соціально-педагогічних установ для дітей (притулки для тимчасового розміщення дітей, загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації, центри медико-соціальної та соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх, дитячі будинки змішаного типу); визначенням загальної мети діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей; збагаченням напрямів, принципів, форм і методів діяльності дитячих соціально-педагогічних служб та установ; створенням системи професійної підготовки соціальних педагогів і соціальних працівників.

3. Установлено, що до провідних напрямів соціально-педагогічної діяльності дитячих служб та установ у другій половині XX ст. належали: забезпечення соціалізації дітей; опіка та усиновлення неповнолітніх; профілактика суїцидів і правопорушень серед дітей; соціальний супровід сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах; надання соціальних послуг і різних видів допомоги (психолого-педагогічна, правова, медична, матеріальна); організація дозвілля та суспільно корисної праці дітей; захист прав вихованців; проведення роботи з дітьми за місцем проживання; оздоровлення та лікування дітей; улаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, до шкіл-інтернатів; організація відпочинку школярів у період канікул.

Проведене дослідження свідчить, що друга половина XX ст. характеризувалася використанням таких педагогічно цінних форм і

методів соціально-педагогічного впливу на особистість, як: «тимурівська робота», метод змагання, самообслуговування, прикладу; благоустрій пришкільної та паркової території; допомога в озелененні міста чи села; проведення зустрічей із представниками різних професій, усних журналів, свят, конференцій; організація гуртків, самодіяльних об'єднань, дитячих клубів (дворових, вихідного дня, за інтересами), гра, тренінги з формування умінь спілкування та поведінки в різних стресових і критичних ситуаціях, тестування, індивідуально-групові психологічні консультації, методи медико-психологічного впливу та ін.

4. На підставі аналізу педагогічно цінних ідей і досвіду діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей у другій половині ХХ ст. визначено, що в сучасних умовах перспективними для творчого використання є такі напрями: активне використання методів трудового виховання; створення умов для тісної співпраці соціально-педагогічних служб та установ із державними та громадськими організаціями; організація роботи з дітьми при житлових управліннях; широке залучення до соціально-педагогічної діяльності шефів-виробничників; створення кімнат школярів і підліткових клубів тощо.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів, що пов'язані з розвитком соціально-педагогічних служб та установ в Україні. Серед перспективної тематики подальшого науково-педагогічного пошуку визначено: зміст діяльності соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні та провідних країнах світу; співпраця дитячих соціально-педагогічних служб та установ із державними організаціями й громадськими об'єднаннями; особливості підготовки фахівців для соціально-педагогічних служб і установ в Україні та провідних країнах світу.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ
ДИСЕРТАЦІЇ***I. Наукові праці, в яких викладені основні результати роботи:***

1. Єланцева І. І. Становлення соціально-педагогічних служб для дітей в Україні. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. праць. Запоріжжя : КПУ, 2016. Вип. 50 (103). С. 88-95.
2. Єланцева І. І. Форми та методи діяльності соціально-педагогічних служб для дітей шкільного віку в Україні в 20-ті – 90-ті рр. ХХ століття. *Витоки педагогічної майстерності*: зб. наук. праць. Полтава : ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2016. С. 113-118.
3. Єланцева І. І. До витоків становлення соціально-педагогічних служб для дітей в Україні. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань : УДПУ імені Павла Тичини, 2017. Вип. 2. Ч. 1. С. 149-157.
4. Єланцева І. І. Ступінь дослідженості проблеми становлення та розвитку соціально-педагогічних служб для дітей в Україні. *Теорія та методика навчання та виховання*: зб. наук. праць. Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. Вип. 42. С. 69-79.
5. Єланцева І. І. Особливості діяльності соціально-педагогічних служб для дітей в Україні. *Теорія та методика навчання та виховання*: зб. наук. праць. Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. Вип. 43. С. 102-115.
6. Yelantseva I. Principles and activity tendencies of the children's social and pedagogical services. *Innovative solutions in modern science*. V. 4. № 23. Dubai. 2018. P. 51-62.

II. Опубліковані праці апробаційного характеру:

7. Єланцева І. І. Внесок А. С. Макаренка в розробку соціально-педагогічної теорії. *Вітчизняні педагоги у світлі підготовки сучасного вчителя* : Матеріали наук.-практ. конф. аспірантів і студентів. Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. С. 71-77.

8. Єланцева І. І. Функції діяльності дитячих соціально-педагогічних служб з опіки і піклування. *Інновації в підготовці та професійній діяльності фахівців соціальної галузі* : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 24 листопада 2017 року). Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. С. 22-24.

9. Єланцева І. І. Тенденції та перспективи діяльності соціально-педагогічних служб для дітей в Україні. *Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации* : Матеріали XXVII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 30 серпня 2017 року). Переяслав-Хмельницький : Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2017. Вип. 27. С. 86-89. (<http://confscientific.webnode.com.ua>)

10. Єланцева І. І. Роль соціально-педагогічних служб у забезпеченні успішної соціалізації дітей (80-90-ті ХХ ст.). *Сучасний рух науки* : Матеріали II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Дніпро, 28-29 червня 2018 року). Дніпро, 2018. С. 160-163.

Додаток Б**ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ
ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**

1. Науково-практична конференція аспірантів і студентів «Вітчизняні педагоги у світлі підготовки сучасного вчителя». 20 квітня 2017 року, м. Харків. Форма участі : виступ з доповіддю на секції, участь в обговоренні, публікація тез доповіді.
2. Всеукраїнська науково-практична конференція «Інновації в підготовці та професійній діяльності фахівців соціальної галузі». 24 листопада 2017 року, м. Харків. Форма участі : виступ з доповіддю на секції, участь в обговоренні, публікація тез доповіді.
3. ХХУІІ Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации». 30 серпня 2017 року, м. Переяслав-Хмельницький. Форма участі : публікація тез доповіді.
4. ІІ Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Сучасний рух науки». 28-29 червня 2018 року, м. Дніпро. Форма участі : публікація тез доповіді.